zbornici

IZAZOVI ODRŽIVOG RAZVOJA U SRBIJI I EVROPSKOJ UNIJI

UREDNICI

Predrag Jovanović

Sanja Stojković Zlatanović

IZAZOVI ODRŽIVOG RAZVOJA
U SRBIJI I EVROPSKOJ UNIJI

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka
Beograd, 2020

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

RECENZENTI

dr Predrag Petrović
dr Vladimir Nikitović
dr Dejan Trifunović
dr Marta Sjeničić

EDICIJA

Zbornici

UREDNICA EDICIJE

dr Mirjana Dokmanović

ISBN 978-86-7093-237-1

zbornici

IZAZOVI ODRŽIVOG RAZVOJA U SRBIJI I EVROPSKOJ UNIJI

UREDNICI
dr Predrag Jovanović
dr Sanja Stojković Zlatanović

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
BEOGRAD
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

Sadržaj

8
Goran Nikolić
Trgovinski odnosi Srbije i EU od 2000: Komparativna analiza dinamike i strukturnih promena srpskog robnog izvoza u EU

28
Sanja Filipović
Efekti trgovinskog rata na Evropu

46
Zorica Mršević, Svetlana Janković
Žene preduzetnice Srbije u vreme pandemije korona virusom

64
Slavoljub Vujović, Nenad Vujić
Socijalno preduzetništvo-potencijal za pokretanje socijalnog preduzetništva u svetlu sociodemografskih varijabli

84
Vesna Lukić
Izazovi migracija iz ugla ciljeva održivog razvoja

100
Ivana Ostojić
Institucionalna komponenta održivog razvoja Srbije

118
Predrag Jovanović
Izazovi upravljanja i motivacije u javnom sektoru u Srbiji

140
Ana Vuković
Obrazovanje kao činilac društvenog razvoja: reforma obrazovanja u Srbiji po ugledu na EU

154
Milan Šojić
Uporedna analiza stepena investiranja u Republici Srbiji i zemljama Evropske unije

174
Ivan Nikolić
Tehnička (ne)efikasnost prerađivačke industrije Srbije u periodu 2010-2018 - kakav je efekat stranih investicija?

190
Branka Matijević, Dušan Mojić
Izazovi održivog razvoja srpskih preduzeća: digitalizacija i promene u organizacionoj okolini

206
Tamara Rajić, Jelena Krstić, Marina Zoroja
Pregled determinanti i barijera ekološki odgovornog ponašanja potrošača

224
Sanja Stojković Zlatanović
Koncept „zelenog rada", politika pravedne tranzicije i održivi ekonomsko-socijalni razvoj – (mogući) odgovor radnog prava na klimatske promene

244
Marijana Maksimović
Upravljanje ljudskim resursima i održivi razvoj: zelena radna mesta

264
Ranko Sovilj
Koncept održivog razvoja u savremenom bankarstvu – zeleno bankarstvo

282
Dragoljub Todić, Sanja Jelisavac-Trošić
Globalni međunarodno-pravni okvir i finansiranje u oblasti klimatskih promena: Između normativnog i prakse

300
Sandra Nedeljković, Mirjana Laban
Politika smanjenja rizika od katastrofa u Republici Srbiji

Predgovor

Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu organizuje tradicionalni godišnji naučni skup po trideseti, jubilarni put. Publikovanje zbornika radova sa ovog skupa nastavak je tradicije Instituta koja je započeta daleke 1989. godine. Tema ovogodišnje konferencije jeste „Izazovi održivog razvoja u Srbiji i EU".

Ujedinjene nacije definisale su održivi razvoj kao globalno pitanje od prioritetnog značaja za sve zemlje do 2030. godine. Prema ovom konceptu, razvoju se mora pristupiti kroz uvažavanje međusobne povezanosti privrede, društva i životne sredine. U skladu sa tim, u dokumentu UN „Agenda održivog razvoja do 2030. godine", koja je usvojena 2015. godine, utvrđeno je sedamnaest osnovnih ciljeva koje je potrebno ostvariti.

Aktuelna pandemija potvrdila je opravdanost novog pristupa u pogledu međusobne povezanosti sedamnaest ciljeva održivog razvoja (COR), kao što su: dobro zdravlje, ekonomski rast, kvalitetno obrazovanje i dr. U narednom periodu može se očekivati da će ciljevi kod kojih je usled pandemije izostao napredak ili je čak došlo do nazadovanja, poput obezbeđivanja pune i produktivne zaposlenosti, rodne ravnopravnosti, smanjenja nejednakosti itd., i sami početi da deluju kao ograničavajući faktori na ostale ciljeve.

Preduslov za prevazilaženje izazova u pogledu razvoja Srbije u predstojećem periodu jeste razumevanje COR i efikasnih načina za njihovo ostvarivanje. U tom smislu, dvadeset tri autora u sedamnaest radova u ovom Zborniku razmatralo je pitanja trgovinskih odnosa Srbije i EU, kao i ekonomskih odnosa SAD i Kine, investiranja u Srbiji i EU, digitalizacije preduzeća u Srbiji, ženskog preduzetništva u vreme pandemije, socijalnog preduzetništva, migracija, održivog razvoja i poboljšanja efikasnosti i odgovornosti institucija dobrim upravljanjem,

unapređenja obrazovanja, efekta ekološki odgovornog ponašanja potrošača, kao i društvenog, ekonomskog i pravnog usklađivanja i adaptacije na klimatske promene razvojem „zelene" ekonomije, „zelenog" bankarstva i „zelenog" rada. Do sada sagledane posledice pandemije pokazale su koliko je važno posmatrati pitanje razvoja svake zemlje u kontekstu međusobne povezanosti COR-a. Za očekivati je da će aktuelna kriza ubrzati traganje za rešenjima kako ostvariti ove ciljeve u okolnostima koje su pokazale prevaziđenost i nemoć dosadašnjih pristupa. Nadamo se da će radovi u ovom Zborniku pružiti odgovore na neka od pitanja ostvarivanja održivog razvoja, koja će u budućnosti dobijati na značaju i stoga postati predmet sve brojnijih proučavanja kako istraživača, tako i kreatora javnih politika.

Beograd, 6.8.2020. godine

Predrag Jovanović
Sanja Stojković Zlatanović

GORAN NIKOLIĆ
Viši naučni saradnik
Institut za evropske studije, Beograd
gorandrnikolic@gmail.com

Trgovinski odnosi Srbije i EU od 2000: komparativna analiza dinamike i strukturnih promena srpskog robnog izvoza u EU[1]

Apstrakt

U radu se testira hipoteza o promeni faktorske intenzivnosti srpskog izvoza u EU, odnosno o tome da li je došlo do porasta proizvoda više faze prerade. Od 2000, zaključno sa 2008, udeo „Human (and physical) capital" intenzivnih proizvoda, grupacije koju najviše opredeljuju sumarni kvalitet strukture izvoza i koju čine proizvodi višeg nivoa finalizacije, nije se bitnije promenio. Međutim, kvalitet domaćeg izvoza u EU snažno se unapredio u godinama nakon krizne 2009, a već 2014. godine učešće ove grupacije dostiže dve petine, gde se grubo i zadržava u 2018. godini. Kada strukturu izvoza Srbije u EU poredimo sa strukturom izvoza naprednih zemalja, kao što su Češka i SAD, lako možemo uočiti da je učešće „Human and psysical capital" intenzivnih proizvoda značajno više, što implicitno ukazuje na to da je srpski izvoz u EU u relativno visokoj meri zasnovan na primarno-resurnim, odnosno radno intenzivnim i tehnološki nisko intenzivnim proizvodima. Očekivano, BiH i Turska pokazuju rezultate koji su mnogo sličniji onima koje ostvaruje Srbija. Pomak u Srbiji ukazuje na efekte restrukturiranja izvoznog sektora, pojačanog priliva SDI kroz dolazak multinacionalnih kompanija, te integracijom domaćih firmi u GVCs. Između 2005. i 2018. godine vrednost izvoza i uvoza na doradu povećala se sa 1% na 7% BDP-a, a povezanost intenziviranja ovog vida trgovine sa rastom SDI ukazuje na to da izvoznici u Srbiji aktivnije učestvuju u GVCs. Pored snažnog apsolutnog rasta izvoza u EU, ostvaren je i izvoz sve većeg broja proizvoda, kako je ogromna većina MSP dosegnula širok spektar evropskih tržišta pokrivajući čak 149 grupa proizvoda.

Ključne reči: robni izvoz, tehnologija, faktorska intenzivnost, Srbija, Evropska unija.

[1] Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta za evropske studije za 2020. godinu, koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

U skladu sa odlukom Evropskog saveta iz juna 2013. godine o otvaranju pristupnih pregovora sa Srbijom, pregovarački okvir je usvojen u decembru 2013, da bi u januaru 2014. god. bila održana prva međuvladina konferencija, koja je značila formalni početak pristupnih pregovora. Međutim, iako je Srbija tokom proteklih šest godina otvorila brojna pregovaračka poglavlja, proces proširenja EU je u dubokoj krizi. Ono što je još gore, ne očekuje se da se situacija značajno promeni i s novopredloženom metodologijom EU za pridruživanje Zapadnog Balkana (European Commission, 2020). Događaj u oktobru 2019, kada je EU ponovo odgodila otvaranje pregovora o članstvu sa Severnom Makedonijom i Albanijom zbog protivljenja Francuske, bio je samo još jedan znak tzv. zamora od proširenja. S tim u vezi, Francuska je pokrenula delimično izmenjen predlog za proširenje EU, u kojem se priznaje da je socijalno-ekonomska situacija na ZB slaba i da bi trebalo da bude dozvoljeno zemljama kandidatima da dobiju udeo strukturnih fondova EU, kada postignu potreban napredak u jednoj od sedam datih oblasti. Međutim, s obzirom na to da će proces biti „prenatrpan" i uslovljen uspešnom implementacijom reformi u poglavljima 23 i 24 (vladavina zakona, ljudska prava, antikorupcijsko zakonodavstvo i proverena praksa itd.), oblastima u kojima te zemlje zaostaju, teško je očeklivati da bi zemlje ZB mogle da ostvare pravo na dodatni deo strukturnih fondova.

Sudeći prema *Serbia 2019 Report* (European Commission, 2019, 44, 90–91), Srbija je ocenjena kao umereno pripremljena, gledajući postignut progres po pitanju poglavlja 30 (Eksterni odnosi). Naime, tokom izveštajnog perioda ostvaren je određeni napredak, uz preporuke EK za jačanje kapaciteta u trgovinskoj politici. Ovo se posebno odnosi na ubrzavanje pristupanja STO, implementaciju CEFTA protokola o olakšavanju trgovine, te obezbeđivanje kompatibilnosti svih sporazuma Srbije o trgovini, investiranju i ekonomskoj saradnji sa pravnim tekovinama EU. U izveštaju se potencira da rastu eksterne neravnoteže, ali da je njihovo finansiranje zdravo – potpuno preko stranih direktnih investicija (SDI). Naime, vođen rastućim deficitom u robnoj trgovini, deficit tekućih transakcija se udvostručio od 2016. godine. To je posledica rasta uvoza, ali je izvoz, ključni pokazatelj međunarodne konkurentnosti, ostvario snažan rast tokom 2018. godine. EU je kao glavni ekonomski kriterijum za pristupanje EU postavila

sposobnost novih članica da budu konkurentne na jedinstvenom tržištu, što praktično podrazumeva sposobnosti da se postigne značajan nivo izvoza na tržište EU i šire. Imajući sve ovo u vidu, i pored izglednog odlaganja prijema zemlje u EU, izvesno je da je dinamika njenog izvoza na ovo zahtevno tržište jedan od faktora koji mogu dobro odslikati postignut napredak u ekonomskim reformama zemlje. Cilj ovog rada jeste upravo analiza, kako dinamike, tako i strukture domaćeg izvoza u EU od 2000. godine do danas, naravno, uzimajući u obzir dostignuća zemalja regiona na istom planu.

Kada je u pitanju struktura srpskog robnog izvoza na tržište EU, kao i ukupnog izvoza, korišćeni su podaci iz baze podataka Ujedinjenih nacija o robnoj trgovini (The United Nation COMTRADE Database, 2020) za 2008, 2014. i 2018. godinu, prema Standardnoj međunarodnoj trgovinskoj klasifikaciji (SMTK). Budući da se u razmeni sa EU28 mogu dobiti podaci samo o izvozu i uvozu ove grupacije, a ne i o izvozu pojedinih zemalja u nju, naši podaci su dobijeni na osnovu inverznih podaka o uvozu EU28 iz posmatranih zemalja, što, imajući u vidu relativnu tačnost EUROSTAT-a, koji asemblira i prosleđuje podatke od nacionalnih statistika, ne bi trebalo da stvara nikakav problem, čak naprotiv. Izuzeci su srpska struktura izvoza u EU za 2000, koja je dobijena iz podataka Uprave carina Srbije, dok su podaci za ukupni izvoz Srbije preuzeti sa sajta, odnosno iz saopštenja RZS (2020). Dodatno, struktura izvoza Češke dobijena je na osnovu podataka oficijelne statistike te zemlje (Czech Statistical Office, 2020). Kada su u pitanju podaci o apsolutnim vrednostima trgovine, koristili smo nacionalne statističke zavode (koji su dati u literaturi).

Referentne studije

Postoje brojni naučni članici koji se bave dinamikom i strukturom robnog izvoza, kako Srbije tako i zemalja u okruženju, kandidata za EU. Međutim, mali broj naučnih članaka analizira strukturu izvoza zemalja regiona (CEFTA članica, EU kandidata, zemalja tzv. Zapadnog Balkan) sa EU, i to bi trebalo da bude glavni doprinos ove studije.

Budući da se rast izvoza nameće kao jedan od glavnih uslova za ubrzavanje ekonomskog rasta, te da struktura izvoza ima determinišući značaj u eventualnoj akceleraciji izvoza, mnoga istraživanja su posvećena upravo toj tematici. U studiji Obradovića i Lojanice (2019)

ukazuje se na to da Srbija može ubrzati ekonomski rast tako što će unaprediti svoj izvoz, ali da bi to uradila treba da poboljša okruženje za izvoznike i da uskladi strukturu izvoza sa uvozom iz EU. Pokrivajući period 2004–2015. godine, autori koriste „trivariate" model (izvoz, ekonomski rast, devizni kurs), čiji kvartalni podaci jasno pokazuju da su promenljive bile kointegrisane. Empirijski rezultati ukazuju na to da postoji „unidirectional" uzročnost između izvoza i ekonomskog rasta, kratkoročno i dugoročno.

Strukturom izvoza bave se Ristanović i ostali (2017, 32), koji, u pokušaju da ocene potencijale bilateralne trgovine između Srbije i zemalja EU 2001–2015, takođe koriste gravitacioni model. Procenjeni rezultati, zasnovani na uzorku od 28 zemalja, pokazuju da ekonomska veličina stranih zemalja, tržišna veličina trgovinskih partnera (broj stanovnika) i geografska udaljenost imaju snažne efekte na ukupnu trgovinu i izvoz Srbije (uključujući i zajedničku granicu i jezik). Model ukazuje na značajan prostor za rast srpske razmene sa EU, a najbolji način da se to postigne jeste promena strukture domaćeg izvoza, pre svega kroz njegovu povećanu diverzifikaciju. Trgovinska strategija koja bi to omogućila mora podrazumevati rast investicija (domaćih i stranih) i nesmetan uvoz potrebnih inputa za izvozni sektor. Sumirajući nalaze, čini se da je ključni faktor za ubrzavanje rasta BDP-a transformacija od radno-intenzivnih ka kapitalno-intenzivnim proizvodima.

U studiji Jovanović i dr. (2019) prepoznat je značaj korišćenja iskustva zemalja koje su postale članice EU od 2004. godine. U vezi s tim, autori kao najveći problem srpskog izvoza naglašavaju nedostatak prepoznatljivih proizvoda koji po ceni i kvalitetu mogu biti konkurentni na svetskom tržištu i kao važan pravac spoljnotrgovinske politike oni vide usmeravanje kompanija na nova tržišta. Povezana s prethodnom je i studija Orzahove i ostalih (Orszaghova, 2013), gde su analizirane tendencije konkurentnosti zemalja kandidata za članstvo u EU između 1999. i 2011. godine. U predkriznom periodu svi „kandidati" ostvarili su snažan rast izvoza, istovremeno pretrpevši gubitke u cenovnoj i troškovnoj konkurentnosti. Naime, posmatrane zemlje „kandidati" povećale su broj izvoznih proizvoda i trgovinskih partnera, ali samo je nekoliko njih uspelo da napravi složenije proizvode.

Problemom nedovoljnog izvoza bave se takođe Gabrisch et al. (2016, 51–55), potencirajući da većina zemalja ZB ima udeo robnog izvoza od samo 20% BDP-a, dok je za nove članice EU u Centralnoj

Evropi taj omer oko 70%. Suprotno svojim severnim susedima, zemlje ZB su se specijalizovale u industrijama sa niskim i srednjim tehnologijama i imaju relativno mali broj visokotehnoloških proizvoda (u mašinskoj, automobilskoj ili hemijskoj industriji) s kojim bi mogli da izađu na međunarodno tržište. Autori potenciraju da bi dodatna podrška za SDI mogla brzo kreirati uslove za otvaranje novih proizvodnih kapaciteta i transfer tehnologije, dok bi administrativne reforme trebalo da povećaju sposobnost apsorpcije fondova EU. Takođe, potencira se relativno mali udeo prerađivačke industrije u BDP-u, čak i kod Hrvatske i Srbije, koje su najbolje kotirane u regionu, a kod kojih on iznosi tek nešto preko 14%. Dodatno, integracija u globalne proizvodne mreže (global value chains – GVCs) je relativno slaba, dok tri petine izvoza iz zemalja ZB dolazi iz industrija sa niskom i srednjom tehnologijom. Ipak, komparativne slabosti u visoko tehnološkim industrijama postaju manje, kako se odvija postepena tranzicija ka industrijima sa srednjih tehnologija u mnogim zemljama ZB. Kako je jasno da neće moći svaka EU članica da se specijalizuje u proizvodnji automobila i elektronskih proizvoda, buduća strategija EU bi trebalo da prepozna to i razvije strategije za industrijsku budućnost Južne Evrope, koje će biti od pomoći i za ZB.

Sličnom tematikom bavi se Ilahi et al. (2019, 6–10). Autori pokušavaju da nađu način na koji bi države ZB mogle da podignu svoj izvoz kroz snažniju integraciju u GVCs, kao i preko ekspanzije izvoza usluga. Iskustva članica EU koje su ušle u 2004. godini, ukazuju na to da participacija u GVCs može pomoći malim ekonomijama da ubrzaju izvoz i rast BDP-a. U tom kontekstu ključni preduslovi su unapređenje infrastrukture, radnih veština, te trgovinske politike koji obezbeđuju zaštitu investitora i harmonizaciju propisa i zakonskih odredbi. Mereno kroz učešće u BDP-u, zemlje ZB su značajno manje integrisane u GVCs nego NMS-7[2]. Naime, GVC veze zemalja ZB više su koncentrisane na usluge i proizvode male vrednosti, budući da se u ovim državama uglavnom nalaze montažni centri za GVCs[3]. Zemlje ZB manje su povezane sa Nemačkom, najvažnijim GVC centrom u Evropi, a više sa Italijom koja je na ivici recesije, što može delimično objasniti spor rast

[2] Sedam manjih ekonomija EU koje su zbog toga lakše uporedive sa ZB: Bugarska, Hrvatska, Estonija, Letonija, Litvanija, Slovačka i Slovenija.

[3] Dok su NMS-7 GVCs koncentrisani u proizvodima više vrednosti, odražavajući dobro pozicije ovih zemalja u mašinskoj, automobilskoj i hemijskoj industriji.

izvoza u tim državama. Autori procenjuju potencijalne dobitke kroz intenziviranje integracije u GVC za zemlje ZB, ako bi one dostigle uslove koje nudi NMS-7. Najveći dobitak dolazi od „zatvaranja" nedostataka u infrastrukturi i obrazovanju – gde zemlje ZB u proseku imaju 70 i 90% kvaliteta NMS-7, a sledi „produbljivanje" trgovinskih sporazuma. Ukupni benefiti bi mogli doneti povećanje od oko 6–12 procentnih poena u trgovinskim tokovima GVC-a, što bi se moglo pretvoriti u 3 do 10% rasta u nivou BDP-a (Raei, Ignatenko, and Mircheva 2019).

Imajući u vidu značaj osnaživanja veza sa EU za strukturno unapređenje i rast izvoza na to tržište, veoma važna stvar za Srbiju, kao i za ostale zemlje ZB jeste *što raniji ulazak u EU.* U tom kontekstu indikativna je studija Grieveson et al. (2018), koja kao pozitivnu stvar ocenjuje nedavno postavljanje ciljnog datuma (2025) od strane Evropske komisije za pristupanje zemalja Zapadnog Balkana EU. To podrazumeava i aktivniju ulogu Brisela u rešavanju političkih sporova u regionu, kao i intenziviranje trgovinske saradnje[4]. Međutim, čak i ako region napravi veliki skok prema EU, postoje i druge prepreke na tom putu. Iako 2025. godina predstavlja izuzetno ambiciozan scenario, on bi mogao poslužiti kao moćan podsticaj za zemlje ZB da ubrzaju svoje programe reformi. Autori kao potencijalne prve članice EU iz regiona vide Crnu Goru i Srbiju.

Komparativni uvid u dinamiku robne razmene Srbije sa EU

Koristeći podatke nacionalnih statistika izračunali smo da je prosečna (diskretna) stopa rasta robnog izvoza Srbije u EU28 od 2000. do 2019. godine iznosila 14,4%, a uvoza 10,3% u evrima (podatke smo korigovali imajući u vidu razmenu sa Crnom Gorom u 2000). Kumulativno posmatrano, izvoz u EU je povećan za 12,8 puta, a uvoz za šest i po puta. Tako je udeo izvoza u EU28 u ukupnom izvozu povećan sa nešto manje od polovine na tačno dve trećine u proteklih 19 godina, dok je udeo uvoza iz EU ostao faktički bitnije nepromenjen sa 58,2% 2019. godine. U isto vreme, prosečna stopa rasta ukupnog robnog izvoza Srbije bila je 12,6%, a uvoza 10,4% u evrima, što znači da se robni izvoz povećao devet i po puta puta, a uvoz 6,6 puta. Inače, do

[4] Iako EU dominira kao spoljni partner, budući da prosečnih 60% izvoza iz šest zemalja ZB ide ka EU.

2008. godine izvoz i uvoz su rasli znatno brže, po prosečnoj stopi od blizu 20% godišnje u evrima. S krizom dolazi do rapidnog pada razmene, kako sa EU tako i ukupne, da bi oporavak usledio već od 2010, ali je dramatičan pad tokom 2009. godine snažno smanjio ukupne stope rasta domaće robne trgovine.

Grafikon 1. Robna razmena Srbije, Bugarske i Hrvatske sa EU u 2019, izražena u evrima po stanovniku

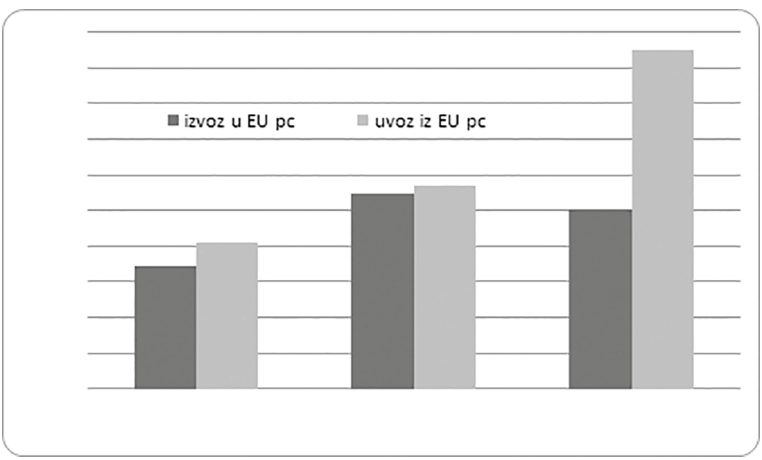

Izvor: RZS 2020; Državni zavod za statistiku (Hrvatska) 2020; National Statistical Institute, Bulgaria 2020

Jasno je da je rast razmene sa EU, kao i ukupan rast razmene, bio impozantan, ali je ostvaren sa vrlo niske baze tako da Srbija ima u apsolutnom i per capita izrazu vrlo nizak izvoz u EU, a, u manjoj meri i uvoz iz EU. Naime, ako pretpostavimo da je Srbija imala 6,8 miliona stanovnika u 2019. godini, onda robni izvoz per capita u toj godini iznosi 2578, a uvoz 3511 evra, dok je robni izvoz u EU po stanovniku bio 1718, a uvoz iz EU 2045 evra.

Ako se poredimo sa Hrvatskom koja je u istih 19 godina imala stopu rasta ukupnog izvoza u evrima od 6,3%, a uvoza od 5,7%, sa posledičnim uvećanjem ukupnog izvoza za 3,2 puta i uvoza za 2,9 puta mogli bismo steći utisak da je Srbija postigla izvanredne izvozne rezultate. Međutim, posmatrajući iznose po stanovniku Hrvatska stoji daleko bolje. Ova država je u 2019. godini ostvarila robni izvoz u (ostatak) EU vredan 10.561 miliona evra, a uvoz od 19.936 miliona evra,

dok je ukupan robni izvoz Hrvatske iznosio 15,4, a uvoz 24,8 milijardi evra (Državni zavod za statistiku, 2020). Gledano po stanovniku, hrvatski izvoz u EU bio je 2515 evra (za 47% veći od srpskog), a uvoz 4747 evra. Ukupni izvoz per capita Hrvatske bio je 3663 evra (više nego duplo veći od srpskog izvoza), a uvoz 5989 evra, što je skoro tri puta više od srpskog (udeo uvoza iz EU dostigao je četiri petine ukupnog uvoza ove zemlje u 2019, dok je udeo izvoza u EU veoma sličan onom u Srbiji).

Skoro jednako bolje rezultate pokazuje i susedna Bugarska koja ima praktično isti broj stanovnika kao Srbija. Naime, ova zemlja je u 2019. godini ostvarila robni izvoz u (ostatak) EU vredan 36.224 miliona evra, uvozeći istovremeno 19.344 miliona evra. Ukupan robni izvoz Bugarske bio je 27,5, a uvoz 28,8 milijardi evra. Po stanovniku, bugarski izvoz u EU bio je 2725 (za 58,6% veći od srpskog!), a uvoz 2845 evra. Ukupni izvoz per capita Bugarske iznosio je 4045 evra, a uvoz 4237 evra (National Statistical Institute, Bulgaria, 2020).

Iako poređenje sa dve susedne države ne ohrabruje, tek svu sumornost srpskih izvoznih performansi pokazuje uvid u rezultate koje je ostvarila Češka. Prosečna stopa rasta robnog izvoza u (ostatak) EU28 od 2000. do 2019. godine za ovu zemlju bila je 9,3%, a uvoza 7,3% u tekućim evrima. Kumulativno posmatrano, izvoz u EU je povećan za 5,4 puta, a uvoz za 3,8 puta. Istovremeno, prosečna stopa rasta ukupnog robnog izvoza Češke bila je 9,5% (kulumativni porast od 5,6 puta), a uvoza 8,3% (rast od četiri i po puta). Budući da je Češka u 2019. godini u ostatak EU izvozila čak 148,6 milijardi evra, to znači da je izvoz per capita u EU bio 13.885 evra, dok je robni izvoz iz EU po stanovniku iznosio 9291 evro. Ukupni robni izvoz per capita iznosio je čak 16,6 hiljada evra (preko osam puta viši od srpskog ekvivalentnog indikatora), a uvoz 14,8 hiljada evra po stanovniku.

Na sreću, ono što se čini gotovo izvesnim jeste to da će se tokom 2020-ih nastaviti inače znatan apsolutan porast ukupnog izvoza i izvoza u EU, kao i blago povećanje udela EU u ukupnoj spoljnoj trgovini, na šta ukazuju iskustva ostalih zemalja u tranziciji. Procene iz srednjoročne projekcije Vlade Srbije, odnosno Ministarstva finansija (2020, 183) ukazuju na očekivan rast robnog izvoza na 22,9 miljardi evra u 2022. godini i uvoza na 29,4 miljardi evra, dok i projekcije IMF (2019) ukazuju na brzo povećanje volumena izvoza roba i usluga u periodu 2020–2024, kada bi izvoz roba i usluga trebalo da raste po prosečnoj stopi od 8,7% a uvoza od 7,5%.

Strukturne promene robnog izvoza Srbije u EU od 2000. godine

U skladu sa osnovnom temom rada, postavlja se pitanje da li je posle 2000. godine došlo do promene faktorske intenzivnosti izvoza Srbije u pravcu porasta proizvoda više faze prerade (što je bio slučaj i kod naprednih zemalja u tranziciji od 1990-ih). Ovde ćemo, u skladu sa temom, testirati, pored strukturnih promena ukupnog robnog izvoza, i promene strukture izvoza u EU. U tabeli 1. date su tendencije domaćeg izvoza u EU, klasifikovanog po faktorskoj intenzivnosti (u skladu sa Kandogan, 2005, 31) u periodu 2000–2018. godine. Zarad komparacije, izračunali smo udele istih grupacija za određen broj zemalja regiona. Korišćena metodologija uzima u obzir pretežnu faktorsku intenzivnost robnih odseka SMTK. Budući da Kandogan (2005) tretira samo industrijske proizvode, mi smo radi obuhvatnosti uključili i primarne. Primarni proizvodi („primary commodities") definisani su u skladu sa grupisanjem robnih sektora i odseka prema metodologiji UNCTAD (2019, 1–2), koja obuhvata sledeće sektore: 0 (Hrana i žive životinje) + 1 (Pića i duvan) + 2 (Sirove materije, nejestive, osim goriva) + 3 (Mineralna goriva i maziva) + 4 (Životinjska i biljna ulja i masti) i odsek 68 (Obojeni metali). Grupacija koja obuhvata primarne i resursne proizvode, pored prethodno definisanih primarnih obuhvata i resursno intenzivne industrijske proizvode, koji su u skladu sa Kandogan (2005), a to su sledeći SMTK odseci: 51 (Organski hemijski proizvodi), 56 (Đubriva, osim sirovih), 61 (Koža, proizvodi od kože i obrađena krzna), 63 (Proizvodi od plute i drveta, osim nameštaja), 64 (Hartija, karton i proizvodi od celuloze) 66 (Proizvodi od nemetalnih minerala), 67 (Gvožđe i čelik), dok je odsek 68 već uključen u primarne. Druga grupacija, čije smo tendencije posmatrali (definisana od strane istog autora), obuhvata radno intenzivne proizvode, odnosno sledeće SMTK odseke: 62 (Proizvodi od kaučuka), 65 (Predivo, tkanine i tekstilni proizvodi), 69 (Proizvodi od metala), 79 (Ostala transportna sredstva i oprema), te skoro ceo sektor 8 (Razni gotovi proizvodi), bez odseka 87 (Profesionalni, naučni i kontrolni instrumenti) i 88 (Fotoaparati, optički proizvodi, časovnici). Na kraju, sve „Human (and physical) capital" intenzivne proizvode, bez obzira na nivo primenjene tehnologije, integrisali smo u jednu umesto u tri grupacije, koja obuhvata najveći deo sektora 5 (Hemijski proizvodi), isključujući odseke 51 i 56, ceo sektor 7 (Mašine i transportni uređaji) bez odseka 79, kao i odseke 87 i 88 (Kandogan, 2005, 31). Naravno, postoje brojna

metodološka ograničenja koje korišćenje strukturnih indikatora kakav je ovaj, posebno za manje ekonomije kakva je i srpska, nosi. Naime, incidentan porast udela jednog ili dva odseka, što pri inače malom obimu izvoza nije teško postići, može potpuno promeniti strukturu i prikazati je kao veoma naprednu ili obrnuto.

U periodu nakon 2000. godine, zaključno sa 2008. godinom koja praktično ne obuhvata krizni period, posmatrajući udeo „human and psysical capital" grupacije, koja najviše opredeljuje sumarni kvalitet strukture izvoza i koju čine proizvodi višeg nivoa finalizacije, može se govoriti o minimalnom unapređenju srpskog izvoza u EU. S druge strane, udeo radno intenzivnih odseka je dramatično pao. Međutim, najvažniji pokazatelj – stanje i snažan rast učešća primarnih i resursno intenzivnih proizvoda, koji su sa 45% 2000. godine porasli na skoro 56%, što ukazuje na to da je izvoz, praktično, postao još više zasnovan na proizvodima niže faze prerade, gde Srbija ima komparativne prednosti. Generalno, struktura izvoza Srbije po faktorskoj intenzivnosti proizvoda pokazuje da je većinski deo domaćeg izvoza, tokom prvih osam godina 21. veka baziran na resursnim i primarnim proizvodima i da se tu situacija čak pogoršala.

Tabela 1. Struktura izvoza Srbije u EU28 po faktorskoj intenzivnosti proizvoda 2000–2018

Grupacije:	2000	2008	2014	2018
Primarni i resursno intenzivni proizvodi	45,0	55,8	38,1	38,4
Radno intenzivni proizvodi	36,3	23,5	21,4	22,8
„Human and psysical capital" intenzivni proizvodi	15,1	19,8	40,2	38,5

Izvor: The UN COMTRADE, 2020; Uprava carina Srbije za 2000 (podaci se odnose na EU15).

Međutim, kvalitet domaćeg izvoza u EU se snažno unapredio u godinama koje su usledile nakon krizne 2009, tako da već 2014. godine udeo „Human and physical capital" intenzivnih proizvoda, koji sumarno opredeljuju kvalitet izvoza, dostiže dve petine (gde se grubo i zadržava u 2018). Istovremeno, dolazi do snažnog pada učešća primarnih i resursno intenzivnih proizvoda za preko 17 procentnih poena od 2008. do 2014, odnosno do 2018. godine. Radno intenzivni proizvodi ne menjaju bitnije svoj udeo u izvozu na tržište EU nakon 2008. godine.

Tabela 2. Struktura izvoza izabranih zemalja u EU28 po faktorskoj intenzivnosti proizvoda 2008, 2014. i 2018. godine

	BiH			Turska			SAD			Češka			
Proizvod	2008	2014	2018	2008	2014	2018	2008	2014	2018	2000	2008	22018	22019
Primarni i resursno	43.5	36.3	34.6	22.8	19.8	21.0	22.3	23.5	23.0	24.7	21.2	16.0	14.8
Radno	35.9	39.3	39.5	36.1	37.0	31.5	16.3	17.5	16.6	25.8	20.1	19.7	19.2
„Human and psysical capital"	20.1	24.0	25.2	40.7	42.5	46.4	57.7	56.4	57.3	49.4	58.2	64.0	65.1

Izvor: The UN COMTRADE, 2020; Czech Statistical Office, 2020

Kada strukturu izvoza Srbije u EU poredimo sa strukturom izvoza naprednih zemalja kao što su Češka i SAD, lako možemo uočiti da je učešće „Human and psysical capital" intenzivnih proizvoda značajno više kod ove dve države. To upućuje da je srpski izvoz na ovo zahtevno tržište u relativno visokoj meri zasnovan na primarnim, odnosno radno intenzivnim i tehnološki nisko intenzivnim proizvodima. Naime, zemlje u tranziciji koje se sada nalaze u EU, poput Češke koja je najbolji primer, tokom 1990-ih su zabeležile drastičnu preorijenticiju svoje spoljnotrgovinske razmene ka EU. Ove države su ostvarile snažan porast izvoza u ovu integraciju; u periodu 1993–2001. godine, taj rast je kod većine ovih država iznosio između 10% i 20% prosečno godišnje, i što je najvažnije natprosečan rast izvoza beležio je sektor 7 Mašine i transportni uređaji (Shedl, 2004), koga čine proizvodi viših faza prerade. Za razliku od ovih država, Srbija je porast izvoza u EU bazirala, pre svega, na sektorima 0 (Hrana i žive životinje) i 6 (Izrađeni proizvodi svrstani po materijalu), koje čine uglavnom prerađevine. Udeo EU u izvozu naprednih zemalja u tranziciji je u periodu 1993–2004, do ulaska u EU, značajno porastao, kao npr. kod Češke na 86% (sa nešto manje od polovine) ili Mađarske, na skoro četiri petine (sa ispod tri petine), i taj rast učešća EU u izvozu zemalja se nastavio. Shodno ovome, primarni i resursno intenzivni proizvodi imaju znatno niže učešće kada su u pitanju ove dve zemlje, dok je i udeo radno intenzivnih proizvoda nešto niži. S druge strane, BiH i Turska pokazuje rezultate koje su očekivano mnogo sličniji onim koje postiže Srbija. „Human and psysical capital" intenzivni proizvodi imaju znato manji

udeo kod BiH, što ukazuje na još nepovoljniji kvalitet BH izvoza na tržište EU od srpskog. S druge strane, Turska pokazuje nešto bolju strukturu izvoza u EU od Srbije, što imajući u vidu znatno raniji integraciju ove zemlje u GVCs, posebno evropske, kao i ogromno tržište ove zemlje koje istovremeno služi i kao baza za izvoz, nije iznenađenje, i pored veoma viskog apsolutne vrednosti izvoza ove države u EU (i ukupno). Turska ima znatno viši udeo radno intenzivnih proizvoda nego Srbija (iako je on blago opadajući sa 36% na 31%). S druge strane, ove zemlja ima više učešće „Human and psysical capital" intenzivnih proizvoda (46,4% 2018, i 40,7%, 2008). Bolji kvalitet turske izvozne strukture ogleda se i u nižem udelu primarnih i resursno intenzivnih proizvoda od Srbije (i BiH), koji 2018. godine čine tek nešto preko petine turskog izvoza u EU28.

Kada posmatramo strukturu izvoza posebno je važno pratiti kretanje učešća sektora 7 (Mašine i transportni uređaji), i u manjoj meri sektora 5 (Hemijski i sl. proizvodi) koga čine relativno soficticirani proizvodi. Kod Srbije se učešće sektora 7 u izvozu u EU praktično udvostručilo u periodu 2008–2018, sa 16,5% na 32,3%, što ukazuje na inicijalne efekte restrukturiranja izvoznog sektora Srbije (posmatrajući ukupni izvoz, udeo ovog sektora je snažno porastao sa 11% u 2000. godini na oko 30% 2014 i 2015, blago padajući na 28,3%, odnosno 28,8% u 2018. i 2019, respektabilno). Ovaj pozitivan trend se može povezati sa dolaskom multinacionalnih kompanija, od kojih su mnoge subvencionisane od Vlade Srbije, a koje su zaslužne sa porast izvoza proizvoda ili pak komponenti (Robert Boš, Jura, Leoni, Grundfos, Gorenje, Fijat Krajsler automobili). Najvažnije je pratiti tendencije odseka 77 – Električne mašine, aparati i uređaji, čiji se udeo u izvozu u EU28 dramatično uvećao tokom deset godina, počevši od 2008 (sa 3,3% na 13,4%). Iako je odsek 78 (Drumska vozila; uključujući i ACV vozila) smanjio svoj udeo u izvozu u EU28 u istom periodu sa 11,3% na 8,3%, to je još uvek respektabilno učešće, pre svega povezano sa kompanijom „Fijat Krajsler automobili" ali i sa brojnim komponentašima u proizvodnji auto-delova. Gledajući primarne i resursno, kao i radno intenzivne proizvode, indikativan je snažan pad udela izvoza odseka 67 (Gvožđe i čelik) sa blizu petine izvoza u EU na 6,2%), kao i blaži pad odseka 68 – Obojeni metali (sa 8,3% na 5,3%). Visok udeo imao je odsek 84 – Odevni predmeti i pribor za odevanje u 2008 (6,6%), ali je on skoro prepolovljen deset godina kasnije (na 3,8%), a slična tendencija je zabeležena kada je odsek 05 u pitanju (pad sa

5,6% na 3,7% izvoza Srbije u EU28). Interensantno je da odsek 82 (Nameštaj i delovi) beleži više nego dvostruk rast učešća (sa 1,5% na 3,6%). Inače udeo sektora 5 (Hemijski i slični proizvodi) je blago opadajući (10,6%, odnosno 8,7% izvoza u EU 2008–2018).

U susednoj BiH vidljive su različite tendencije. U BiH udeo sektora 7 je skromnih 17–18% u sve tri posmatrane godine. Učešće sektora 5, iako skoro udvosturčeno (sa 3,9% na 6,7%) je relativno malo. S druge strane, Turska ima viši udeo sektora 7 od Srbije i BiH (38,3% 2008 i 42,5% deceniju kasnije), što se može povezati sa visokim prisustvom stranih transnacionalnih kompanija u ovoj zemlji, posebno u auto-industriji (uključujući i auto-delove) i u oblasti proizvodnje električnih uređaja. Naime, odsek 78 čini skoro četvrtinu ukupnog izvoza u EU28 2018, dok je deceniju ranije njegov udeo bio takođe visok (21,4%). Odsek 77 (Električne mašine, aparati i uređaji) je blago povećao svoj udeo u izvozu u EU sa 6,2% na 7% od 2008. do 2018. godine. S druge strane, gledajući radno intenzivne proizvode, veoma visok udeo ima odsek 84, koji je činio šestinu izvoza u EU 2008 (tačnije 17,6%) i 13,1% deset godina kasnije. Učešće sektora 5 jeste skromno (3,5% i 4,6%).

Kod SAD udeo sektora 7 je očekivano visok, grubo oko dve petine ukupnog robnog izvoza u EU. Međutim, ovde treba napomenuti da snažan, petinski (19,7%, odnosno 20,8% 2008. i 2018) udeo u američkom izvozu ka EU ima drugi najvažniji sektor (5 – Hemijski i slični proizvodi), kada su proizvodi visokog novoa sofisticiranosti u pitanju. Kada je u pitanju Češka, udeo sektora 7 je takođe rastao, sa preko 42% u 2000. godini na polovinu 2008, te na blizu 56% 2018, a skoro 57% 2019. godine, ukazujući na poželjan obrazac trgovinske razmene. U isto vreme, udeo sektora 5 je relativno skroman (oko 6%).

Tabela 3.Struktura izvoza Srbije po faktorskoj intenzivnosti proizvoda 2000–2019. god. (u %)

Proizvodi	2000	2008	2014	2015	2018	2019
Primarni i resursno	48.0	52,5	41.0	40.7	41.0	40.3
Radno intenzivni	24.1	21,4	21.6	22.4	22.8	23.0
„Human and physical capital”	22.6	25.1	37.3	36.8	36.1	36.6

Izvor: RZS. 2020; Uprava carina Srbije (EU15 za 2000).

Kada se posmatra struktura ukupnog domaćeg izvoza po faktorskoj intenzivnosti, vidi se da je ona blago nepovoljnija od strukture izvoza u EU. I tendencije su slične, što je i prirodno, imajući u vidu dostignuti dvotrećinski udeo izvoza u ovu grupaciju. Posle 2000, posmatrajući udeo „human i psysical capital" grupacije, koju čine proizvodi visokog nivoa finalizacije, zaključno sa 2008. godinom, ne može se govoriti o bitnijim kvalitativnim poboljšanjima ukupnog srpskog izvoza. Udeo radno intenzivnih odseka opada dok, istovremeno, udeo resursno intenzivnih proizvoda raste, što je ukazivalo na dinamiziranje izvoza zasnovanog na proizvodima niže faze prerade, gde Srbija ima komparativne prednosti. Ipak, situacija se dramatično poboljšava nakon krize, na šta posebno ukazuje rastući udeo „Human and physical capital" intenzivnih proizvoda, kao i pad primarnih i resursno intenzivnih proizvoda (sa oko polovine na dve petine ukupnog izvoza). Ovaj pomak, kao i unapređenje izvoza u EU, mogu se povezati sa integracijom srpske ekonomije u GVCs, posebno one evropske, gde su investicije iz Nemačke i Italije, sa otvaranjem kompanija skoro isključivo za izvoz, istina u velikoj meri roba koje se ne mogu smatrati visokotehnološkim, odigrale ključnu ulogu.

Zaključna razmatranja

Na osnovu prethodnih istraživanja jasno je da tehnološka struktura domaćeg robnog izvoza u EU i pored pozivnih pomaka nije zadovoljavajuća. Uzimajući u obzir nizak nivo izvoza 2000, kao i relativno visoke stope rasta izvoza Srbije u EU, posebno do 2008, možemo izvesti zaključak da je upravo potreba Srbije da izvozi skoro po svaku cenu, odnosno „forsiranje izvoza", dovela do relativno sporog poboljšanja „kvaliteta" strukture izvoza u EU. S druge strane, ohrabrujući je porast učešća proizvoda više faze prerade posle krize i njegova stabilizacija na znatno višem nivou u poslednjih pola decenije. Iako često nije moguće detektovati kvalitativna unapređenja, posebno kod proizvoda iste robne grupe ili čak i carinske nomenklature (osim posredno, npr. putem jedinične vrednosti izvoza), može se sa velikom sigurnošću pretpostaviti da je u poslednjim godinama, sa intenziviranjem prisustva kompanija sa stranim većinskim vlasništvom na srpskom tržištu, značajno unapređen kvalitet roba, posebno onih namenjenih ino-tržištima. Naime, strane firme su donele know-how, „spilover"

znanja, novu tehnologiju, osvojena tržišta, sve to dobrim delom preko GVC, u koje su domaće firme sve više integrisane.

Pored snažnog apsolutnog rasta izvoza u EU i ukupnog izvoza, vremenom se ostvaruje i izvoz sve većeg broja proizvoda. Naime, čak 83% malih i srednjih preduzeća (MSP) bili su u 2015. godini izvoznici, dosegnuvši širok spektar evropskih tržišta i pokrivajući 149 grupa proizvoda (računato na četvorocifrenoj SMTK). Veća sofisticiranost izvozne ponude korelisana je sa prelaskom sa „low" na „medium-skill" i čak više tehnološki intenzivne proizvode prerađivačke industrije. Od 2001. do 2017. godine polovina rasta izvoza prerađivačke industrije generisana je rastom „medium-skill" izvoza, dok su udeli „high-skill", kao i „low-skill", proizvoda smanjeni. Dodatno, proizvodi koji imaju veliki relativni udeo u izvozu (izolovana žica, čelik, bakar, kukuruz, pšenica, duvan, jabuke, smrznuta malina) imaju nizak nivo kompleksnosti. U poređenju sa sedam manjih članica EU (NMS-7), srpski izvoz proizvoda je takođe ograničen, gledajući broj tržišta gde je ostvaren nastup. Generalno, rast izvoza je dominantno generisan od strane nekoliko kompanija u stranom vlasništvu, koje su naročito dominantne kada je u pitanju izvoz motornih vozila, električne opreme, proizvoda od gume i prerađenih metala; u poslednjih 10 godina ovde se mogu dodati izvoznici računarske i elektronske opreme. Može se reći da su ove frime pre svega došle u Srbiju zbog troškovne prednosti – niske cene rada i zbog podsticaja za investiranje. Između 2005. i 2018. godine vrednost „inward processing trade" (izvoz i uvoz na doradu) povećala je sa 1% na 7% BDP-a. Povezanost intenziviranja ovog vida trgovine sa rastom SDI ukazuje na to da izvoznici u Srbiji aktivnije učestvuju u GVCs, naročito od 2011, sa privatizacijom državnih i društvenih preduzeća. Iako su firme stranih investitora ostvarile slabe konekcije, veze sa domaćim kompanijama, došlo je do pozitivnog efekta kroz porast ukupne faktorske produktivnosti kod domaćih firmi koje su ostvarile povratne i horizontalne veze sa korporacijama u stranom vlasništvu (World Bank Group, 2019, 11–39).

I pored toga što ima neadekvatnu obrazovnu strukturu, odnosno nizak inicijalni tehnološki nivo, birokratizovanu regulativu i slabu istraživačku infrastrukturu, Srbija ima potencijale, pre svega usled blizine EU, i s tim povezane pojačane integracije u GVCs, relativno niskih troškova vezanih za finansiranje stručne radne snage i očekivanog nastavka snažnog priliva SDI. Dakle, ako strani kapital, čiji je značajan priliv realističan u narednim godinama, bude investiran u većoj

meri u (propulzivne) delatnosti sa višim nivom primenjene tehnologije, onda se već u srednjoročnom periodu može očekivati bitnija kvalitativna promena domaćeg izvoza i s tim uslovljen njegov brzi rast. Napredak u tranziciji kod zemalja centralne Evrope pomerao je njihov izvoz sve više ka tehnološki intenzivnim proizvodima, što je povratno uticalo na intenziviranje apsolutnog rasta izvoza. Iskustva ovih zemalja pokazuju da je pritisak na rast nadnica zajedno sa autsorsingom iz EU dovodio do smanjivanja konkurentnosti u radnoj snazi, kao i da su SDI povećavale udeo proizvoda viših faza prerade u izvozu ovih zemalja. Izvoz koji bi u većoj meri bio baziran na tehnološki intenzivnim proizvodima drastično bi unapredio ekonomske perspektive zemlje zbog brzorastuće globalne tražnje za ovim proizvodima, odnosno zbog velike dodatne vrednosti koja se ostvaruje njihovom prodajom. Pored toga, ovi sektori sa svojom višom produktivnošću imaju pozitivne efekte i na neizvozne sektore u vidu „spilovera" znanja i olakšavanja dolaska do proizvodnih i procesnih inovacija. Ipak, prelaz na izvoz koji bi, u značajnijoj meri nego do sada, bio baziran na proizvodima više faze prerade još uvek je samo u naznakama, tako da će i u narednim godinama okosnica izvoza biti u radno i resursno intenzivnim industrijskim granama, odnosno proizvodima.

LITERATURA

Czech Statistical Office. 2020. Retrieved March 5, 2020 from the World Wide Web http://apl.czso.cz/pll/stazo/STAZO.STAZO?jazyk=EN

Državni zavod za statistiku (Hrvatska). 2020. Retrieved March 5, 2020 from the World Wide Web https://www.dzs.hr/

European Commission. 2020. „Enhancing the accession process – A credible EU perspective for the Western Balkans", Brussels, 5. 2. 2020 COM (2020) 57 final, pp. 1–7 Retrieved February 15, 2020 from the World Wide Web https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/enlargement-methodology_en.pdf

European Commission. 2019. „Commission Staff Working Document: Serbia 2019 Report", Communication on EU Enlargement Policy – Brussels 29. 5. 2019, 1–108. Retrieved Dec 21, 2020 from the World Wide Web https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-serbia-report.pdf

Faezeh, Raei., Ignatenko, Anna & Mircheva, Borislava. 2019. „Global Value Chains: What are the Benefits and Why Do Countries Participate?" IMF Working Paper 19/18, International Monetary Fund, Washington, DC.

Gabrisch, Hubert., Hanzl-Wei, Doris., Holzner, Mario., Landesmann, Michael., Pöschl, Johannes & Vidovic, Hermine. 2016. „Improving Competitiveness in the Balkan Region – Opportunities and Limits". No 411, wiiw Research Reports from The Vienna Institute for International Economic Studies, wiiw https://wiiw.ac.at/improving-competitiveness-in-the-balkan-region--opportunities-and-limits-dlp-3917.pdf

Grieveson, Richard., Grübler, Julia & Holzner, Mario. 2018. „Western Balkans EU Accession: Is the 2025 Target Date Realistic?" No 22, wiiw Policy Notes from The Vienna Institute for International Economic Studies, wiiw

IMF, 2019. online database. Retrieved March 2, 2020 from the World Wide Web https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/02/weodata/index.aspx

Jovanović, Radica., Petković, Zdravka., & Malešević, Ljiljana. 2019. „The Importance of Serbia's Trade Policy in Liberalization Conditions", *Economy & Business Journal*, 2019, vol. 13, issue 1, 136–147.

Kandogan, Yener. 2005. „Trade Creation i Diversion Effects of Europe's Regional Liberalization Agreements", William Davidson Institute, Working Paper Number 746. Retrieved Feb 26, 2020 from the World Wide Web https://www.researchgate.net/publication/46527597_Trade_Creation_and_Diversion_Effects_of_Europe's_Regional_Liberalization_Agreements

National Statistical Institute, Bulgaria. 2020. Retrieved March 2, 2020 from the World Wide Web https://www.nsi.bg/en/content/7991/main-trade-partners

Obradović, Sasa & Lojanica, Nemanja. 2019. „Export-Led Growth: Evidence from Post-Communist Serbia" *Journal for Economic Forecasting*, 2019, issue 2, 131–145.

Orszaghova, Lucia., Savelin, Li & Schudel, Willem. 2013. „External competitiveness of EU candidate countries", *Occasional Paper Series from European Central Bank,* No 141.

Ristanovic, Vladimir., Cogoljevic, Dusan & Barjaktarevic, Sinisa. 2017. „Direction of Serbian Trade: Gravity Model Based on Pool Data", *EuroEconomica,* 2017, issue 1(36), 21–33.

RZS. 2020. Republiki zavod za statistiku (Republika Srbija). Retrieved March 2, 2020 from the World Wide Web https://www.stat.gov.rs/

Ministarstvo finansija RS, 2020. „Program ekonomskih reformi za period od 2020. do 2022. godine". Retrieved March 10, 2020 from the World Wide Web file:///C:/Users/goran/Downloads/ERP-2020-2022-srp.pdf

National Statistical Institute, Bulgaria. 2020. Retrieved March 10, 2020 from the World Wide Web https://www.nsi.bg/en/content/7991/main-trade-partners

Schedl, Hans. 2004. „The Integration of Accession States into Multinational Production Networks and their Effects on Export and Development", prepared for Tokyo Club Conference.

The United Nation COMTRADE Database (2020) Retrieved March 3, 2020 from the World Wide Web https://comtrade.un.org/data/

UNCTAD. 2019. UNCTAD product groups and composition (SITC Rev. 3). UNCTAD STAT, pp. 1-5. Retrieved March 5, 2020 from the World Wide Web https://unctadstat.unctad.org/EN/Classifications/DimSitcRev3Products_DsibSpecialGroupings_Hierarchy.pdf

World Bank Group. 2019. Serbia New Growth Agenda: Exporting to Grow (1-56). Retrieved December 28, 2019 from the World Wide Web file:///D:/00000%202020/rad%20IDN%20Srb%20EU%20Maj%2015%202020/WB%20Export%202019%20DEC.pdf

Goran Nikolić

THE SERBIA-EU TRADE RELATIONS SINCE 2000: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DYNAMICS AND STRUCTURAL CHANGES OF SERBIAN MERCHANDISE EXPORTS TO THE EU

Abstract

This paper tests the hypothesis of a change in the factor intensity of Serbian exports to the EU, that is, whether there has been an increase in the export of the products which involve higher degrees of processing. From 2000 to 2008, the share of 'Human (and physical) capital' intensive products, the group that influences the overall quality of the export structure the most and involves products at a higher finalization level, did not change significantly. However, the quality of domestic exports to the EU dramatically improved in the years following the 2009 economic crisis, and already in 2014, the share of this group' of products reached two fifths, where it roughly remained until 2018. When we compare the structure of Serbian' export to the EU with the export structure of advanced countries such as The Czech Republic and the US, we can easily see that the share of "Human and physical capital" intensive products is significantly higher, which implies that Serbian export to the EU is based on primary-resource, i.e. labor-intensive and technologically low-intensive products. As expected, BiH and Turkey have results that are much more similar to those of Serbia.

The shift in Serbia points to the effects of the export sector's restructuring, the increased inflow of FDI through the arrival of multinational companies, and integration of domestic firms into global value chains (GVCs). In the 2005-18 period the share of inward processing trade increased from 1% to 7% of Serbia's GDP, while the correlation between more FDI and a higher share of this type of trade indicates that Serbian exporters are more actively involved in GVCs. In addition to strong absolute growth in exports to the EU, more and more different products were also exported, as the vast majority of SMEs have reached a wide range of European markets, covering as many as 149 product groups.

Keywords: merchandise exports, technology, factor intensity, Serbia, European Union

SANJA FILIPOVIĆ
Naučna savetnica
Institut društvenih nauka, Beograd
Univerzitet Singidunum
sfilipovic@singidunum.ac.rs

Efekti trgovinskog rata na Evropu

Apstrakt

Ekonomska saradnja između Kine i SAD umnogome definiše globalnu ekonomsku ravnotežu i finasijske tokove. Mada je međusobna saradnja obema zemljama donele višestruke koristi, SAD su u poslednjih nekoliko godina počele da optužuju Kinu da malverzacijom nacionalne valute doprinosi rastu američkog trgovinskog robnog deficita. Te optužbe su bile i motiv da SAD 2018. godine uvedu carine i tarife na kinesku robu. Cilj ovog rada je da, na bazi analize međusobnih trgovinskih odnosa ove dve najveće svetske privrede, utvrdi uzroke trgovinskog deficita SAD i da ukaže na posledice trgovinskog rata na zemlje Evrope. Rezultati istraživanja su pokazali da: a) saldo tekućeg računa države određuje odnos između štednje i ulaganja; b) deficit u trgovini robom je odraz komplementarnosti i uporednih snaga kineske i američke industrije i c) trgovinski odnosi su rezultat međunarodne podele rada i promene lokacija proizvodnje od strane multinacionalnih kompanija. Podaci o vrednosti trgovinskog deficita se dosta razlikuju u zavisnosti od izvora, a jedan od razloga tome može biti i različit pristup. Ukoliko se obračun radi na osnovu dodate vrednosti, deficit bi se značajno smanjio, jer kinesku spoljnu trgovinu karakteriše obiman uvoz i izvoz u preradi. Pored toga, istraživanje je pokazalo da je primetan trend preusmeravanja kineskih investicija ka zemljama u razvoju i evropskim zemljama. Ipak, u poređenju sa globalnim kineskim investicijama, investicije u evropskim zemljama su još uvek skromne.

Ključne reči: makroekonomija, trgovina, međunarodne finansije, SAD, Kina, Evropska unija

Uvod

Globalna ekonomska ravnoteža je uslovljena stabilnošću dve najveće svetske privrede – privredom Sjedinjenih Američkih Država (SAD) i Narodne Republike Kine. Posmatrano prema bruto domaćem proizvodu (BDP) izraženom u paritetu kupovne moći, Kina je još 2014. godine prestigla vrednost BDP-a SAD. Nominalno posmatrano, BDP Kine je prema podacima za 2019. godinu ipak znatno niži od američkog.

Ukoliko se analizira međusobna ekonomska saradnja ove dve privrede u poslednje četiri decenije, može se zaključiti da su one na bazi komplementarnosti svojih privreda razvile takvu simbiozu da se često u literaturi može naći izraz „Kimerika" (Ma & Yi, 2010). Ipak, kako je kineska privreda jačala, a SAD posustajale u globalnoj konkurentnosti, sve su češće optužbe SAD na račun Kine. Od januara 2018. godine ove dve zemlje vode trgovinski rat, a aktuelna pandemija kovid 19 virusa ozbiljno usporava kinesku, a američku privredu uvodi u recesiju. Cilj ovog rada je da, na bazi analize trgovinskih odnosa ove dve najveće svetske privrede, utvrdi uzroke trgovinskog deficita SAD i razmotri posledice trgovinskog rata na evropske zemlje.

Pre analize ekonomskih pokazatelja, ovde će biti dat kratak istorijski osvrt na činjenice koje su doprinele da se ove zemlje danas nalaze u samom vrhu svetske privrede. SAD su, sada već možemo reći, zrela kapitalistička privreda koja je svoj ekonomski uzlet započela još pre Prvog svetskog rata. Još sedamdesetih godina 19. veka SAD su imale veću ekonomiju mereno BDP-om od Velike Britanije, koja je bila najveća kolonijalna sila toga vremena. Neposredno pred početak Prvog svetskog rata, SAD su prestigle Veliku Britaniju i po vrednosti izvoza roba i usluga. U skladu sa tim, sredinom dvadesetih godina 20. veka američki dolar je preuzeo vodeću ulogu u strukturi svetskih deviznih rezervi. Zapravo, kako se finansijsko tržište razvijalo, tako se povećavala međunarodna uloga dolara. U periodu nakon Drugog svetskog rata, američki dolar postaje svetska rezervna valuta što je umnogome olakšalo SAD lidersku ekonomsku poziciju, ali i omogućilo jačanje uloge u međunarodnom finansijskom sistemu.

Mada je kineska civilizacija jedna od najstarijih, ovde ćemo se osvrnuti na period nakon formiranja Narodne Republike Kine, odnosno dolaska na vlast Komunističke partije u oktobru 1949. godine. U to vreme, Kina je bila izuzetno nerazvijena privreda sa izraženim problemom siromaštva. Tadašnja vlast je 1958. godine započela proces privredne

transformacije ka razvoju industrije. Međutim, ove reforme su imale katastrofalne posledice jer je masovno napuštanje poljoprivredne proizvodnje smanjilo količinu proizvedene hrane tako da se zemlja susrela sa problemom gladi. Prema zvaničnim podacima Kine, u periodu trajanja reformi (1958–1961) od gladi je umrlo više od 14 miliona ljudi. Neuspešan plan industrijalizacije, a kasnije i kineska kulturna revolucija krajem šezdesetih godina, u su potpunosti devastirale kinesku ekonomiju.

Tek od 1978. godine, Kina pravi krupan zaokret u sprovođenju privredno-sistemskih reformi (Masahiko, 2012). Restruktuiraju se državna preduzeća i podstiče razvoj preduzetništva. Izvršena je decentralizacija, liberalizacija i otvaranje zemlje ka svetu. Državni monopoli u mnogim granama su ukinuti i ruralna industrija je otvorena za javna i privatna preduzeća. Tokom osamdesetih godina 20. veka Kina razvija ekonomske zone, privlači investicije i jača industriju, osniva berze i uključuje se u međunarodne finasijske tokove. Tokom devedesetih godina Kina je ostvarivala izuzetno visoke stope ekonomskog rasta, što je znatno povećalo nivo životnog standarda. Pristupanje Svetskoj trgovinskoj organizaciji 2001. godine je dalo dodatan polet kineskoj privredi. Ukinute su trgovinske barijere i tarife sa drugim zemljama, a svet je preplavila kineska roba. Godine 2013. Kina postaje najveći izvoznik robe i usluga i pokreće inicijativu „Pojas i put“, koja podrazumeva intenzivne investicije u mrežu drumskih, železničkih i pomorskih transportnih ruta i van granica Kine (Arduino & Cainey, 2019). Jačanjem kopnene i vodene mreže puteva i van svojih granica Kina ubrzava protok svoje robe, ali i investicijama ubrzava svoju prateću industriju i sektor usluga (Hurley i dr., 2019; Yusuf, 2018). Kina je 2015. godine objavila strateški plan „Napravljeno u Kini“ sa ciljem da do 2020. godine u proizvodnji koristi 40% domaćih komponenti, a do 2025. godine podigne učešće na 70%. Osim toga, u okviru ovog plana Kina je objavila nameru da preuzme liderstvo u robotici, veštačkoj inteligenciji, informacionim tehnologijama, medicini, svemirskoj, ali i zelenoj tehnologiji. Drugim rečima, Kina ima plan da postane glavna sila u industriji visoke tehnologije (Ma i dr, 2018). Istraživanje pokazuje da je čak 64% kineskih investicija u Nemačkoj u protekle tri godine bilo u pomenutim sektorima (Jungbluth, 2018).

Ekonomski uspon, kao i najave daljeg strateškog pravca razvoja, svakako su dovele do toga da se SAD zapitaju koliko će još dugo moći da zadrže svoju lidersku poziciju u svetskoj privredi. SAD već dugi niz godina zabrinjava rastući trgovinski deficit, kao i gubitak konkurentnosti na

svetskom tržištu. Kao obrazloženje za narušavanje svojih ekonomskih pozicija, američka administracija je optužila Kinu za nelojalnu konkurenciju, manipulaciju sa nacionalnom valutom, ali i za „krađu intelektualne svojine". Međutim, svaka priča ima dva kraja, a cilj ovog rada je da utvrdi koliko su optužbe zasnovane na statističkim podacima.

Ekonomska saradnja SAD i Kine u periodu do početka trgovinskog rata

Za vreme uspostavljanja diplomatskih odnosa između Kine i SAD 1979. godine, Kina je bila nerazvijena zemlja dodatno iscrpljena pogrešnim privrednim reformama. Kini su bile preko potrebne investicije i tehnologija kako bi pokrenula industrijsku proizvodnju, a SAD su imale najrazvijeniju industriju i interes da proizvodnju izmeste u regione sa niskim troškovima proizvodnje. Dakle, postojao je obostrani interes – SAD su imale kapital, a Kina je bila odlučna da krene u proces liberalizacije i prilagođavanja zarad privlačenja inostranog kapitala (Friedberg, 2005).

SAD je imala ekonomske interese za plasman investicija, jer je radna snaga u Kini bila jeftina, a troškovi poslovanja niski (Lampton, 2002). Pored ekonomskih interesa, SAD su imale i jak geostrateški interes, jer su u vreme „hladnog rata" želele jakog partnera na istoku, kao protivtežu Sovjetskom Savezu. Ekonomska saradnja Kine i SAD je podstakla ekonomski rast, industrijski razvoj i strukturna nadopunjavanja u obe zemlje. To je značilo unapređenje efikasnosti i efektivnosti globalnih lanaca vrednosti, redukovanje troškova proizvodnje, veću ponudu u skladu sa preferencijama potrošača, tako da su efekti ekonomske saradnje bili višestruki.

Dvosmerna trgovina robom je brzo rasla – 2017. godine je iznosila 583,7 milijardi dolara, što je 233 puta više u odnosu na 1979. godinu, kada su uspostavljene diplomatske veze, odnosno sedam puta više u odnosu na 2001. godinu, kada je Kina postala članica Svetske trgovinske organizacije. SAD su najveće izvozno tržište Kine, s obzirom na to da apsorbuju 19% kineskog izvoza. S druge strane, Kina uvozi 8% američkog izvoza, te je Kina na osmom mestu kao uvozni partner SAD. Međutim, Kina je najbrže rastuće izvozno tržište za američku robu. Američki izvoz robe u Kinu je 2017. godine iznosio 129,89 milijardi dolara, što je rast od 577% u odnosu na 19,18

Grafikon 1. Komparacija stopa rasta izvoza u Kinu i ukupnog izvoza SAD, u procentima

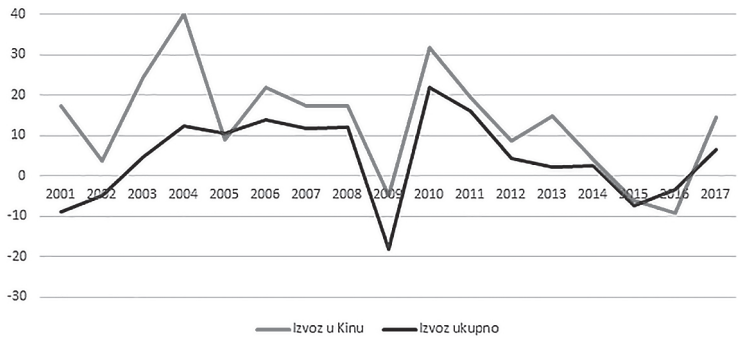

Izvor: Information Office of the State Council The People's Republic of China, 2018.

milijardi dolarau 2001. godini i daleko više od prosečne stope rasta od celokupnog američkog izvoza od 112% (grafikon 1).

Kina uvozi iz SAD avione (čak 25% Boingovih aviona se izveze u Kinu), poljoprivredne proizvode (čak 57% američkog izvoza soje i 17% izvoza pamuka), automobile (oko 20% izvoza američke auto industrije) i dr. S druge strane, Kina uglavnom izvozi u SAD robu široke potrošnje i gotove proizvode. Na primer, u 2017. godini čak trećinu izvoza u SAD su činile tri kategorije proizvoda: 1) električne mašine, proizvodi, oprema i komponente, 2) mehanički uređaji i komponente, i 3) nameštaj, posteljina i lampe. Mada Kina izvozi i visokotehnološke proizvode u SAD, treba imati u vidu da u strukturi ovih proizvoda postoji visoko učešće uvezenih komponenti. Upravo na bazi činjenice da zemlje pripadaju različitim cenovnim kategorijama globalnog lanca vrednosti (SAD srednje-višoj, a Kina srednje-nižoj kategoriji), međusobna trgovina obema zemljama donosi komparativne koristi.

Ukoliko se analizira trgovina uslugama, njena vrednost je porasla sa 24,94 milijarde dolara u 2007. godini na 75,05 milijardi dolara u 2017. godini. SAD su bile drugi najveći trgovinski partner uslugama Kini, dok je Kina treće najveće izvozno tržište američkih usluga. Kina godinama ima izražen rastući deficit u trgovini uslugama sa SAD. Tako je izvoz američkih usluga u Kinu za deset godina porastao 340%, dok je izvoz američkih usluga u druge zemlje i regione u istom periodu porastao za 180%. Oko 20% ukupnog kineskog deficita u trgovini uslugama je po osnovu uvoza usluga iz SAD.

Grafikon 2. Plaćanja Kine za tantijeme intelektualne svojine, u milijardama dolara

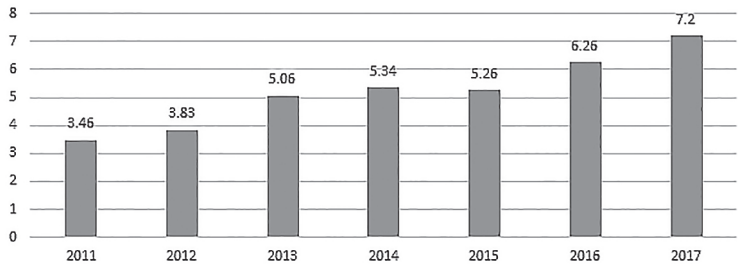

Izvor: Information Office of the State Council The People's Republic of China, 2018.

Najveći deo uvoza usluga se odnosi na tri oblasti, a to su: turizam, saobraćaj i tantijeme intelektualne svojine. Tako je na primer, kineski trgovinski deficit sa SAD u turizmu porastao sa 430 miliona u 2006. godini na 26,2 milijarde dolara u 2016. godini, beležeći prosečni godišnji rast od 50,8%.Takođe, statistike pokazuju da su se isplate za korišćenje američkog intelektualnog vlasništva udvostručile za šest godina sa 3,46 milijardi dolara u 2011. godini na 7,2 milijardi dolarau 2017. godini (v. grafikon 2). Štaviše, plaćanja Kine za intelektualno vlasništvo SAD činila su četvrtinu ukupnog plaćanja intelektualne svojine stranim zemljama.

SAD su glavni izvor stranih direktnih investicija koje se slivaju u Kinu. Do kraja 2017. godine u Kini je bilo oko 68.000 preduzeća finansiranih od SAD sa kapitalom od preko 83 milijardidolara. S druge strane, i Kina je veliki investitor u SAD (Antevski i Filipović, 2014). Tako su direktne investicije kineskih preduzeća u SAD porasle sa 65 miliona dolara u 2003. godini na 16,98 milijardi dolarau 2016. godini. Prema podacima Ministarstva trgovine Kine, na kraju 2017. godine direktne investicije u SAD su iznosile oko 67 milijardidolara.

U analizu pored trgovine robom i uslugama treba uzeti u obzir i prodaju lokalnih podružnica u zemlji domaćinu (lokalna prodaja u dvosmernim ulaganjima). Ako u potpunosti uzmemo u obzir ova tri faktora – trgovina robom, trgovina uslugama i prodaja lokalnih podružnica u zemlji domaćinu, trgovinska i ekonomska saradnja donosi izbalansirane koristi za Kinu i SAD, pri čemu SAD ostvaruju više neto koristi. Prema Ministrstvu trgovine Kine, SAD je u 2017. godini ostvarila suficit od 54,1 milijarde dolarau trgovini uslugama, što ukazuje na izuzetnu konkurentsku snagu u ovoj oblasti.

Trgovinski rat između SAD i Kine

Već duži niz godina SAD kao krivca za visok trgovinski deficit optužuje Kinu. Mada SAD godinama ima hroničan deficit trgovinskog bilansa robom, na kraju 2017. godine neposredno pred započinjanje trgovinskog rata, SAD je imala deficit od 811 milijardi dolarašto je za oko 64 milijarde dolaraviše u odnosu na prethodnu godinu. Kina je 2017. godinu završila sa suficitom u robnom bilansu od 421 milijardi dolara, što predstavlja značajan pad u odnosu na 2015. godinu kada je ostvaren rekordan suficit od 594 milijarde dolara. Posmatrano na nivou međusobne robne razmene, 2017. godine robni saldo SAD u trgovini sa Kinom je bio negativan u vrednosti od 375 milijardi dolara. Nakon toga, uprkos trgovinskom ratu deficit je porastao na 419 milijardi dolara u 2018. godini, odnosno smanjen je na oko 345 milijardi dolara u 2019. godini. Interesantno je primetiti da je takav trend imao i robni deficit sa ostatkom sveta (v. grafikon 3).

Rastući trgovinski deficit je nagoveštaj da zemlja gubi konkurentnost na međunarodnom tržištu. U cilju boljeg uvida u pozicioniranost na svetskom tržištu, američka vlada je formirala Međuagencijsku radnu grupu, koja je uradila analizu kompletne industrije, uključujući i vojnu industriju, kao i analizu lanca snabdevanja SAD. Studija je pokazala da je ,,industrijska politika stranih konkurenata smanjila globalnu konkurentnost američke proizvodnje, ponekad kao kolateralnu štetu globalizacije, ali i zbog

Grafikon 3. Deficit robne razmene SAD u periodu 1990–2019. godine, u milijardama dolara

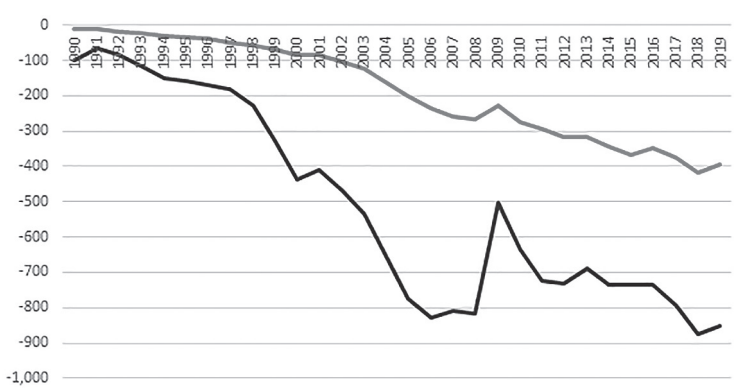

Izvor: na osnovu podataka the US Census Bureau https://www.census.gov/foreign-trade/

specifičnih ciljeva velikih sila kao što je Kina" (Intergovernmental working group of the US, 2018). Pored toga, utvrđeno je preko 300 rizičnih faktora za američku industriju u 16 sektora. Na primer, ukazano je na problem isključivog oslanjanja na Kinu u snabdevanju određenim hemikalijama koje se koriste za proizvodnju municije i raketa. Isto tako, snabdavanje sa litijumskim baterijama je isključivo vezano za azijske proizvođače (Kina, Tajvan i Južna Koreja). Ukazano je da su SAD smanjile učešće u proizvodnji štampanih ploča sa 25% u 1998. godini na manje od 5%, dok Kina ima više od 50% svetskog tržišnog učešća. Pored toga, Kina proizvodi više od 70% solarnih ćelija u svetu, 28% automobila, 41% brodova, više od 50% frižidera, preko 60% televizora, preko 80% klima-uređaja i računara i 90% mobilnih telefona.

Kina je danas svetski lider u izvozu roba, dok je SAD najveća zemlja uvoznica. Ova dva podatka svedoče o primeni različitih modela ekonomskog rasta navedenih privreda. SAD ekonomski rast bazira na visokoj, ličnoj potrošnji stanovništva, koja je među najvišim u svetu (tabela 1). Potrošnja istovremeno povećava uvoz i generiše deficit spoljnotrgovinske razmene, koji je u najvećoj meri odgovoran za visok deficit tekućeg bilansa SAD (490,9 milijardidolarau 2018. godini). Deficit tekućeg računa je bio rekordan 2005. godine kada je iznosio 805,9 milijardi dolara, a nakon toga je redukovan zahvaljujući smanjenoj tražnji u vreme globalne krize, ali i zahvaljujući rastu izvoza američkih usluga. S druge strane, kineska privreda je izvozno orijentisana (izvoz u 2018. godini vredi 18,6% BDP što je niže u odnosu na 2013. godinu kada je učešće izvoza u BDP bilo 26,4% BDP-a), dok su SAD i dalje njeno najveće izvozno tržište.

Simbioza ove dve privrede počiva na njihovim suprotnostima. Tako Kina decenijama unazad beleži rast štednje koji trenutno iznosi čak 46% BDP-a po čemu je ova zemlja svetski lider, dok je nivo štednje u SAD 18,6% BDP-a. Kina ima izuzeteno visoku stopu investicija od 44% BDP-a, dok je u SAD vrednost investicija duplo niža. Najveći višak štednje Kina plasira u vidu investicija na finasijskom tržištu SAD čime se podiže likvidnost tržišta i redukuje nivo kamatne stope, što dalje generiše potrošnju američkeprivrede, koja se ogromnim delom zatvara uvozom iz Kine. Sa druge strane, Kina povećava tražnju za dolarima i dovodi do apresijacije dolara u odnosu na juan, čime njen izvoz postaje atraktivniji za tržište SAD. Potcenjeni kurs juana je jedna od ključnih tačaka spora između SAD

Tabela 1. Podaci za 2018. godinu

	SAD	Kina
Trgovina (% BDP-a)*	20,8	34
Trgovina uslugama(% BDP)*	6,8	5,6
Izvoz (% BDP-a)*	7,68	18,26
Uvoz (% BDP-a)*	11,99	15,88
Tekući bilans (% BDP-a)*	-4,31	2,58
Lična potrošnja (% BDP-a)**	67,3	38,7
Štednja (% BDP-a)**	18,6	46,3
Investicije (% BDP-a)**	20,5	44
Ukupne devizne rezerve (milijarde dolara)	449	3.168
Spoljni dug (% BDP-a)**	95,3	14,33
Javni dug (% BDP-a)*	104,3	50,5

Izvor: Podaci sa * su preuzeti su sa sajta:https://countryeconomy.com/countries/compare/china/usa?sc=XE23, a sa ** https://www.ceicdata.com/en/indicator/china/external-debt--of-nominal-gdp

i Kine. SAD vrše pritisak na Kinu da dozvoli apresijaciju juana i smanji svoj suficit sa SAD. Pored toga, Kini se zamera nizak nivo potrošnje a statistika pokazuje da je za poslednje tri decenije prosečna stopa rasta potrošnje iznosila 7,7% godišnje, što je jedna viših stopa rasta potrošnje u svetu (Ma & Tao, 2013).

Kina je svetski lider i po iznosu deviznih rezervi koje se procenjuju na 3.168 milijardi dolara. Impresivan iznos deviznih rezervi je posledica izvozno orijentisane privrede i visokih kontinuiranih suficita u razmeni sa SAD. S druge strane, devizne rezerve SAD su relativno niske u odnosu na kineske i iznose 449 milijardi dolara, ali SAD imaju najveće rezerve zlata koje imaju učešće od oko 78% ukupnih deviznih rezervi. Ovo je s jedne strane i razumljivo, obzirom da SAD nemaju potrebu za visokim nivoom deviznih rezervi, jer je dolar svetska rezervna valuta, a visoko učešće zlata u strukturi američkih deviznih rezervi je ostalo još iz posleratnog perioda, kada su SAD posedovale 2/3 svetskog zlata (Filipović i Garić, 2014).

SAD ima hroničan budžetski deficit još od sedamdesetih godina 20. veka i visok spoljni dug meren odnosom sa BDP-om. Prema

poslednjim podacima za 2018. godinu javni dug SAD je 104,3% BDP-a, te se može reći da je stanje nepromenjeno u poslednjih nekoliko godina. S druge strane, Kina ima javni dug od 50,5% ali je poslednjih godina primetan rast s obzirom da je javni dug 2013. godine iznosio oko 22% BDP-a. Spoljni dug SAD-a iznosi 95,3% BDP-a i smatra se održivim, bez obzira što je najveći na svetu mereno u apsolutnom iznosu, dok je spoljni dug Kine oko 14,3% BDP-a.

Američki predsednik Donald Tramp je još u vreme kampanje za predsedničke izbore najavio oštar obračun sa Kinom na ekonomskom i političkom planu. Pored optužbi na račun manipulacije juanom, Kina je optuživana za nelojalnu konkurenciju i krađu intelektualne svojine. U oštroj retorici je istaknuto da Kina sprovodi ekonomsku agresiju ugrožavajući ne samo globalnu konkurentnost američke privrede, nego i nacionalnu bezbednost mešajući se čak i u izbore u SAD. Optužbe američke administracije su bile najava za uvođenje carina i tarifa na kinesku robu. Zvanična Kina je u septembru 2018. godine objavila dokument u kome je sve optužbe potkrepila zvaničnim statističkim podacima, ali to nije bilo dovoljno za postizanje normalizacije u trgovinskim odnosima.

SAD su tokom 2018. godine uvele nekoliko mera u koje su znatno poskupele kineske proizvode:

- u januaru su uvele 30% carina na uvoz kineskih solarnih panela;
- u martu su uvele carine od 25% za čelik i 10% na aluminijum, na šta je Kina uzvratila carinama u vrednosti od 2,4 milijardi dolara na američki čelik i aluminijum;
- u aprilu su uvele sankcije kineskoj kompaniji ZTE za nepoštovanje američkih propisa;
- u junu su uvele tarife u iznosu od 25% na kinesku robu vrednu oko 50 milijardi dolara, što je obuhvatalo preko 800 različitih proizvoda.

Krajem decembra 2019. godine Vašington i Peking su sklopili dogovor kojim će biti smanjene američke carine na kinesku robu, dok će Kina povećati kupovinu američkih poljoprivrednih, energetskih i industrijskih prizvoda, ali i poboljšati zaštitu intelektualne svojine. Zemlje su u januaru 2020. godine potpisale početni trgovinski dogovor, kojim se SAD odriču uvođenja novih tarifa na kineske proizvode,

dok će postojeće tarife prepoloviti na kineski uvoz od 110 milijardi dolara, ali će i dalje ostati na snazi tarife na uvoz vredan oko 360 milijardi dolara. Međutim, prenošenje kovid 19 virusa na teritoriju SAD ponovo je pokrenulo lavinu optužbi, tako da je sudbina trgovinskog sporazuma neizvesna.

Prenošenje krize i globalno usporavanje privrede

SAD i Kina su dve najveće ekonomije sveta. Ukoliko se posmatra BDP u nominalnoj vrednosti, ove dve zemlje zajedno čine 41% svetske privrede, odnosno ukoliko se BDP izražava u paritetu kupovne moći obe privrede čine nešto više od trećine svetskog BDP-a. Kina godinama održava kontinuitet u visokim stopama ekonomskog rasta (grafikon 4). Prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda, Kina je u periodu 1990–2020. godine imala prosečnu stopu ekonomskog rasta od 9,5% i čak 10 godina je imala stopu rasta preko 10%. S druge strane, u istom posmatranom periodu, SAD su imale prosečnu stopu ekonomskog rasta od 2,5% i tri godine američka privreda je bila u recesiji (1991. godine, 2008. i 2009. godine).

Zahvaljujući kontinuitetu u održavanju visokih stopa ekonomskog rasta, Kina je 2014. godine prestigla SAD u ostvarenom BDP-u posmatrano u paritetu kupovne moći (grafikon 5). Prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda za 2019. godinu, vrednost kineskog BDP-a u paritetu kupovne moći je iznosila 27,308 milijardi dolara, dok je vrednost američkog BDP-a bila 21.439 milijardi dolara.

Grafikon 4. Stope ekonomskog rasta SAD i Kine u periodu 1990–2020. godine, u procentima

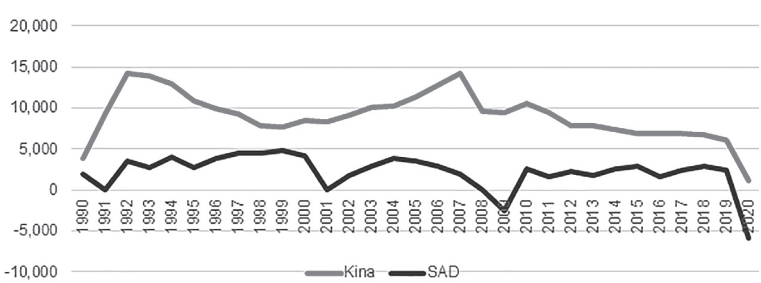

Izvor: na osnovu podataka Međunarodnog monetarnog fonda.

Grafikon 5. Vrednost BDP-a u paritetu kupovne moći, u milijardama dolara

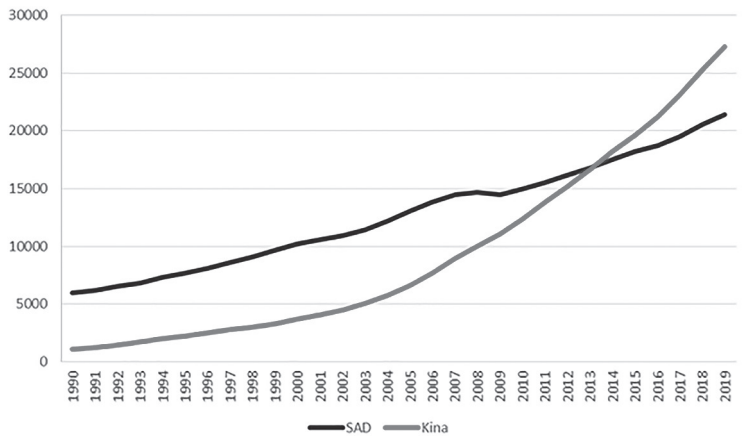

Izvor: na osnovu podataka Međunarodnog monetarnog fonda

Međutim, ukoliko se uzimaju tekuće cene, 2019. godine vrednost američkog BDP-a je 21,439 milijardi dolara, dok BDP Kine iznosu svega 14.140 milijardi dolara. Ukoiliko se posmatra životni standard, meren nominalno, SAD je sedma najbogatija zemlja na svetu sa oko 65,111 dolara, dok je Kina na 65. mestu sa oko 10,098 dolara po glavi stanovnika.

Trgovinski rat, a zatim i pandemija kovid 19 virusa negativno se održavaju na obe privrede. I dok je epidemija obuzdana u Kini, ona se proširila u SAD, odnoseći daleko veći broj žrtava nego u Kini. Uprkos programima ekonomskih mera, prema procenama Međunarodnog monetarnog fonda (IMF, 2020) pandemija će daleko više pogoditi američku privredu. Procene IMF-a iz aprila 2020. godine, pokazuju da će globalna privreda imati snažan pad od 3% u tekućoj godini, što je mnogo gore nego tokom finansijske krize 2008–2009. SAD privreda bi ušla u recesiju sa 5,9%, što bi bilo na nivou euro zone za koju se predviđen pad od 6,1%. S druge strane, Kina bi ostvarila rast od 1,2% što je najmanji rast u poslednje četiri decenije. Prema istim procenama, Kina bi već naredne 2021. godine ponovo vratila visokim stopama rasta od 9,1%, ostavljajući za sobom američku privredu kojoj je predviđen rast od 4,7%.

Preusmeravanje kineskih investicija ka Evropi i zemljama Zapadnog Balkana

Kina je najveći svetski zajmodavac i ključni kupac američkog javnog duga. Potražnja za obveznicama denomiranim u dolarima povećava vrednost dolara u odnosu na vrednost juana, što opet čini kineski izvoz jeftinijim od američke robe i tako doprinosi rastu kineske privrede (Garić i Filipović, 2019). Finansiranjem američkog deficita, Kina obezbeđuje niske kamatne stope i jeftinu robu široke potrošnje. Prema podacima iz februara 2020. godine Kina poseduje 1.090 milijardi dolara državnih hartija Amerike, što je oko 15% ukupne vrednosti američkih hartija koje drže strane zemlje. U odnosu na 2011. godinu, Kina je smanjila kupovinu američkih državnih hartija, te se sada nalazi na drugom mestu, iza Japana. U poslednjih nekoliko godina je primetno postepeno preusmeravanje sa američkih hartija na finansiranje zemalja u razvoju, a prilog tome predstavlja i podatak da je kod 50 glavnih primalaca u grupi zemalja u razvoju porastao racio njihovog duga prema ostvarenom BDP-u sa 1% u 2005. godini na više od 15% u 2017. godini (Horn et al, 2020).

Pored toga, Kina je povećala plasman svoje štednje ka Evropskoj uniji (EU), ali i ka zemljama Zapadnog Balkana. O jačanju saradnje svedoči i „Incijativa 17+1" koju je Kina zaključila sa 17 evropskih zemalja (Bugarska, Hrvatska, Češka, Poljska, Rumunija, Slovačka, Litvanija, Letonija, Estonija, Slovenija, Grčka, Mađarska, kao članicama EU i još pet zemalja Zapadnog Balkana: Albanija, BiH, Srbija, Severna Makedonija, Crna Gora). Spoljnotrgovinska saradnja je najintenzivnija sa zemljama Višegradske grupe, slede Rumunija, Slovenija, Srbija i Bugarska. U svim zemljama Višegradske grupe glavni uvozni proizvodi iz Kine su mašine i elektronika, a njihov izvozni proizvodi su vozila, mašine i elektronika, dok Poljska izvozi i metale.

Udeo kineskih stranih direktnih investicija u srednjoistočnoj Evropi u poređenju sa ukupnim kineskim investicijama je još uvek vrlo mali, ali u poslednjih nekoliko godina kapitalni priliv ubrzano raste. Slično trgovinskim odnosima, četiri zemlje Višegradske grupe su domaćini 75% ukupnih kineskih investicija. Glavni kineski investitori koji ciljaju ove zemlje su prevashodno zainteresovani za telekomunikacije, elektroniku, hemijsku industriju i transport.

Od investicija na Balkanu, čak 80% investicija je plasirano u Rumuniju, Srbiju, Grčku i Bugarsku. U Srbiji su kineske kompanije počele

da ulažu u 2016. godine kada je Hesteel Group kupila smederevsku fabriku čelika, a kasnije je došla kompanija za proizvodnju auto- delova, a podignut je i pogon za fabrike guma u Zrenjaninu, takođe, preuzet je RTB Bor. Pored toga, kineske kompanije su uključene i u izgradnju industrijskog parka u blizini Beograda.

Na Balkanu je saradnja najveća u infrastrukturnim projektima, što je i razumljivo s obzirom na stanje infrastrukture, stroga pravila i propise EU i smanjenu mogućnost finansiranja iz strukturnih EU fondova. Kina je zainteresovana za izgradnju auto-puteva, izgradnju ili rekonstrukciju železnica, kao i izgradnju ili proširenje elektrana. Upravo na ovim projektima se vidi primena inicijative „Pojas i put" u evropskim zemljama. Međutim, ovde treba imati u vidu da se ne radi o investicijama, nego o kineskim kreditima. Ono što je bitno, jeste da su na tim infrastrukturnim projektima angažovane kineske firme, kineski radnici, te će se veliki deo novca ponovo vratiti u Kinu.

Kada se analizira finansijska saradnja, čini se da je ona ponovo najintenzivnija sa zemljama Višegradske grupe, a pre svih sa Mađarskom. Banka Kine je u Budimpešti otvorila regionalno sedište, a 2017. godine Mađarska je prvi suvereni izdavalac državnih obveznica (dim sum i Panda obveznice). Kineske banke posluju i ostalim zemljamaVišegradske grupe, a Mađarska i Poljska su se pridružile Azijskoj investicionoj banci za infrastrukturu. U poređenju sa regionom Višegrada, balkanske zemlje imaju relativno slabiji nivo finansijske saradnje sa Kinom. Na primer, samo tri od deset balkanskih zemlje su odlučile da postanu članice AIIB-a (Rumunija se pridružila krajem 2018. godine, dok se Grčka zajedno sa Srbijom pridružila u leto 2019. godine). U Srbiji je Kineska banka otvorila svoju filijalu 2017. godine, tako da je to prva kineska banka u regionu Balkana.

Zaključak

Kina i SAD su značajno profitirale od trgovine i ekonomske saradnje nakon uspostavljanja diplomatskih odnosa. Saradnja je podstakla ekonomski razvoj i znatno uvećala životni standard u Kini. Proces reformi, liberalizacije, a naročito ulazak Kine u Svetsku trgovinsku organizaciju 2001. godine, pomogao je kineskim preduzećima da se integrišu u globalni lanac vrednosti i da od 2013. godine postanu globalni lider u međunarodnoj trgovini robom. S druge strane, dugogodišnja ekonomska saradnja sa Kinom, SAD je omogućila ulazak na ogromno i brzorastuće kinesko tržište.

Povoljni uslovi investiranja omogućili su dalji razvoj i unapređenje strukture američke industrije, otvaranje novih radnih mesta, što je stvorilo mnogo prostora za ekspanzivne makroekonomske politike u SAD.

Jaz u trgovini robom između Kine i SAD je rezultat nekoliko faktora. Prvo, iz perspektive nacionalnih računa, saldo tekućeg računa države određuje odnos između štednje i ulaganja. Američka privreda ima nisku štednju i visoku potrošnju (potpuno suprotno od Kine) i da bi uravnotežila svoju ekonomiju, decenijama unazad privlači veliku količinu strane štednje. Dakle, trgovinski deficit SAD je endogeni, strukturni i održivi ekonomski fenomen. Drugo, deficiti u trgovini proizvodima i uslugama su odraz komplementarnosti i uporednih snaga kineske i američke industrije. U pogledu trgovinskog miksa, kineski trgovinski suficit sa SAD uglavnom dolazi od radno intenzivnih proizvoda i proizvedene robe, dok trgovinski robni deficit Kine sa SAD dolazi od kapitalno i tehnološki intenzivnih proizvoda. Treće, trgovinski odnosi su rezultat međunarodne podele rada i promene lokacija proizvodnje od strane multinacionalnih kompanija. Kako se globalni lanac vrednosti i međunarodna podela rada šire, multinacionalne kompanije su otvarale fabrike u Kini zbog nižih troškova proizvodnje, snažne pomoćne proizvodnje i razvijene infrastrukture. U pogledu dislociranja proizvodnje, Kina je poslednjih nekoliko godina u velikoj meri preuzela trgovinske suficite Japana, Koreje i drugih istočnoazijskih ekonomija sa SAD.

Iako je uloga Kine u globalnoj trgovini veoma istaknuta i politički polarizovana, rastući uticaj Kine u međunarodnim finansijama je manje transparentan. Ukupna potraživanja Kine, koja su gotovo u potpunosti pod kontrolom države, sada prelaze 5% globalnog BDP-a. tako da je Kina najveći svetski zvanični kreditor. Mada je smanjila investicije u američke hartije od vrednosti, Kina se okreće finansiranju zemalja u razvoju i evropskim zemljama.

U poređenju sa ukupnim kineskim investicijama, investicije u Evropi su još uvek skromne i koncentrisane pre svega na zemlje Višegradske grupe, a zatim slede Rumunija, Slovenija, Srbija i Bugarska. U svim zemljama Višegradske grupe glavni uvozni proizvodi iz Kine su mašine i elektronika, a njihov izvozni proizvodi su vozila, mašine i elektronika dok Poljska izvozi i metale. U zemljama Zapadnog Balkana, infrastrukturni projekti su finansirani iz kineskih zajmova. Iako finansijska saradnja sve više dobija na značaju, raspored je sličan kao i kod spoljnotrgovinske razmene. Mada su kineski investitori zainteresovani za sektore više dodate vrednosti, za sada se čini da su investicije u evropskim zemljama najuspešnije u turizmu.

LITERATURA

Antevski, Miroslav & Filipović, Sanja. 2014. „Inostrane investicione aktivnosti kineskih kompanija", u *Međunarodni problemi*, Vol. LXVI, No. 3–4, 231–248.

Arduino, Alessandro & Cainey, Andrew. 2019. *Risk assessment and mitigation in Central Asia: implications for foreign direct investment and the Belt and Road Initiative*. London: EBRD

Filipović, Sanja & Garić, Danko. 2014. „Analiza uzroka globalne platnobilansne neravnoteže", u *Poslovna ekonomija*, Vol. 8, No. 2, 277–300.

Friedberg, Aaron L. 2005. „The future of U.S.–China Relations: Is conflict inevitable", u *International Security*, Volume 30 (2), 7–45.

Garić, Danko & Filipović, Sanja. 2019. „What are the prospects of the Yuan becoming the Worlds new Reserve Currency?", u *Industrija*, Vol. 47, No. 2, 61–75.

Horn, Sebastian, Reinhart Carmen M., Trebesch, Christoph. 2020. „How much money does the world owe China?", u *Harvard Business Review*. Retrived 1 May from https://hbr.org/2020/02/how-much-money-does-the-world-owe-china

Hurley, John, Morris, Scott, Portelance, Gailin. 2019. „Examining the debt implications of the Belt and Road Initiative from a policy perspective", u *Journal of Infrastructure*, Policy and Development, 3(1): 139–175.

IMF, 2020. *World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown*. Retrived 20 April from https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020

Information Office of the State Council The People's Republic of China. 2018. *The Facts and China's Position on China-US Trade Friction*, Retrived 25 April from http://www.xinhuanet.com/english/2018–09/24/c_137490176.htm

Intergovernmental working group of the US. 2018. *Assessing and Strengthening the Manufacturing and Defense Industrial Base and Supply Chain Resiliency of the United States*. Office of the Under Secretary of Defense for Acquisition and Sustainment Office of the Deputy Assistant Secretary of Defense for Industrial Policy, Washington DC.

Lampton, David M. 2002. "Same Bed, Different Dreams: Managing U.S.–China Relations 1989–2000", u *Political Science Quarterly* 117(3), 513–514.

Ma, Guonan & Yi, Wang. 2010. *China's high saving rate: myth and reality*. BIS: Basel.

Ma, Huimin, Wu, Xiang, Yan, Li, Huang Han, Wu, Han, Xiong, Jie, Zhang, Jinlong. 2018. „Strategic Plan of Made in China 2025 and Its Implementations". Analysing the Impacts of Industry 4.0 in Modern Busines Environments. IGI Global (18).

Masahiko, Aoki. 2012. „The Five-Phases of Economic Development and Institutional Evolution in China and Japan". ADBI Working Paper No. 340. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1979325 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1979325

Ma, Guonan & Tao Yang, Dennis. 2013. *China's High Saving-Puzzle*. Institute for the Study of Labor, Bonn.

Yusuf, Shahid. 2018. „Is China's Silk Road Belt a Path to Prosperity?" Policy brief, No. 16.

Jungbluth, Cora. 2018. *China Systematically Buying Up Key Technologies? Chinese M&A transactions in Germany in the context of „Made in China 2025",* Bertelsmann StiftungIs: Gütersloh.

Szunomár, Ágnes, Karindi, Liisi, Leonte, Andreea. *2020*. „Economic relations: A sugar cane, or a sugar-coated stick?" *u Empty shell no more: China's growing footprint in Central and Eastern Europe*. Association for international affairs: Praha.

Sanja Filipović

EFFECTS OF THE TRADE WAR ON EUROPE

Abstract

Economic cooperation between China and the United States largely determines the global economic balance and financial flows. Although the mutual cooperation between the two countries has brought multiple benefits, in the last few years the US has begun to accuse China of defrauding the national currency which has caused a growing trade commodity deficit in the US. These charges were also the motive for the US to impose tariffs on Chinese goods in 2018. The aim of this paper is, based on the analysis of mutual trade relations between these two largest world economies, to determine the causes of the US trade deficit and point to the consequences of the trade war on European countries. The results of the research showed that: a) the current account balance of the state determines the relationship between savings and investments; b) the trade deficit is a reflection of the complementarity and comparative strengths of the Chinese and US industries; and c) trade relations are the result of the international division of labor and change of production locations by multinational companies. Data on the value of trade deficits widely vary depending on the source, and one of the reasons may be different accounting approaches. If the calculation is based on the added value, the deficit would be significantly reduced because Chinese foreign trade is characterized by large imports and exports of processed goods. In addition, research has shown that there is a noticeable trend of shifting Chinese investments towards developing and European countries. Yet, compared to global Chinese investment, investment in European countries is still modest.

Keywords: macroeconomics, trade, international finance, United States, China, European Union

ZORICA MRŠEVIĆ
Naučna savetnica
Institut društvenih nauka, Beograd
zorica.mrsevic@gmail.com

SVETLANA JANKOVIĆ
Centar za toleranciju i dijalog, Čačak
svetlana.jankovic.cacak@gmail.com

Žene preduzetnice Srbije u vreme pandemije virusa korona

Apstrakt

U ovom tekstu se analizira situacija funkcionisanja malih ženskih preduzetničkih firmi u Srbiji u kontekstu mera za suzbijanje zaraze u pandemijikovida 19, kao i perspektive nastavka njihovog rada u bližoj budućnosti. Analizira se globalni kontekst rastuće nejednakosti, jer ni zaraza, ni mere protiv nje, ne pogađaju podjednako žene i muškarce. Radna mesta na kojima su zaposlene žena su više pogođena ekonomskim efektima pandemijske krize, zbog već od ranije postojeće rodne nejednakosti, nadprosečnog udela ženske zaposlenosti u krizom najugroženijim sektorima, porasta tereta neplaćenog staranja, kao i nesrazmernog uticaj krize na žensko preduzetništvo, uključujući pre svega, mikropreduzeća u vlasništvu žena. Glavni deo rada posvećen je studiji slučajeva poslovanja preduzetnica sa konkretnim primerima dobijanja podrške od različitih domaćih i inostranih aktera. Predstavlja se i komparativno longitudinalno istraživanje urađeno 2018. i 2020. godine poslovanja preduzetnica u Čačku, njihovih perspektiva i nastavka poslovanja. One su iz faze čekanja da nešto prođe (vanredna situacija, mere, pandemija), zahvaljujući svojoj preduzimljivosti, ali i podršci sa insitucionalne i privatne strane, ušle u fazu prilagođavanja fukcionisanja u novim uslovima. Navode se stavovi Deklaracije ženske „Platforme za razvoj Srbije", kojom se ukazuje na neophodnost primene rodno senzitivnih politika podrške ženama preduzetnicama, kao važnim privednim subjektima Srbije. Predstavljenesu konkretne mere finansijske podrške Vlade malom i srednjem preduzetništvu u Srbiji. Rad je zaključen navođenjem mogućih inicijativa iz „kuće ideja" Mekinsi global instituta, da BI odgovor na krizu trebalo da budu globalno dizajnirane mere za podržavanje rodnog pariteta i rodnog diverziteta u domenu ekonomskih odnosa.

Ključne reči: pandemija, žensko preduzetništvo, studija slučajeva, „kuće ideja" Mekinsi global instituta, rodni paritet, rodni diversitet

„Ono što je dobro za rodnu ravnopravnost,
dobro je i za ekonomiju i za celo društvo."

McKinsey Global Institute

Uvod

Pandemija kovidom 19 je izazvala globalnu krizu i njeni efekti trajaće godinama. Već sada je jasno da će ekonomske, društvene i politčke promene biti dublje i sveobuhvatnije, čak i od onih posle Drugog svetskog rata. Postoje i mišljenja da će širom Evrope posledice za privredu biti katastrofalne, tako da ni Nemačka neće biti izuzetak (Mitrović 2020, 23). Niko još ne može predvideti obim i karakter svih posledice krize, tako da je za sada još uvek izostao valjani globalni odgovor na krizu. Razmišljajući o njenim posledicama, nobelovka Olga Tokarčuk se pita: ,,Zar nas globalna pandemijska kriza nije u stvari vratila normalnom ritmu života? Zar nije pogrešno optuživati virus za remećenje norme, zar naprotiv, nije li baš pređašnji, predvirusni hektični svet bio nenormalan?" (Politika, 2020) Slično razmišlja i Arundati Roj, književnica i borkinja za ljudska prava, koja je nedavno napisala da je virus portal između dva sveta: stare, nekadašnje nenormalne „normalnosti" i potencijalne mogućnosti da na nju ne pristanemo. Sada je taj izbor na svakome od nas (Golubović–Trebješanin 2020), a on zavisi od trajanja pandemije, koju ne možemo da predvidimo.

Neminovno je samo da će posledice pandemije biti vidljive u svim društvenim oblastima. Zato je potrebno izvući najbolje iz ove krize, koja je svojevrsna kriza čovečanstva. Jasno je – da je pred svima jedan veliki test. Pored dezinfekcije ruku i prostora, vreme je da se dezinfikuju koncepti, strategije, pa i same misli (Hrnjak 2020).

Globalna neravnopravnost

Trenutna pandemija kovida 19 utiče na celo društvo, ali sigurno je da to uopšte nije demokratska bolest, tim pre što se dešava u već duboko raslojenom svetu. Naime, decenijama se struktura sveta urušavala na štetu građana, i poslednjih nekoliko decenija drastično

raste nejednakost u svetu, tako da je virus korona samo uveliko istakao koliko je naš svet neravnopravan (BBC 2020). Tačno je da pandemija remeti život svakog građanina sveta, ali ne pogađa podjednako žene i muškarce, bogate i siromašne, starce i mlade, belce i ljude nebelačke pripadnosti. Umesto toga, ova pandemija uvećava sve postojeće nejednakosti i ozbiljno pogađa one koji su već ranjivi i ugroženi. Ljudi koji žive i rade na marginama društva izloženi su najvećem riziku od infekcije i teškoća i dodatno su stigmatizovani. Suočeni smo pojedinačno i zajedno sa neviđenom zdravstvenom, humanitarnom i socijalno-ekonomskom krizom. I Svetsko viktimološko društvo je takođe svesno rastućih obrazaca viktimizacije, uključujući slučajeve zloupotrebe vlasti u kontekstu posebno marginalizovanih zajednica i ranjivih grupa i pojedinaca (World Society of Victimology, 2020).

Iako je na život i rad većine ljudi negativno uticala kriza, ženski poslovi i sredstva za život su više pogođeni pandemijskom krizom, pogotovo ekonomskim efektima vezanim za kovid 19zbog postojeće rodne nejednakosti, kao i činjenica da je stopa gubitka posla kod žena zbog virusa korona oko 1,8 puta veća nego kod muškaraca. Važno je primetiti i da žene imaju nadprosečni udeo zaposlenosti u tri od četiri najugroženija sektora, u smeštajnim, turističkim uslugama, uslugama vezanih za hotelijerstvo, ugostiteljstvo i distribuciju hrane, trgovinu na veliko i malo, kao i u oblastima umetnosti, rekreacije i javne uprave (Madgavkar, White, Krishnan, Mahajan, Azcue 2020).

Osim teškoća, pa i prekida fukcionisanja sektora u kojima su pretežno zaposlene žene, za njihov položaj važan je i porast tereta neplaćenog staranja (Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost 2020, 7),[1] čiji su zahtevi znatno porasli tokom pandemije. Ovde su žene na prvoj liniji, jer obavljaju u proseku 75 % neplaćene nege, što obuhvata čuvanje dece, brigu o starima i bolesnima, kuvanje i čišćenje i druge poslove vezane za funkcionisanje domaćinstva. Pošto je kovid 19 nesrazmerno povećao vreme koje žene inače troše na porodične obaveze (pre krize žene su provodile dvostruko više vremena u neplaćenom radu u domaćinstvu u odnosu na muškarce) – nije

[1] Neplaćeni poslovi u domaćinstvu uključuju održavanje životnog prostora kupovinu i transformaciju robe koja će se koristiti u domaćinstvu, dopunjavanje usluga koje se pružaju članovima domaćinstva u javnom i privatnom sektoru (npr. zdravstvo, prosveta, prevoz, administracija), upravljanje društvenim i ličnim odnosima. To predstavlja najveći deo neplaćenog rada, a mora mu se dodati i briga o ljudima.

iznenađujuće da su žene prinuđene da napuštaju tržište rada u većoj stopi nego pre pandemije (Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost 2020, 62).

Veoma važan faktor koji svakako treba navesti jeste nesrazmeran uticaj virusa korona na žensko preduzetništvo, uključujući i mikropreduzeća u vlasništvu žena, posebno u zemljama gde takva preduzeća predstavljaju visok udeo učešća žena u radnoj snazi uprave (Madgavkar, White, Krishnan, Mahajan, Azcue 2020). Kao faktor pogoršanja ekonomskog položaja žena jesu i stereotipni stavovi, koji, takođe, utiču na rodno specifične ekonomske posledice krize koje doživljavaju žene. To nisu novi stavovi, već krizom ponovo ojačani tradicionalni društveni stereotipi o ulozi žena. Oni mogu imati reperkusije na trenutne odluke i na organizacionom, institucionalnom nivou, ali i u porodici, npr. kada se odlučuje o tome ko će, uz podršku porodice, zadržati svoj posao. Tada dolazi do izražaja tradicionalni rodno diskriminativni stereotip da muškarci „imaju više prava" na posao u odnosu na žene, kada je posla malo.

U Udruženju poslovnih žena ukazuje se da je situacija, od proglašenja vanredne situacije, uključujući potpunu neizvesnost u pogledu trajanja pandemijskih restrikcija i uticaj na ekonomske tokove, teža za ženska preduzeća. Metaforično, ali precizno se navodi da svaka kriza deluje na žene poput velikog talasa, koji ih baci miljama unazad. (Radić 2020).[2] Sve što je osvojeno u pogledu rodne ravnopravnosti nestane onog trenutka kad je kriza vratila žene u kuću i donela im dupliranje radnog vremena i obaveza.

Iz krize u promene – tri scenarija javnih politika

Krize mogu da budu i momenti započinjanja promena. Šansa za promene nije iskorišćena 2008. godine, kada je globalna ekonomska kriza bila crveni signal na koji se nije adekvatno reagovalo. Umesto da bude iskorišćena za pozitivne pomake u svetu, ta kriza je produkovala još veće nejednakosti (Sejdinović 2020). Imajući to u vidu, važna je svest da sada živimo u jednom od najvećih socijalnih eksperimenata u kome ćemo ikada prisustvovati/učestvovati i da šanse više ne smeju da se propuste. Krize mogu da navedu društva da urade stvari

[2] Izjava Sanje Popović Pantić.

koje su ranije bile nezamislive. Sada se odlučuje da li će teret recesije poneti i bogati, ili već uveliko namučena srednja klasa i siromašni (BBC 2020). Zato je izuzetno važno da sada budu uvedene mere koje uzimaju u obzir rodni uticaj i ta perspektiva mora biti iskorišćena za pronalaženje odgovarajućih rešenja trenutne situacije.

Više nego ikada, danas je potrebna svest da ravnopravnost i osnaživanje žena imaju nemerljive pozitivne efekte na celokupno društvo. Progresivne snage, od stranaka do sindikata i feminističkih organizacija, sada su postavljene na svoje najveće probe – da li će moći da razgovaraju o rešenjima za vreme i posle kovida19. Ako ne, to bi značilo odricanje od vekovne borbe generacija žena za ravnopravnost, socijalnu pravdu, demokratiju i ljudska prava. Žene i muškarci zaslužuju bolje. Mora se ostaviti bolje nasleđe generacijama koje dolaze (CEE Gender Network Newsletter, 2020). Mogući izlaz i nada je u ženama koje podržavaju jedna drugu, jer su danas, više nego ikada, potrebni feministički principi, feministička etika brige za sebe i druge, uz žensku solidarnost i saradnju. Takođe, univerzalne novčane isplate mogu kratkoročno da obezbede sigurnost porodičnog dohotka i pomognu u održavanju potrošnje, čime omogućavaju opstanak malim preduzećima, odnosno porodicama sa malim primanjima. (UN Women, 2020).

Mogu da se definišu tri potencijalna scenarija kao načina dizajniranja javnih politika u pogledu položaja žena na poslu posle kovida19. Prvi je rodnoregresivni scenario „ne radi ništa" (*do nothing*), koji kao ostajanje bez odgovora povlači veći negativni uticaj kovida 19 na žene. Drugi je scenario „preduzmi akciju sada" (*take action now*), koji poboljšava rodni paritet u odnosu na prethodni rodnoregresivni. Treći je scenario opreznog pristupa, „čekaj sa akcijom" (*wait to take action*), koji odlaže aktivnosti sve dok ekonomski uticaj kovida19 ne nestane, npr. do 2024. godine.

Scenario „ne radi ništa" je najnegativniji, jer se procenjuje da bi po tom rodno regresivnom scenariju, i pod tim uslovima 33 miliona žena manje pronašlo zaposlenje do 2030. godine. Najbolja opcija je scenario „preduzmi akciju sada", koji ženama omogućuje značajne ekonomske šanse. Kreatori javnih politika bi trebalo da donesu relevantne odluke u 2020. godini i dalje, što će značajno poboljšati rodnu ravnopravnost u sledećoj deceniji. Ovaj scenario takođe povećava stopu učešća žena u odnosu na mušku radnu snagu sa 0,61 u 2020. godini na 0,71 u 2030. godini – stvaranjem 230 miliona novih radnih mesta za žene na globalnom nivou.

Prema scenariju „čekaj sa akcijom“ – u kome kreatori politike i drugi ekonomski akteri čekaju do 2024. godine da poboljšaju uslove ženskoj radnoj snazi - globalni BDP raste u 2030. godini, ali je za 5,4 biliona dolara niži od onog kada bi se sada preduzela akcija. Nečinjenje ili odlaganje aktivnosti za održavanje i unapređivanje rodnog pariteta u ekonomiji može negativno uticati na ekonomski i društveni život žena, ali i na ekonomski rast u širem smislu. Suprotno tome, ulaganje u zapošljavanje i edukaciju žena i devojkaka radi ekonomskog oporavka predstavlja značajnu priliku za poboljšanje rodne ravnopravnosti i pokretanje inkluzivnog ekonomskog rasta.

Studija slučajeva

Zajedničko za sve navedene slučajeve je blagi, nepreterani, ali jasno izraženi optimizam, baziran na dobijenoj podršci i sopstvenoj preduzimljivosti. Karakteristično za male preduzetnice jeste da su iz faze čekanja da nešto prođe (vanredna situacija, mere, pandemija), zahvaljujući svojoj preduzimljivosti, ali i podršci sa insitucionalne i privatne strane, ušle sve u fazu prilagođavanja fukcionisanja u novim uslovima, koji će biti očigledno trajnijeg karaktera.

Ovde navodimo primer podrške rodnoj ravnopravnosti od strane velike kompanije (Koka-kola), primer podrške lokalne samouprave (Sombor), funkcionisanje ženskog socijalnog preduzetništva (NVO „Atina”), kao i primer samostalnog suočavanja sa izazovima uz podršku porodice (prodaja cvetnih aražmana na pijaci Kalenić). Takođe, navodimo primere uporedne longitudinalne analize (Zobenica, 2013) slučajeva poslovanja uspešnih preduzetnica iz Čačka, grada koji se smatra povoljnim poslovnim ambijentom za privatno preduzetništvo, analizirano 2018. i 2020 (Mršević, Janković, 2018).

Primer podrške strane velike kompanije: U okviru kampanje „Budimo = ” Koka-kola pruža podršku sektoru ženskog preduzetništva Privredne komore Srbije, kroz donaciju sredstava za programe edukacije i profesionalnog osnaživanja žena. Radionice imaju za cilj da unaprede žensko preduzetništvo, podstaknu međusobno umrežavanje i edukaciju žena, kao i promociju korišćenja savremenih digitalnih alata u poslovanju (B92, 2020).

Primer podrške lokalne samouprave: Zorica Vukanac je po zanimanju trgovkinja (Mondo 2020), poljoprivredom se počela baviti pre

nekoliko godina, silom prilika, kada joj je otac iznenada preminuo, pa je ona morala da nastavi to što je on započeo. Prve godine je posejala suncokret, ispostavilo se da je to bio jako dobar rod što ju je fasciniralo, s obzirom na to da pre toga nije znala ni gde se tačno nalazi zemlja koja pripada njenoj porodici. Zemlja koju trenutno obrađuje počela je da daje odličnu dopunu kućnom budžetu. Od kada je kroz projekat podsticanja uzgoja lavande, koji je organizovao grad Sombor, dobila ideju da uzgaja lavandu, kroz obuke je stekla znanje i odlučila da joj poljoprivreda postane jedino zanimanje. Shvatila je šansu, jer je lavanda nova kultura kod nas za koju se i dalje, stereotipno i pogrešno veruje da ne može da se gaji u Srbiji. Ona je naučila da postoje hibridne sorte i naučila je kako da se vrlo uspešno gaje u klimatskim uslovima zemlje kao što je naša. Pandemijske mere nisu mnogo uticale na njene aktivnosti, jer nije vezana za dnevno tržište, mada su usporile realizaciju nekih planova usled ograničenih mogućnosti kretanja.

Primer ženskog socijalnog preduzetništva: deo je aktvnosti NVO „Atina" za ekonomsko osnaživanje žena koje su preživele trgovinu ljudima, koje rade u partnerstvu sa EU-UN Women programom u Srbiji, u sklopu zajedničke borbe za pravedno društvo ravnopravnih, koje promoviše različitost i solidarnost (Hrnjak 2020). Socijalno preduzeće pekara i ketering „Bagel Bejgl", moralo je da zatvori svoja vrata za mušterije usled kovid 19 pandemije, kao i drugi. Prvo su morale da prođu kroz specifičnu krizu, prilagođavanjem u hodu, ali su se brzo preorijentisale na dostavu kako bi ublažili ekonomske posledice krize. Potpisale su ugovore sa dve najveće agencije za dostavu, delimično promenile ponudu i nastavile da rade sa novim entuzijazmom, optimizmom i energijom. U NVO „Atini" smatraju da je nastavak ulaganja u žensko socijalno preduzetništvo pravi recept za prevazilaženje posledica ove, ali i svih drugih kriza. Optimistično veruju da će žene naći način da se izbore, onako kako su one to uvek mogle i umele – herojski i sa osmehom.

Primer porodične podrške: Kada je ostala bez posla pre dve decenije, Svetlana Popović je započela prodaju cvetnih aranžmana na Kalenić pijaci Kalenić koje sama pravi od biljaka koje gaji zajedno sa mužem (Stuparušić 2020). Roditelji njenog muža imali su na pijaci tezgu na kojoj su prodavali povrće. Rešila je da pokuša sa proizvodnjom rasada petunije, traženog saksijskog cveća za balkone. Razmišljala je da ono što se ne proda ostaje njoj, ali se prodalo sve, pa je

ohrabrena time, rešila da počne da se bavi cvećarstvom, iako je po struci pravnica. Cvećarski zanat je učila kroz praksu dugo i posvećeno, a teškoće koje posao nosi, zaboravlja zahvaljujući životnom optimizmu, ljubavi i godinama truda i rada koje je provela za tezgom. Njen radni dan počinje u pola pet, a na kraju radnog dana Svetlana sve sa tezge vraća u magacin, pa žuri na gradski prevoz za Mali Požarevac, da u plasteniku nabere i spakuje cveće za sutrašnju prodaju. Tako natovarena sledećeg dana ide autobusom na pijac. Kada vetar oduva plastenik i polomi cveće, a dešava se, prihvati to kao životno iskušenje, iz koga će izaći, jer je održava ljubav prema cveću i porodici. Vreme kada su pijace bile zatvorene, zbog mera vanrednog stanja iskoristila je za obnavljanje plastenika. Prodaja je u ograničenom obimu nastavila online, a čim su mere ukinute, nastavila je i sa online i sa pijačnom prodajom.

Primeri uporedne longitudinalne analize poslovanja malih preduzetnica iz Čačka[3]

Grad Čačak je 2017. godine bio više pogodan u pogledu kvaliteta života, što pokazuje činjenica da je bio svrstan među razvijenije gradove i opštine u nekoliko oblasti u okviru indeksa društvenog razvoja. U pogledu zaposlenosti, 46,66% ljudi starosti od 15 do 64 godina u Čačku je imalo formalno zaposlenje, što je bilo iznad proseka zaposlenosti od 44,51% na nivou Republike Srbije. U periodu 2011–2017. godine stopa nezaposlenosti u Čačku se smanjila sa 26,69% na 19,97% (Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost 2020, 70).

Početni motivi za pokretanje svog biznisa, prethodno iskustvo i izvori podrške 2018.

Početni motivi za pokretanje svog biznisa: Mila (frizerski salon), navodi da se razvela, imala dete, i morala je da radi i zaradi za život; Zorica (poslastičarnica) imala je kao prvi motiv bukvalno preživljavanje posle smrti majke, zatim i svekrve, a od uticaja je bilo i što u

[3] Fokus grupa, održana februara 2018. u Čačku sa sedam uspešnih preduzetnica: Zorica (poslastičarnica), Vesna (privatni dečji vrtić), Slavica (ukrasni vez), Ljubica (kiosk za štampu), Mila (frizerski salon), Mirjana (knjižara), i Jovana (pekara). Privredne aktivnosti iste grupe malih preduzetnica analizirane su u aprilu i maju 2020, za vreme trajanja i po ukidanju mera vanrednog stanja. Umesto Jovane (pekara), u uzorak su 2020. ušle Jelena sa majkom Zagom (servis elektro uređaja), Jelena (transport) i Dušica umesto Ljubice koja je preuzela kiosk.

ugostiteljstvu, gde je radila, nije imala dovoljno slobodnog vremena, već opterećujući obavezni rad vikendom i po smenama; Vesnin (privatni dečji vrtić) motiv je ekonomska nezavisnost i mogućnost da radi u struci, a Jovana (pekara) ističe da sopstvena radnja omogućava da se više zaradi.

Prethodno iskustvo: Slavica (unikatni vez), radila je prvo 5 godina kod privatnika, a posle porodiljskog nije mogla da se vrati na posao, Ljubica, (kiosk za štampu) je 44 godine radila u AD Politici, Dušica (radnica u kiosku) je nakon penzionisanja Ljubice preuzela posao, Mirjana, (knjižara) je 14 godina radila u državnoj službi, Zorica, (poslastičarnica) počela je zaposlena u ugostiteljstvu kao konobarica, Vesna, (privatni dečji vrtić) 15 godina je radila u državnoj firmi, Jovana (pekara), prethodno je radila 11 godina u pekari svoga strica.[4]

Podrška: Sve čačanske preduzetnice ističu da su u pokretanju i vođenju privatnog biznisa imale potrebnu podršku, što je verovatno i jedan od osnova njihove poslovne uspešnosti: Vesna (dečji vrtić) imala je podršku prvo roditelja, a zatim sina i ćerke kada su odrasli, Zorica (poslastičarnica), imala je podršku i pomoć roditelja, dok su bili živi (ali su mladi umrli) i pomoć komšinice trgovkinje, koja joj daje robu na poček, Mirjanu (knjižara), jeste podržavao brat, kasnije suprug, a danas ćerka i zet, Ljubicu (kiosk za štampu), podržavala je porodica, posebno sestra, Mila (frizerski salon) kaže da su uz nju sve vreme bili njeni prijatelji, Slavicu (unikatni vez) podržavao je suprug, Jovanu (pekara) strina i stric.

Prepeke, pozitivne i podsticajne okolnosti, povlačenje iz posla, perspektive

Glavne prepreke u vreme vanrednog stanja: Slavica (unikatni vez)[5] navodi smanjen obim posla, potpuno prekid delatnosti tokom mesec dana, u periodu od 23. marta do 4. maja, strah od bolesti za članove porodice, ograničenja usled poštovanja mera od strane kupaca; Jelena i majka Zaga (servis električnih uređaja),[6] suočile su se sa nečekivano povećanim obimom posla, i osim primene mera

[4] Ista fokus grupa iz Čačka.

[5] Slavica Ilić, umetnička radionica „Unikatni vez".

[6] Jelena Arsenijević i majka Zaga, firma „SUR UNIELEKTRO, specijalizovana uslužna radnja za popravke elektromotora i održavanje električnih uređaja".

bezbednosti, policijskog časa, u njihovom poslovanju nije bilo nikakvih promena osim kvantitativno više posla; Ljubica vlasnica kioska[7] nije mogla raditi jer je u kategoriji 65+, posao je funkcionisao otežano, jer je tada za vreme važenja mera vanrednog stanja, sve što je bio posao za dvoje, morala je radnica Dušica sama da obavlja; Mirjana (knjižara)[8] navela je kao najveći problem što je obim posla znatno smanjen, jer deca nisu išla u školu, promet je smanjen za 80%. Problem je predstavljala i činjenica da je vlasnica u kategoriji 65+ pa su posao preuzeli njena ćerka i zet, a takođe morali su i da zatvore drugu radnju jer nije bila ekonomična. Poštovali su sve propisane mere, policijski čas, distancu između kupaca i broj kupaca u knjižari. Osim toga, drugih problema nije bilo, ipak su funkconisali; Zorica (kolači)[9] kao najveći problem je ukazala nedostatak posla. Njena delatnost je vezana za proslave, a okupljanje je bilo zabranjeno. Nije prekidala potpuno delatnost, ali je to bilo „mrcvarenje" od posla. Sve dok se ne vrati staro stanje, njena firma će imati problema sa poslovanjem; Vesna (vrtić)[10] ističe da je u njenom poslovanju glavni problem bio potpuni prekid aktivnosti od proglašenja vanrednog stanja, od 16. marta do 13. maja, kao potpuni dvonedeljni prekid delatnost, kada su svi njeni radnici bili na odmoru. Jelena (transport)[11]smatra da su glavni problem predstavljale nove mere zaštite i procedure na granicama što je znatno usporilo njen transport; Mila (frizerski salon)[12] navela je da je glavni problem bio što nije uopšte smela da radi, a posla je bilo. Posao je prekinut od 16. aprila do 13. maja, a posle je radila povremeno i uz zakazivanje.

Pozitivne, podsticajne, povoljne okolnosti u vreme vanrednog stanja: Slavica (vez) smatra da su za nju pozitivne bile sve mere koje je država preduzela, obezbeđenje minimalca, odlaganje kredita, dodela svima po stotinuevra, tako da ona nije otpuštala radnice; Jelena i Zaga (servis) navode da je najbolje u celoj situaciji što one uopšte nisu prekidale posao, i posebno je interesantno da su ljudi

[7] Vlasnica se tokom mera penzioniala, a njenu firmu kiosk za novine u centru grada „ELLE 2019" preuzela je njena dugogodišnja radnica Dušica Živković.

[8] Mirjana Marković firma „OAZA knjižara-galerija-papirnica"

[9] Zorica Selaković, firma „Radionica za izradu torti i kolača DESSERT"

[10] Vesna Milošević, firma „Predškolska ustanova GIMNAZION"

[11] Jelena Borišić, firma, „Auto transportno preduzeće za prevoz robe KING TRANS"

[12] Mila Borišić, firma „Frizerski salon MILA"

popravljali ono što su odlagali za neka druga vremena, i povrh toga, dosta su radili za pekare koje su takođe povećale obim posla u poslednja dva meseca; Dušica (kiosk) je pozitivno ocenila ove mere Vlade a posebno moratorijum na kredite i pomoć od 100 evra; Mirjana (knjižara) navodi da su iskoristili vreme za popis, sređivanje prostorija i magacina; Zorica (kolači) ukazuje kao pozitivno što su svi njeni radnici imali razumevanja za nastalu situaciju, a dobro je došla pomoć države, posebno moratorijum za kredite. Kao pozitivno navodi i da su radili za volontere što je neočekivano dobilo znatan publicitet (Pašajlić, 2020); Vesna (vrtić) ističe da su iskoristili vreme za generalno sređivanje, uređenje i dezinfikovanje prostorija, nameštaja, igračaka i sprava u dvorištu, kao i kompletnih dvorišta, a dobra okolnost je i da se niko nije razboleo ni od dece ni od osoblja niti u jednoj od tri radne jedinice; Jelena (transport) smatra da je sve dobro funkcionisalo što se robe tiče, tako da posao uopšte nije prekidan; Mila (frizerski salon) kao dobru okolnost navodi da se konačno dobro odmorila, i započela je proceduru za izgradnju zgrade u kojoj će biti njen novi salon.

Povlačenje iz posla, prekid aktivnosti: Povlačenje iz posla, prekid aktivnosti za gotovo sve preduzetnice iz uzorka, nije dolazilo u obzir iako su neke tokom vanrednog stanja imale znatne zastoje i druge probleme. Slavica (vez) navodi da to ni jednog trenutka nisu imali u planu; Jelena i Zaga (servis) ističu da se ni slučajno, ona i majka, neće povući iz posla, jer konačno, kao firma već dugo traju i nameravaju da tako i ostane; Ljubica (kiosk) navodi da se ona lično penzionisala i posao prepustila radnici Dušici Živković koja naglašava da nema povlačenja iz posla; Mirjana (knjižara) takođe nema nameru da odustane od posla. Naglašava da su ona i njena porodica za ovih dvadesetak godina svašta preživeli pa će i ovo; Zorica (kolači) nije ni nijednog trenutka razmišljala da se povuče iz posla, a radnje svakako ostaju ćerkama i kad se ona definitivno penzioniše; Vesna (vrtić) je jasna da za sada ta opcija nije uopšte u razmatranju; Jelena (transport) ne razmišlja o prekidanju posla, ni ona ni njen suprug (glavni vozač), jer od toga žive i podižu troje dece; Mila (frizerski salon) je razmišljala intezivno o prekidanju posla, ali ne može da ostavi mušterije koje joj „ne dozvoljavaju" da prekine sa poslom.

Poslovne perspektive posle vanrednog stanja: Slavica (vez) navodi da se već polako sve vraća u normalu, doduše još nema

puno kupaca, ali je prekid rada iskoristila za nove modele koje će primenjivati, nabavljala je robu, planirala dalje korake; Jelena i majka Zaga (servis) kažu da je za njih i posle mera sve isto. Nastavljaju da služe i narodu i državi; Dušica (kiosk za štampu), ukazuje da se već skoro vratila u normalu; Mirjana (knjižara) se kao vlasnica vratila u posao, ali još uvek ne može imati očekivanja normalizacije, sve dok se škole i fakulteti ne otvore, odakle dolazi glavna klijentela; Zorica (kolači) podvlači da će se vratiti u normalu 100% tek kad ponovo budu moguća okupljanja. Sada radi ketering, za poslastičarnice, kao i kolače i torte za prodavnice, ali to još uvek nije to. Smatra da će se teško oporaviti do nove godine, ali ističe da ljude nije otpustila. Koristili su odmore, neplaćena odsustva, bolovanja i slično; Vesna (vrtić) kaže da se već sve polako vraća u normalu, ali to još nije u kapacitetu kao što je bilo pre ovih događanja; Jelena (transport) je srećna i zahvaljuje Bogu što posla konstantno ima, naravno uz pojačane mere opreza; Mila (frizerski salon) kaže da je njen povratak u normalu vezan sa izgradnjom nove zgrade.

Intervencija države

Država Srbija je u 2020. godini od izbijanja pandemijske krize, privredu podržala sa dva paketa ekonomskih mera. U prvom jedna od mera je bila učešće sa tri mesečna minimalca. Prvi je na račune kompanija uplatila početkom maja, drugi 4. juna, a treći 7. jula. Dakle, u tri meseca pre jula, isplaćene su tri minimalne zarade za 1.050.000 zaposlenih u 235.000 privrednih subjekata. Svi zaposleni kod preduzetnika, u malim i srednjim preduzećima dobijaju od države 60 odsto minimalne zarade već do 10. avgusta, a zatim i u septembru (Mondo 2020a). Finansijski se pomažu preduzetnici sa po 60 odsto minimalca za sve njihove radnike, od frizera, obućara, do ljudi koji imaju svoje privatne kompanije za proizvodnju nameštaja, i što je posebno važno za ugostitelje i turističke agencije (Blic 2020). Takođe je važno za preduzetništvo u Srbiji da su plate u javnom sektoru i penzije stabilne, jer odatle dolaze njihovi potencijalni kupci i drugi klijenti, tako da građani ne treba da strahuju da će im usled krize zbog virusa korona biti smanjena primanja (Mondo, 2020b).

Zaključak

Osim potrebne podrške sa više raznih strana, od državnih mera do privatnih, porodičnih aktera, postoji nada da u kontekstu neizvesnosti i intenziviranih nejednakosti, mere za ekonomski oporavak neće biti mere štednje. Treba navesti i španski primer, kao jedno od rešenja primena tzv. univerzalnog osnovnog prihoda *Universal Basic Income – UBI* (Justum 2020), koji je kao predlog, iznet u okviru Svetskog ekonomskog foruma 17. aprila 2020. Naime, usled pandemijske krize rastuće socijalne nejednakosti, zajedno sabrane, koštaju mnogo više, npr. izazivanje socijalnih nemira, masovnih migracija i povećanje broja ekstremističkih grupa koje ih koriste.

Kada je u pitanju Srbija, stručnjakinje, okupljenje oko „Platforme za razvoj Srbije", ukazuju da ovo nije prva kriza sa kojom se suočavamo, jer u svom iskustvu imamo i krize izazvane ratovima devedesetih, bombardovanje, poplave i druge vrste prirodnih, društvenih i političkih kriza, koje su poremetile svakodnevicu velikog broja građanki i građana u Srbiji. U Deklaraciji ženskih organizacija civilnog društva i ekspertkinja za rodnu ravnopravnost, nakon nacionalnih konsultacija za borbu protiv epidemije kovida 19 u Republici Srbiji,[13] zahtevaju da se rodna ravnopravnost, rodno odgovorno budžetiranje (cilj Ministarstva finansija Vlade Republike Srbije vezanih za budžet, čija obaveza zakonski otpočinje 2021. godine) i rodno odgovorno upravljanje, učine obaveznim za sve organe javne vlasti i tako vrate ponovo u fokus politika i mera.

Naime, opasno je marginalizovanje rodne ravnopravnosti, jer ona nije „luksuz", koji se može odložiti za neka druga vremena. Rodna ravnopravnost mora da bude integrisana u sve mere koje donose Vlada Republike Srbije, Autonomne pokrajine i jedinice lokalne samouprave. Takođe, pozdravljaju se ekonomske mere Vlade Republike Srbije koje su usmerene na mikro i mala preduzeća i preduzetnice/preduzetnike, jer oni predstavljaju okosnicu privrede Republike Srbije, a jako su pogođeni zaustavljanjem privrednih aktivnosti, posebno u sektoru usluga u kome su žene najzastupljenije.

Pozivaju Vladin tim koji je radio na ekonomskim merama da, u konsultaciji sa preduzetnicama i ženskim organizacijama (uključujući i žene koje kao medicinske stručnjakinje rade na suzbijanju i saniranju

[13] Ženska platforma za razvoj Srbije 2014–2020.

krize, koja pogađa javno zdravlje) ove mere dopune specifičnim, rodno odgovornim, merama koje odgovaraju potrebama preduzetnica i vlasnica preduzeća u pojedinim sektorima i delovima naše zemlje. Deklaracija izražava duboko uverenje da se iz ove krize može mnogo naučiti, kako bismo kao društvo dalje napredovali i razvijali se.

Tim Mekinsi global instituta, takođe ima svoje viđenje postizanja rodne ravnopravnosti u pandemijskim uslovima: potrebno je pre svega bolje razumevanje veze između žena u društvu, žena na poslu i ekonomskog rasta – posebno faktora koji pokreću gubitak posla i profesionalni oporavak žena (Madgavkar, White, Krishnan, Mahajan, Azcue 2020). Veći broj zaposlenih žena predstavlja društveno i ekonomski koristan napredak. Mere koje su dizajnirane kako bi podstakle veću rodnu ravnopravnost, čak i dok se kriza kovidom19 nastavlja, donose koristi, ne samo ženama kroz unapređenje rodne ravnopravnosti, već su korisne i za opšti ekonomski rast. Konkretne intervencije dolaze iz domena tzv. „kuće ideja" (*home of ideas*) u koju svi mogu da doprinose svojim predlozima. Preduzeća koje primenjuju mere za rodnu ravnopravnost, ostvaruju rodni diverzitet koji sa svoje strane doprinosi otpornosti i sposobnosti da se brže oporave od krize. Cilj je poboljšanje pristupa talentima oba pola, različitim veštinama, stilovima rukovođenja i planiranja perspektiva.

Možda nema dovoljno vremena za razmišljanje o ovim opcijama, jer i odlaganje jeste takođe gubitnička opcija. Sada je vreme za akciju, jer što je dobro za veću rodnu ravnopravnost, dobro je i za ekonomiju i društvo u celini. Potrebno je delovati sada, kako bi se uklonile barijere za veće učešće žena – preduzetnica i žena – radne snage na tržištu rada i njihova veća uloga u društvu, i ekonomska i socijalna koristi od toga. Odlaganje može da bude korisno, ali u znatno manjem stepenu. Zato ne treba dozvoliti da razočaravajući *status quo* prevlada i pomakne se unazad, ostavljajući ogromne ekonomske prilike neiskorišćene i mnoge ekonomske *gap*ove koji mogu biti popunjeni, a što bi nesumnjivo moglo posledično uticati na živote miliona žena. Rodni paritet je ekonomski snažan instrument, a ne ustupak ženama, rodni diversitet je dobitna kombinacija za celo društvo, a ne samo još jedan trošak. Ovo je vreme da kreatori politike i poslovni lideri pojačaju aktivnosti stimulisanja rodne ravnopravnosti u oblasti ekonomije, tako da ona postane stvarnost, a ne utopijski deklarativni poligon.

LITERATURA

BBC. 2020. Korona virus i politika: Da li će svet posle pandemije biti ravnopravniji. *BBC News na srpskom.* 15 maj.

Blic. 2020. Sipaćemo još malo novca. Ovo su sve nove mere pomoći koje je Vučić najavio večeras, evo ko će dobiti novac i koliko. *Blic.* Biznis, privreda i finansije. 23. jul

CEE Gender Network, Newsletter, 2020, 2st Quarter, Applying Gender Lens.

European Feminist Working Group. 2020. A feminist manifesto for confronting the corona crisis in Europe. Information. NEWS | 05/05/2020Inequality / Social Struggles - Gender Relations - Europe - Europe / EU - Corona Crisis - FeminismFeminism Now!

Golubović-Trebješanin, Borka. 2020. Teatar i ples postoje zaista samo uživo. *Politika.* 12. maj.

Hrnjak, Jelena. 2020. „Žensko socijalno preduzetništvo je pravi recept za prevazilaženje posledica ove ali i svih drugih kriza". *Za UN Women.*

Justum, Emma. 2020. Starvation in the time of Corona: momentum for the Universal Basic Dividend. *Democracy in Europe Movement 2025.* 6 May.

Kulturni dodatak subotom. 2020. Politika. 11. april.

Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost. 2020. *Ekonomska analiza neplaćenih poslova u oblasti staranja u Republici Srbij.* Beograd: Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost. str. 7, 62, 70.

Madgavkar, Anu. White, Olivia. Krishnan, Mekala. Mahajan, Deepa and Xavier, Azcue. 2020. COVID-19 and gender equality: Countering the regressive effects. McKinsey Global Institute. 15 July. Retrieved July 25, 2020 from the McKisey&-Company Web https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/covid-19-and-gender-equality-countering-the-regressive-effects.

Mitrović, Milan. 2020. Posledice korone na ekonomiju Evrope će biti katastrofalne. Tomas Šib, ambasador Nemačke u Srbiji, o pandemiji i odovorima na nju. *Danas.* 15 maj. str. 23.

Mondo. 2020. Osim što lepo miriše i tera moljce, od lavande može i lepo da se živi! *Mondo.* 9. mart.

Mondo. 2020a. Na radost novčanika. Važno za zaposlene: Evo kada leže prvih 60 odsto Minimalca! *Mondo.* 23. jul.

Mondo. 2020b. Privreda u Srbiji nije stala, neće biti smanjenja plata i penzija. *Mondo,* info, ekonomija. 25. jul.

Mršević, Zorica i Janković, Svetlana. 2018. Žene preduzetnice – mogućnosti i ograničenja, str. 207–216. U: *Preduzetništvo v.rentijerstvo.* Ur.Veselin Vukotić. Beograd: Institut društvenih nauka. Retrieved July 15, 2020 from the Zorica Mršević Web http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije/Preduzetnice.pdf.

Pašajlić, Silvija. 2020. Kad nema svadbi i veselja, Zorica sprema kolače za volontere, *RTS Vesti*. 20. mart.

Radić, Ivana. 2020. Sanja Popović Pantić – Ova kriza je prilika za mnoga preduzeća da se transformiraju. *Međunarodna mreža poslovnih žena*.

Sejdinović, Nedim. 2020. Korona kao ogledalo Srbije. Intervju sa dr Predragom Đurićem. *Vreme*. 23. jul, str. 11.

Stuparušić, Slavica. 2020. Cveće u rukama pravnice. *Politika*. 9. mart.

UN WOMEN, 2020, Putting Women at the Forefront of COVID-19 Response in Europe and Central Asia.

World Society of Victimology. 2020. March 30. *Domestic violence concerns during lockdown*. Retrieved July 15, 2020 from the WSV Web https://victimsupport.eu/covid-19information /?fbclid=IwAR3KYSC14Elm055wqRVwrMKIbd-1Bao3mJ-2n_-kOD5K7g32-Upcpvp7hFY.

Zobenica, Maja. 2013. *Analiza longitudinalnih podataka*. Novi sad: Univerzitet u Novom sadu, Prirodno matematički fakultet Departman za matematiku i informatiku.

Ženska platforma za razvoj Srbije. 2020. Deklaracija ženskih organizacija civilnog društva, ekspertkinja za rodnu ravnopravnost nakon nacionalnih konsultacija za borbu protiv epidemije COVID-19 u Republici Srbiji.

Zorica Mršević
Svetlana Janković

WOMEN ENTREPRENEURS OF SERBIA DURING THE CORONARY VIRUS PANDEMIC

Abstract:

This paper analyzes functioning of women's entrepreneurial companies in Serbia, within the context of the measures aimed at combating the Covid-19" pandemic, as well as the prospects for the continuation of their work in the near future. The global context of growing inequality is analyzed since neither the pandemics nor the measures against it affect women and men equally. Women's jobs are affected to a higher degree by the economic effects of the pandemic crisis, due to the already long-standing gender inequality, the above-average share of women's employment in the crisis-hit sectors, rising unpaid care burden, and disproportionate impact of the crisis on women's entrepreneurship, including women's micro-enterprises. The main part of the paper is dedicated to the case study of women entrepreneurs' business and the concrete examples of obtaining support from various domestic and foreign actors. The comparative longitudinal research done in 2018 and 2020, of women entrepreneurs in Čačak, their perspectives and continuation of business is also presented. From the phase of waiting for adverse circumstances to pass (emergency situation, measures, pandemic), due to their venturous spirit, but also support of institutional and private sector, they moved on to the phase of adjusting their functioning to the new conditions. The positions contained in the Declaration of the Women's "Platform for the Development of Serbia" are presented, which point to the necessity of applying gender-sensitive policies to support women entrepreneurs, as important economic entities in Serbia. Actual measures of governmental financial support to small and medium entreprises in Serbia are presented. The paper is concluded by citing possible initiatives from the McKinsey Global Institute's "house of ideas" that the response to the crisis should involve globally designed measures to support gender parity and gender diversity in the field of economic relations.

Keywords: pandemic, female entrepreneurship, case study, house of ideas of the McKinsey Global Institute, gender parity, gender diversity

SLAVOLJUB VUJOVIĆ
Viši naučni saradnik
Ekonomski institut, Beograd
kelovic1967@yahoo.com

NENAD VUJIĆ
Naučni saradnik
Ekonomski institut, Beograd
nenadvujicvuja@mts.rs

Socijalno preduzetništvo – potencijal za pokretanje socijalnog preduzetništva u svetlu sociodemografskih varijabli

Apstrakt

Cilj istraživanja je ispitivanje povezanosti između sociodemografskih varijabli (pola, uzrasta, stepena stručne spreme, mesečnog ličnog prihoda ispitanika i mesečnog ličnog prihoda ispitanikovog domaćinstva, broja članova u domaćinstvu i broja članova domaćinstva koji ostvaruju prihode) i mišljenja ispitanika o potencijalu za socijalno preduzetništvo.

Istraživanje je kvantitativnog tipa, rađeno u gradu Zrenjaninu i sprovedeno je putem upitnika u okviru kojeg su se u prvom delu pitanja odnosila na sociodemografske podatke o ispitaniku, dok je u drugom delu grupa zavisnih varijabli bila operacionalizovana putem tvrdnji, koje su ocenjivane preko Likertove skale. Pomenutim tvrdnjama smo ispitivali mišljenje ispitanika o potencijalu za socijalno preduzetništvo u gradu Zrenjaninu.

Za analizu podataka korištena je deskriptivna analiza (procenti, aritmetička sredina), X^2 test, T test, jednofaktorska analiza varijanse i Pirsonov koeficijent korelacije. Nivo statističke značajnosti postavljena je na $p<0,05$, a svi dobijeni podaci su obrađeni u programu SPSS, verzija 23.

Poseban problem pojavio se kod formulisanja upitnika, jer ispitanici nisu dovoljno upoznati sa kategorijom socijalnog preduzetništva (preduzetništva da, ali socijalnog u dovoljnoj meri ne), te je pitanja trebalo formulisati na način shvatljiv ispitanicima.

Ključne reči: socijalno preduzetništvo, sociodemografske varijable, ispitanici

Uvod

S obzirom na sve veće ekonomske probleme u celom svetu, posebno porast socijalnih nejednakosti praćen konstantnim porastom nezaposlenosti i porastom siromaštva, socijalno preduzetništvo u određenoj meri bi trebalo doprineti amortizovanju ovih problema. Pozitivni efekti socijalnog preduzetništva impliciraju logistiku države kroz uređenu zakonodavno-pravnu regulativu. Većina država je 2015. godine usvojila Agendu za održivi razvoj 2030, dok su kasnije 2017. godine usvojile 17 ciljeva održivog razvoja usmerenih na iskorenjivanje siromaštva, zaštitu žitvotne sredine, obezbeđivanje mira i prosperiteta, povezanih sa ovom agendom (Sustainable Development Goals SDGs), gde je naglašeno da realizacija ciljeva podrazumeva podršku vlade/a i privrede (Milovanović, 2020).

Obrazlažući ideju o savršenoj državi Dejvid Hjum kao faktor od koga zavise svi aspekti uspostvljanja savršene države navodi izvršnu vlast (Hjum, 2008: 90, 91 i 300).

Pojedini autori gramzivost ističu kao jedan od glavnih uzročnika problema u ekonomiji, počev od pojedinaca do najvećih svetskih korporacija (Ruso, 2011). Neki teoretičari asimetriju prosperiteta ljudi i prosperiteta teritorija vide kao posledicu demografskih i socioloških promena u strukturi stanovništva, apostrofirajući da variranje dohotka stanovništva između regiona podstiče sve ostale razlike (Ocić, 2003). Jedan od generatora problema socijalnih nejednakosti, na svim nivoima –lokalnom, regionalnom, kontinentalnom i svetskom nivou, jeste kontrola privrede od strane velikih korporacija (Vujović, 2008). Činjenica da pojedini američki penzioni fondi raspolažu stotinama milijardi dolara, potvrđuje moć koja može da ruši ili uspostavlja, ne samo vlade, već i države, izdižući ekonomsku moć korporacija iznad država (Vujović i ostali, 2011). „Njemačka, Francuskoj i zemljama juga nameće spornu kriznu politiku, dok joj kupovinom evroobveznica Evropska Centralna banka pruža neophodnu podršku. (...) Pomislio sam na groznu nezaposlenost mladih na jugu Evrope kao jedne od posledica tereta štednje na najslabije karike nekog društva" (Habermas, 2013: 22).

Različite forme socijalnog preduzetništva poput udruženja građana, socijalne zadruge, poslovnih inkubatora, ali i kao standardna društva sa ograničenom odgovornošću, determinisane su zakonodavno-pravnom regulativom koja uređuje osnivanje i rad ovih

organizacija, donosi mere fiskalne i monetarne politike usmerene ka ovim organizacijama.. (https://www.secons.net/topics.php?t=43, 22. 04. 2020). Pitanje, koji oblik socijalnog preduzetništva je neophodan zajednici, u kom pravcu usmeravati poslovne napore, budući preduzetnici rešavaju zahvaljujući informacijama (Vujić, 2011), gde važnu ulogu imaju sredstva informisanja, posebno internet (Vujić, 2010).

Kada je u pitanju zakonodavno-pravni aspekt socijalnog preduzetništva u Srbiji, treba naglasiti da je u skupštinskoj proceduri donošenje Zakona o socijalnom preduzetništvu (www.parlament.gov.rs › lat › pdf › predlozi_zakona, 22. 04. 2020).

Grad Zrenjanin kao poznati industrijski centar Banata i Vojvodine, po površini teritorije od (1.326 km²), najveći je grad u Vojvodini i drugi u Srbiji, dok je po broju stanovnika (76.511 stanovnika po popisu iz 2011. godine) najveći grad u srpskom delu Banata (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godine, u Republici Srbiji, 2012. godine).

U istraživanju je učestvovalo ukupno 235 ispitanika, a od toga je 165 ispitanika (70,2%) bilo muškog, a 70 ispitanika (29,8%) ženskog pola. Posmatrano po starosnim grupama ispitanici su podeljeni u pet grupa: 2,1 % ispitanika je bilo uzrasta između 20 i 30 godina, zatim 8,5 % ispitanika se našlo u kategoriji uzrasta između 31 i 40 godina, u kategoriji između 41 i 50 godina se našlo 59,6% ispitanika, zatim u grupi od 51 do 65 godina 25,5% ispitanika, dok 4,3 % ispitanika je bilo starosti iznad 65 godina. Kada se ispitanici posmatraju prema radnom statusu u uzorku se našlo 74,5% zaposlenih, 14,9% nezaposlenih i 10,6% penzionera. Što se tiče stečenog obrazovanja, u ovom uzorku se našlo 2,1% ispitanika sa završenom samo osnovnom školom, 38,3% sa završenom srednjom školom, 31,9% ispitanika sa završenom višom ili visokom školom, dok 27,7% ispitanika ima završen master, magistraturu ili doktorat. Zatim, ispitanici su bili podeljeni u sledeće kategorije prema visini ličnih mesečnih prihoda: 6,4% ispitanika ne ostvaruje lične prihode, 38,3% ispitanika navelo je da su njihovi lični prihodi ispod proseka, 51,1% ima prosečne prihode, 4,3% njih ostvaruje prihode koji su iznad proseka. Osim ličnih prihoda, ispitanici su bili pitani i za mesečni prihod domaćinstva, pa su i prema tome podeljeni u nekoliko grupa: 6,4% ispitanika živi u domaćinstvu čiji su ukupni prihodi ispod proseka, 48,9 % ima prosečne prihode, 44,7% njih živi u domaćinstvu koja imaju prihode iznad proseka. Posmatrajući broj članova domaćinstva, pokazano je da 10,6% ispitanika živi samostalno,

kod 31,9% ispitanika je pokazano da žive u dvočlanom domaćinstvu, njih 19,1% živi u tročlanom, 31,9% u četvoročlanom, 4,3% živi u petočlanom domaćinstvu, 2,1% ispitanika živi u domaćinstvu sa preko pet članova. Što se tiče podele ispitanika prema tome koliko članova njihovih domaćinstava ostvaruje prihode, pokazuje se da kod 40,4% ispitanika samo jedan član ostvaruje prihode, kod 57,4% ispitanika dva člana, dok kod 2,1% ispitanika tri člana ostvaruju prihode.

Metodologija istraživanja

Istraživanje je kvantitativnog tipa i sprovedeno je putem upitnika u okviru kojeg su se u prvom delu pitanja odnosila na sociodemografske podatke o ispitaniku, dok je u drugom delu grupa zavisnih varijabli bila operacionalizovana putem tvrdnji, koje su ocenjivane preko Likertove skale. Pomenutim tvrdnjama smo ispitivali mišljenje ispitanika o potencijalu za pokretanje (osnivanje) socijalnog preduzetništva.

Za analizu podataka koristili smo: deskriptivnu analizu (procente, aritmetičku sredinu), Hi – kvadrat test, Ttest, jednofaktorsku analizu varijanse i Pirsonov koeficijent korelacije. Razina statističke značajnosti postavljena je na $p<0.05$, a svi dobijeni podaci su obrađeni u programu SPSS, verzija 23.

Nezavisne varijable u ovom istraživanju su bile pol, uzrast, stepen stručne spreme ispitanika, mesečni lični prihod ispitanika, mesečni prihod domaćinstva, broj članova koji žive u domaćinstvu i broj članova domaćinstva koji ostvaruju prihode.

Zavisnim varijablama ispitivalo se mišljenje ispitanika o potencijalu za preduzetništvo. Pomenuto je ispitivano preko 14 tvrdnji gde su ispitanici na petostepenoj skali Likertovog tipa procenjivali u kojoj meri se slažu sa njima.

Većina ispitanika (44,7%) smatra da u okruženju ne postoji puno šansi za pokretanje sopstvenog biznisa, sedam od 10 ispitanika (70,2%) se ne slaže sa tvrdnjom da je infrastruktura društva povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa, a 85,1% ne smatra da je preduzetništvo dobro podržano od strane nadležnih institucija. Najveći broj ispitanih (61,7%) ne smatra da ima dobre uslove da započne sopstveni biznis, a 44,6% njih ne želi da pokrene sopstveni biznis u oblasti u kojoj je konkurencija visoka. Za 53,2% anketiranih samostalni preduzetnički posao pruža više zadovoljstva nego zaposlenje u velikoj

Tabela br.1. Ponuđene opcije pitanja/tvrdnji i opcije odgovora

	1	2	3	4	5	BO
1. U okruženju ne postoji puno šansi za pokretanje sopstvenog biznisa	8.5%	36.2%	38.3%	17.0%	/	/
2. Infrastruktura društva je povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa	19.1%	51.1%	19.1%	10.6%	/	/
3. Preduzetništvo je dobro podržano od strane nadležnih institucija	31.9%	53.2%	10.6%	4.3%	/	/
4. Imam dobre uslove da započnem sopstveni biznis	23.4%	38.3%	34.0%	4.3%	/	/
5. Ne želim da pokrenem sopstveni biznis u oblasti u kojoj je konkurencija visoka	8.5%	21.3%	25.5%	34.0%	10.6%	/
6. Samostalan preduzetnički posao pruža mi više zadovoljstva nego zaoslenostu velikoj kompaniji	2.1%	6.4%	38.3%	44.7%	8.5%	/
7. Želim da se takmičim na tržištu i ostvarim dostignuća	12.8%	8.5%	31.9%	40.4%	6.4%	/
8. Spreman sam na visoke rizike	14.9%	21.3%	34.0%	21.3%	6.4%	2.1%
9. Voleo/la bih da pokrenem sopstveni biznis	12.8%	6.4%	29.8%	42.6%	8.5%	/
10. Uz sopstveni posao mogao/la bih bolje da kontrolišem svoj život	10.6%	/	29.8%	48.9%	10.6%	/
11. Inovativniji/ja sam od drugih	4.3%	12.8%	38.3%	29.8%	12.8%	2.1%
12. Moja porodica misli da je za mene dobro da postanem preduzetnik	8.5%	14.9%	38.3%	31.9%	6.4%	/
13. Moji prijatelji misle da je za mene dobro da postanem preduzetnik	8.5%	10.6%	34.0%	36.2%	10.6%	/
14. Oduvek sam želeo/la da razvijem sopstveni biznis	6.4%	6.4%	27.7%	46.8%	10.6%	2.1%

**1 - Uopšte se ne slažem, 2 - Ne slažem se, 3 - Nisam siguran/-na, 4 - Slažem se, 5 - U potpunosti se slažem, BO / bez odgovora. Izvor: Autori*

kompaniji, 46,8% njih želi da se takmiči na tržištu i ostvari dostignuća, međutim većina (36,2%) nije spremna na visoke rizike. Sopstveni biznis volelo bi da pokrene više od polovine ispitanika (51,1%), 59,5% njih smatra da bi uz sopstveni posao mogao bolje da kontroliše svoj život, a 42,6% njih slaže se sa tvrdnjom da su inovativniji od drugih. Većina ispitanih (38,3%) smatra da njihova porodica misli da je za njih dobro da postanu preduzetnici, dok 46,8% smatra da pomenuto misle i/ili njihovi prijatelji. Najveći broj ispitanika (57,4%) oduvek je želelo da razvije sopstveni biznis.

X^2 test

X^2 test je otkrio statistički značajnu razliku (na nivou 0,05) kod mišljenja ispitanika da preduzetnici i vlasnici koji obavljaju privatan posao u Srbiji ostvaruju više prihode od zaposlenih. Razlika je otkrivena s obzirom na pol ispitanika $x^2(2, 235)=17,987$, starost $x^2(8,235)= 18,456$, radni status $x^2(4, 235)= 10,199$, obrazovanje $x^2(6,235) = 36,192$, mesečni lični prihod $x^2(6, 235) = 37,297$, mesečni prihod domaćinstva $x^2(4,235) = 23,393$ i broj članova domaćinstva $x^2(10,235) = 27,193$.

Kada je reč o razlikama među ispitanicima s obzirom na pol, rezultati pokazuju da se muškarci u većem broju (87,5%), nego žene (64,3%), slažu da preduzetnici i vlasnici koji obavljaju privatan posao u Srbiji ostvaruju više prihode.

Pokazuje se da se ispitanici razlikuju i s obzirom na starost, dok svi ispitanici starosti između 20 i 40 godina, kao i oni preko 65 smatraju da preduzetnici i vlasnici u Srbiji ostvaruju više prihode od zaposlenih, ispitanici starosti od 41 do 50 godina pomenuto smatraju u manjoj meri (74,1%).

Razlike su pronađene i s obzirom na radni status. Dok svi penzioneri smatraju da preduzetnici i vlasnici u Srbiji ostvaruju veće prihode nego zaposleni, broj onih koji smatraju pomenuto niži je među nezaposlenima (71,4%) i zaposlenima (79,4).

Rezultati pokazuju i razlike između ispitanika različitog obrazovanja. Podaci pokazuju da svi ispitanici sa završenom samo osnovnom školom i oni sa masterom, magistraturom i doktoratom smatraju da preduzetnici i vlasnici u Srbiji zarađuju više od zaposlenih, dok je taj broj je značajno manji među ispitanicima sa završenom višom ili visokom školom (60%).

Posmatrajući rezultate prema mesečnom ličnom prihodu pokazuje se da svi ispitanici bez ličnih prihoda smatraju da preduzetnici i vlasnici u Srbiji zarađuju više od zaposlenih, dok ispitanici sa ispodprosečnim prihodima pomenuto smatraju u značajno manjoj meri (66,7%).

Razlike su pronađene i s obzirom na mesečni prihod domaćinstva, a podaci pokazuju da se ispitanici sa iznad prosečnim mesečnim prihodima domaćinstva (85,7%) u većem procentu slažu da preduzetnici i vlasnici u Srbiji zarađuju više od zaposlenih, u poređenju sa onima sa ispodprosečnim prihodima domaćinstva (66,7%).

Pokazuje se da se ispitanici razlikuju i s obzirom na broj članova domaćinstva. Svi ispitanici koji žive u domaćinstvu sa tri, pet ili više od pet članova smatraju da preduzetnici i vlasnici u Srbiji ostvaruju više prihode od zaposlenih, dok je taj broj manji među ispitanicima iz četvoročlanih domaćinstava (66,7%).

T test

T testom se ispitivalo da li između ispitanika različitog pola ima razlika u odgovorima na zavisnim varijablama u okviru kojih se procenjivalo mišljenje ispitanika o potencijalu za preduzetništvo.

T test pokazuje da se ispitanici razlikuju u pogledu slaganja sa tvrdnjom ,,infrastruktura društva je povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa" $t\ (233) = -3{,}35$, $p<.01$. Rezultati pokazuju da se sa pomenutim u većoj meri ne slažu muškarci (2,09), nego žene (2,50).

Potom, pokazuje se da se ispitanici razlikuju s obzirom na njihovu spremnost na visoke rizike $t\ (228) = 3{,}62$, $p<.01$. Podaci pokazuju da su žene (2,43) manje spremne na visoke rizike nego muškarci (3,00).

Rezultati pokazuju i razliku između ispitanika s obzirom na inovativnost $t\ (228) = 4{,}16$, $p<0{,}01$, a pokazuje se da muškarci u većoj meri (3,52) nego žene (2,92) smatraju da su inovativniji od drugih.

Razlike s obzirom na pol su pronađene i kod tvrdnje ,,moji prijatelji misle da je za mene dobro da postanem preduzetnik" $t\ (233) = 2{,}81$, $p<0{,}01$. Rezultati pokazuju da muškarci u većoj meri (3,42) od žena (3,00) smatraju da njihovi prijatelji misle da je za njih dobro da postanu preduzetnici.

Za procenu ostalih zavisnih varijabli nisu dobiljene statistički značajne razlike među polovima.

ANOVA (analiza varijanse)

Jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) istražen je uticaj starosti na mišljenje ispitanika o potencijalu za preduzetništvo. Subjekti su po starosti podeljeni u pet grupa (20 do 30 godina, 31 do 40 godina, 41 do 50 godina, 51 do 65 godina i iznad 65 godina).

Rezultati pokazuju da između ispitanika postoje razlike kod slaganja sa tvrdnjom ,,u okruženju postoji puno šansi za pokretanje sopstvenog biznisa" $F(4,230)=6.43$, $p<0.01$, a pokazuje se da sa pomenutom tvrdnjom u najmanjoj meri slažu ispitanici starosti između 20 i 30 godina (1,00).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju ,,da je infrastruktura društva povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa" $F(4,230)=10.47$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu dele najmlađi ispitanici (1,00).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o njihovom mišljenju ,,da je preduzetništvo dobro podržano od strane nadležnih institucija" $F(4,225)=63.26$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu imaju ispitanici između 20 i 30 godina starosti (1,00).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,imam dobre uslove da započnem sopstveni biznis" $F(4,230)=5.38$, $p<0.01$, a pokazuje se da se sa pomenutim u najmanjoj meri slažu ispitanici starosti između 20 i 30 godina (1,00).

Rezultati pokazuju da razlika između ispitanika postoji i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,ne želim da pokrenem sopstveni biznis u oblasti u kojoj je konkurencija visoka" $F(4,230)=8.26$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutom tvrdnjom u najvećoj meri slažu ispitanici stariji od 65 godina (4,00).

Statistički značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju ,,da bi im samostalan preduzetnički posao pružio više zadovoljstva nego da su zaposleni u velikoj kompaniji" $F(4,230)=6.17$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje preovlađuje kod najmlađih ispitanika (5,00).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovoj želji ,,da se takmiče na tržištu i ostvare dostignuća" $F(4,230)=7.76$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u

većem procentu od ostalih grupa smatraju ispitanici starosti između 31 i 40 godina (3,75).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o ,,njihovoj spremnosti na visoke rizike" $F(4,225)=10.34$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da su na pomenuto najmanje spremni najstariji ispitanici (2,00).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,voleo/la bih da pokrenem sopstveni biznis" $F(4,230)=23.48$, $p<0.01$, a pokazuje se da se sa pomenutim u većoj meri od ostalih grupa slažu ispitanici starosti između 31 i 40 godina (3,75).

Rezultati pokazuju da razlika između ispitanika postoji i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,uz sopstveni posao mogao/la bih bolje da kontrolišem svoj život" $F(4,230)=9.22$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutom tvrdnjom u većoj meri od ostalih slažu ispitanici starosti između 41 i 50 godina (3,64).

Statistički značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč ,,o njihovom mišljenju da su inovativniji od drugih" $F(4,225)=2.78$, $p<0.05$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje preovlađuje kod ispitanika starosti između 31 i 40 godina (4,00).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,moja porodica misli da je za mene dobro da postanem preduzetnik" $F(4,230)=7.38$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutim u najmanjoj meri slažu najmlađi ispitanici (1,00).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o njihovom slaganju sa tvrdnjom ,,moji prijatelji misle da je za mene dobro da postanem preduzetnik" $F(4,230)=11.08$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutim najmanje slažu najmlađi ispitanici (1,00).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,oduvek sam želeo/la da razvijem sopstveni biznis" $F(4,225)=15.81$, $p<0.01$, a pokazuje se da se sa pomenutim u većoj meri od ostalih grupa slažu ispitanici starosti između 31 i 40 godina (4,00).

Jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) istražen je i uticaj radnog statusa na mišljenje ispitanika o potencijalu za preduzetništvo. Subjekti su po radnom statusu podeljeni u pet grupa (zaposleni, nezaposleni, učenici, student, penzioneri). U uzorku nije bilo učenika i studenata.

Rezultati pokazuju da između ispitanika postoje razlike kod slaganja sa tvrdnjom ,,u okruženju postoji puno šansi za pokretanje sopstvenog biznisa" $F(2,232)=17.23$, $p<0.01$, a pokazuje se da sa pomenutom tvrdnjom u značajno manjoj meri slažu nezaposleni ispitanici (2,00) u poređenju sa penzionerima (3,20).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju ,,da je infrastruktura društva povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa" $F(2,232)=12.89$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem broju dele nezaposleni ispitanici (2,00).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o njihovom mišljenju ,,da je preduzetništvo dobro podržano od strane nadležnih institucija" $F(2,232)=26.86$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu imaju nezaposleni ispitanici (1,57).

Rezultati pokazuju da razlika između ispitanika postoji i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,ne želim da pokrenem sopstveni biznis u oblasti u kojoj je konkurencija visoka" $F(2,232)=19.42$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutom tvrdnjom u većoj meri od ostalih slažu penzioneri (3,40).

Statistički značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju ,,da bi im samostalan preduzetnički posao pružio više zadovoljstva nego da su zaposleni u velikoj kompaniji" $F(2,232)=7.45$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutim u manjoj meri od ostalih slažu zaposleni ispitanici (3,40).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovoj želji da se takmiče na tržištu i ostvare dostignuća $F(2,232)=3.38$, $p<0.05$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u manjem procentu od ostalih grupa imaju nezaposleni ispitanici (2,86).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,voleo/la bih da pokrenem sopstveni biznis" $F(2,232)=5.93$, $p<0.01$, a pokazuje se da se sa pomenutim u većoj meri od ostalih grupa slažu penzioneri (3,60).

Rezultati pokazuju da razlika između ispitanika postoji i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,uz sopstveni posao mogao/la bih bolje da kontrolišem svoj život" $F(2,232)=5.02$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutom tvrdnjom u većoj meri od ostalih slažu penzioneri (4,00).

Jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) istražen je i uticaj obrazovanja na mišljenje ispitanika o potencijalu za

preduzetništvo. Subjekti su po obrazovanju podeljeni u četiri grupe (osnovna škola, srednja škola, viša škola/visoka škola master/magistar/doktor).

Rezultati pokazuju da između ispitanika postoje razlike kod slaganja sa tvrdnjom ,,u okruženju postoji puno šansi za pokretanje sopstvenog biznisa" $F(3,231)=26.58$, $p<0.01$, a pokazuje se da sa pomenutom tvrdnjom u najmanjoj meri slažu ispitanici sa završenom samo osnovnom školom (1,00).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju ,,da je infrastruktura društva povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa" $F(3,231)=3.9$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu dele ispitanici sa završenom samo osnovnom školom (1,00).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o ,,njihovom mišljenju da je preduzetništvo dobro podržano od strane nadležnih institucija" $F(3,231)=6.2$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu imaju ispitanici sa završenom samo osnovnom školom (1,00).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,imam dobre uslove da započnem sopstveni biznis" $F(3,231)=9.47$, $p<0.01$, a pokazuje se da se sa pomenutim u najmanjoj meri slažu ispitanici sa završenom samo osnovnom školom (1,00).

Rezultati pokazuju da razlika između ispitanika postoji i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,ne želim da pokrenem sopstveni biznis u oblasti u kojoj je konkurencija visoka" $F(3,231)=8.42$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutom tvrdnjom u najvećoj meri slažu ispitanici sa završenim masterom, magistraturom ili doktoratom (3,46).

Statistički značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč ,,o njihovom mišljenju da bi im samostalan preduzetnički posao pružio više zadovoljstva nego da su zaposleni u velikoj kompaniji" $F(3,231)=18.76$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje preovlađuje kod ispitanika sa završenom samo osnovnom školom (5,00).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovoj ,,želji da se takmiče na tržištu i ostvare dostignuća" $F(3,231)=7.43$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u većem procentu od ostalih grupa imaju srednjeobrazovani ispitanici (3,28).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o njihovoj spremnosti na visoke rizike F(3,226)=7.53, p<0.01, a rezultati pokazuju da su na pomenuto najmanje spremni ispitanici sa završenim masterom, magistraturom ili doktoratom (2,62).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,voleo/la bih da pokrenem sopstveni biznis "F(3,231)=9.41, p<0.01, a pokazuje se da se sa pomenutim u većoj meri od ostalih grupa slažu visokoobrazovani ispitanici (3,47).

Rezultati pokazuju da razlika između ispitanika postoji i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,uz sopstveni posao mogao/la bih bolje da kontrolišem svoj život" F(3,231)=25.1, p<0.01, a rezultati pokazuju da se sa pomenutom tvrdnjom u većoj meri od ostalih slažu srednjeobrazovani ispitanici (4,00).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,moja porodica misli da je za mene dobro da postanem preduzetnik" F(3,231)=10.51, p<0.01, a rezultati pokazuju da se sa pomenutim u najmanjoj meri slažu ispitanici sa završenom samo osnovnom školom (1,00).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o njihovom slaganju sa tvrdnjom ,,moji prijatelji misle da je za mene dobro da postanem preduzetnik" F(3,231)=12.65, p<0.01, a rezultati pokazuju da se sa pomenutim najmanje slažu ispitanici sa završenom samo osnovnom školom (1,00).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,oduvek sam želeo/la da razvijem sopstveni biznis" F(3,226)=15.9, p<0.01, a pokazuje se da se sa pomenutim u većoj meri od ostalih grupa slažu više i visokoobrazovani ispitanici (3,79).

Jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) istražen je i uticaj ličnih prihoda na mišljenje ispitanika o potencijalu za preduzetništvo. Subjekti su po visini mesečnih ličnih prihoda podeljeni u četiri grupe: bez ličnih prihoda, prihodi ispod proseka, prosečni prihodi i prihodi iznad proseka.

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju da je infrastruktura društva povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa F(3,231)=3.16, p<0.05, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu dele ispitanici sa ispodprosečnim prihodima (2,33).

Statistički značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju da bi im samostalan preduzetnički posao pružio više zadovoljstva nego da su zaposleni u velikoj kompaniji $F(3,231)=6.61$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje preovlađuje kod ispitanika koji ne ostvaruju lične prihode (4,50).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o njihovoj spremnosti na visoke rizike $F(3,226)=2.67$, $p<0.05$, a rezultati pokazuju da su na pomenuto najmanje spremni ispitanici sa ispodprosečnim prihodima (2,33).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,voleo/la bih da pokrenem sopstveni biznis" $F(3,231)=5.56$, $p<0.01$, a pokazuje se da se sa pomenutim u većoj meri od ostalih grupa slažu ispitanici koji ne ostvaruju prihode (4,00).

Statistički značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju da su inovativniji od drugih $F(3,226)=2.68$, $p<0.05$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje preovlađuje kod ispitanika sa ispodprosečnim prihodima (4,00).

Jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) istražen je i uticaj prihoda domaćinstva na mišljenje ispitanika o preduzetništvu. Subjekti su po visini mesečnih prihoda domaćinstva podeljeni u četiri grupe: domaćinstva bez prihoda, domaćinstva sa prihodima ispod proseka, domaćinstva sa prosečnim prihodima i domaćinstva sa prihodima iznad proseka. U uzorku nije bilo domaćinstva bez prihoda.

Statistički značajne razlike između ispitanika dobijaju se kada je reč o njihovom mišljenju da su inovativniji od drugih $F(2,227)=8.19$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje preovlađuje kod ispitanika koji žive u domaćinstvima sa ispodprosečnim prihodima (4,00).

Jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) istražen je i uticaj broja članova domaćinstva na mišljenje ispitanika o preduzetništvu. Subjekti su po broju članova domaćinstva podeljeni u šest grupa (jedan, dva, tri, četiri, pet i više od pet članova domaćinstva).

Rezultati pokazuju da između ispitanika postoje razlike kod slaganja sa tvrdnjom u okruženju postoji puno šansi za pokretanje sopstvenog biznisa $F(5,229)=23.53$, $p<0.01$, a pokazuje se da sa pomenutom tvrdnjom u najmanjoj meri slažu ispitanici koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (1,00).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju da je infrastruktura društva povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa $F(5,229)=9.11$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu dele ispitanici koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (1,00).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o njihovom mišljenju da je preduzetništvo dobro podržano od strane nadležnih institucija $F(5,229)=11.01$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu imaju ispitanici koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (1,00).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,imam dobre uslove da započnem sopstveni biznis" $F(5,229)=13.3$, $p<0.01$, a pokazuje se da se sa pomenutim u najmanjoj meri slažu ispitanici koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (1,00).

Rezultati pokazuju da razlika između ispitanika postoji i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,ne želim da pokrenem sopstveni biznis u oblasti u kojoj je konkurencija visoka" $F(5,229)=4.46$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutom tvrdnjom u najvećoj meri slažu ispitanici koji žive sami (3,80).

Statistički značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju ,,da bi im samostalan preduzetnički posao pružio više zadovoljstva nego da su zaposleni u velikoj kompaniji" $F(5,229)=2.29$, $p<0.05$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje preovlađuje kod ispitanika koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (4,00).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovoj želji da se takmiče na tržištu i ostvare dostignuća $F(5,229)=4.85$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u većem procentu od ostalih grupa imaju ispitanici koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (4,00).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o njihovoj spremnosti na visoke rizike $F(5,224)=7.86$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da su na pomenuto u većoj meri od ostalih grupa spremniji ispitanici koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (4,00).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom "voleo/la bih da pokrenem sopstveni biznis" $F(5,229)=5.77$, $p<0.01$, a pokazuje se da se sa pomenutim u najvećoj meri slažu ispitanici koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (5,00).

Rezultati pokazuju da razlika između ispitanika postoji i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom "uz sopstveni posao mogao/la bih bolje da kontrolišem svoj život" $F(5,229)=3.35$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutom tvrdnjom u većoj meri od ostalih slažu ispitanici koji žive sami (4,20).

Statistički značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju da su inovativniji od drugih $F(5,224)=3.32$, $p<0.01$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje preovlađuje kod ispitanika koji žive u petočlanom domaćinstvu (4,00).

Razlike između ispitanika pronađene su i kada je reč o njihovom slaganju sa tvrdnjom ,,moji prijatelji misle da je za mene dobro da postanem preduzetnik" $F(5,229)=2.51$, $p<0.05$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutim u većoj meri od ostalih slažu ispitanici koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (4,00).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,oduvek sam želeo/la da razvijem sopstveni biznis" $F(5,224)=2.66$, $p<0.05$, a pokazuje se da se sa pomenutim u većoj meri od ostalih grupa slažu ispitanici koji žive u domaćinstvima sa više od 5 članova (4,00).

Jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) istražen je i uticaj broja članova domaćinstva koja zarađuju, na mišljenje ispitanika o potencijalu za preduzetništvo. Subjekti su po broju članova domaćinstva koji ostvaruju prihode podeljeni u šest grupa (nijedan, jedan, dva, tri, četiri i više od četiri članova domaćinstva koji ostvaruju prihode). U uzorku nije bilo ispitanika koji žive u domaćinstvu u kojem više od četiri člana domaćinstva ostvaruju prihode, kao ni domaćinstva u kojem nijedan član ne ostvaruje prihod.

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se kada je reč o njihovom mišljenju da je ,,infrastruktura društva povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa" $F(2,232)=4.67$, $p<0.05$, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu dele ispitanici koji žive u domaćinstvima u kojima 3 člana ostvaruju prihod (2,00).

Istom analizom pronađena je statistički značajna razlika između ispitanika i kod slaganja sa tvrdnjom ,,imam dobre uslove da započnem sopstveni biznis" $F(2,232)=8.73$, $p<0.01$, a pokazuje se da se sa pomenutim u većoj meri slažu ispitanici koji žive u domaćinstvima u kojima tri člana zarađuju (3,00).

Rezultati pokazuju da razlika između ispitanika postoji i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom ,,ne želim da pokrenem sopstveni biznis

u oblasti u kojoj je konkurencija visoka" $F(2,232)=3.04$, $p<0.05$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutom tvrdnjom u najvećoj meri slažu ispitanici koji žive u domaćinstvima u kojima samo jedan član zarađuje (3,26).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o slaganju sa tvrdnjom „moja porodica misli da je za mene dobro da postanem preduzetnik" $F(2,232)=3.95$, $p<0.05$, a rezultati pokazuju da se sa pomenutim u najmanjoj meri slažu ispitanici koji žive u domaćinstvima u kojima tri člana ostvaruju prihod (2,00).

Korelacija

Pomoću Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije ispitana je međusobna povezanost između zavisnih varijabli kojima smo ispitivali mišljenje ispitanika o potencijalu za preduzetništvo.

Dobijeni rezultati korelacione matrice, navedeni u tabeli 2, pokazuju da je najveći stepen zavisnosti pronađen između tvrdnji *,,moja porodica misli da je za mene dobro da postanem preduzetnik"* i *,,moji prijatelji misle da je za mene dobro da postanem preduzetnik"* ($r=+0,839$, $p < .01$), što znači da sa rastom slaganja sa jednom tvrdnjom raste slaganje i sa drugom i obrnuto.

Zaključak

Sprovedeno istraživanje može biti od pomoći svim subjektima zainteresovanim za pitanja socijalnog preduzetništva, i preduzetništva uopšte.

Da je uzorak od 235 ispitanika trebao biti veći, takođe, jedan je od zaključaka, međutim, s obzirom na ukupan broj stanovnika i broj radno sposobnog stanovništva u gradu Zrenjaninu relevantnost uzorka je zadovoljavajuća.

Hi kvadrat testom utvrđena je statistički značajna razlika (na nivou 0,05) kod mišljenja ispitanika da preduzetnici i vlasnici koji obavljaju privatan posao u Srbiji ostvaruju više prihode od zaposlenih. Razlika je otkrivena s obzirom na pol ispitanika $x^2(2, 235)=17.987$, starost $x^2(8,235)=18.456$, radni status $x^2(4, 235)=10.199$, obrazovanje $x^2(6, 235)=36.192$, mesečni lični prihod $x^2(6, 235)=37.297$, mesečni prihod

Tabela 2. Rezultati korelacione matrice

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	1	.583**	.514**	.242**	.259**	-.190**	.028	-.198**	-.116	-.204**	-.127	.004	.025	-.013
2		1	.617**	.234**	.199**	-.122	-.064	-.202**	-.212**	-.114	-.349**	-.007	-.045	-.212**
3			1	.370**	.025	-.100	-.022	-.174**	-.083	-.082	-.194**	-.034	-.162*	-.114
4				1	-.034	-.018	.258**	.101	-.011	.063	.404**	.120	.149*	.208**
5					1	.226**	.330**	.010	.246**	.180**	.079	.201**	.326**	.267**
6						1	.314**	.540**	.423**	.352**	.409**	.530**	.480**	.344**
7							1	.377**	.472**	.525**	.405**	.411**	.528**	.481**
8								1	.384**	.291**	.501**	.317**	.328**	.342**
9									1	.679**	.379**	.672**	.674**	.796**
10										1	.416**	.556**	.571**	.517**
11											1	.291**	.403**	.643**
12												1	.839**	.599**
13													1	.682**
14														1

*p< .05; **p< .01

Izvor: Autori

domaćinstva $x^2(4, 235)=23.393$ i broj članova domaćinstva $x^2(10, 235)=27.193$.

T test pokazuje da se ispitanici razlikuju u pogledu slaganja sa tvrdnjom *„infrastruktura društva je povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa"* t(233)=-3,35, p<.01. Rezultati pokazuju da se sa pomenutim u većoj meri ne slažu muškarci (2,09), nego žene (2,50).

Potom, pokazuje se da se ispitanici razlikuju s obzirom na njihovu spremnost na visoke rizike *t*(228)= 3,62, p<.01. Podaci pokazuju da su žene (2,43) manje spremne na visoke rizike nego muškarci (3,00).

Rezultati Analize varijanse pokazuju da između ispitanika postoje razlike kod slaganja sa tvrdnjom *„u okruženju postoji puno šansi za pokretanje sopstvenog biznisa"* F(4,230)=6.43, p<0.01, a pokazuje se da sa pomenutom tvrdnjom u najmanjoj meri slažu ispitanici starosti između 20 i 30 godina (1,00).

Značajne razlike između ispitanika dobijaju se i kada je reč o njihovom mišljenju *„da je infrastruktura društva povoljna za pokretanje sopstvenog biznisa*" F(4,230)=10.47, p<0.01, a rezultati pokazuju da pomenuto mišljenje u najmanjem procentu dele najmlađi ispitanici (1,00).

Rezultati korelacione matrice, navedeni u tabeli 2, pokazuju da je najveći stepen zavisnosti pronađen između tvrdnji *„moja porodica misli da je za mene dobro da postanem preduzetnik"* i *„moji prijatelji misle da je za mene dobro da postanem preduzetnik*" (r=+0,839, p <.01), što znači da sa rastom slaganja sa jednom tvrdnjom raste slaganje i sa drugom i obrnuto.

LITERATURA

David, Hume 2008. *Political Essays*, Published by the Press Syndicate of the University Press.

Habermas, Jirgen. Der Špigel–Politika, 09. 8. 2013. str. 22.

Milovanović, Zorana 2020. "*Socijalno preduzetništvo kao generator održivog razvoja"*. Preuzeto 21. april 2020, http://www.emins.org/socijalno-preduzetnistvo-kao-generator-odrzivog-razvoja/.

Ocić, Časlav 2003. *Uvod u regionomiku.* Beograd: Znamen.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011., u Republici Srbiji. 2012. Republički zavod za statistiku, Beograd.

Predlog Zakona socijalnom preduzetništvu i zapošljavanju u socijalnim preduzećima, 2019. Preuzeto 4. april 2020. *sa sajta* http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/1688-13Lat.pdf.

Socijalno preduzetništvo, socijalna ekonomija, https://www.secons.net/topics.php?t=43, (22. 4. 2020).

Vujić, Nenad. 2010. "Međusobna konkurentnost štampanih i elektronskih novinskih izdanja", u: *Industrija*, 38(3), 189–207.

Vujić, Nenad. 2011. "Uzroci recesije medijske industrije štampanih medija u Srbiji", u: *Industrija,* 39(1), 243–260.

Vujović, Slavoljub, Stevanović Simo, Petrović Dragana 2010. „Negativni efekti stranih direktnih investicija-iskustva nekih zemalja", u: *Ekonomika poljoprivrede*, 57(2), 175–192.

Vujović, Slavoljub. 2008. *Turizam u svetlu ekonomije.* Beograd: Ekonomski institut.

Žan-Žak. Ruso 2011. *Društveni ugovor: o poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima-rasprava o naukama i umetnosti.* Beograd: Filip Višnjić.

Slavoljub Vujović
Nenad Vujić

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP HAS THE POTENTIAL TO START SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN THE LIGHT OF SOCIODEMOGRAPHIC VARIABLES

Abstract:

The aim of the study is to examine the relationship between socio-demographic variables (gender, age, level of education, monthly personal income of respondents and monthly personal income of the respondent household, number of household members and number of household members earning income) and respondents' opinions concerning the potential for social entrepreneurship.

The survey is of a quantitative type, conducted in the city of Zrenjanin by means of a questionnaire in which the first part referred to socio-demographic data of the respondent, while the second part involved operationalization of a group of dependent variables through claims, evaluated through Likert's scale. With the aforementioned claims, we examined the respondents' opinion on the potential for social entrepreneurship in the city of Zrenjanin.

Descriptive analysis (percentages, arithmetic mean), Hi-square test, T-test, one-factor analysis of variance and Pearson's correlation coefficient were used in data analysis. The level of statistical significance was set at $p < 0.05$, and all the data obtained were processed in SPSS, version 23.

Keywords: social entrepreneurship, socio-demographic variables, respondents

VESNA LUKIĆ
Viša naučna saradnica
Institut društvenih nauka, Beograd
lukicbodirogav@gmail.com

Izazovi migracija iz ugla ciljeva održivog razvoja[1]

Apstrakt

Socioekonomski i ekološki procesi istovremeno su i pokretači i posledica demografskih promena, koje se ogledaju u brojnosti, strukturi i prostornom razmeštaju stanovništva. Zbog potrebe usklađivanja različitih razvojnih aspekata, Agenda održivog razvoja 2030 Ujedinjenih nacija sadrži tri dimenzije održivog razvoja: ekonomski rast, socijalnu uključenost i zaštitu životne sredine. Ciljevi Agende 2030, formulisani su tako da obuhvataju širok spektar različitih razvojnih pitanja, u okviru kojih se očekuje primena principa održivosti na nacionalnom, ali i međunarodnom nivou. U Agendi su, kao važno međusektorsko razvojno pitanje prepoznate migracije, jedna od komponenti populacione dinamike. U radu se analizira problematika migracija u sklopu ciljeva i potciljeva održivog razvoja, u kontekstu izazova i mogućnosti koje migracije predstavljaju za razvoj područja porekla i destinacije migranata. Ukazano je na međuzavisnost migracija sa socioekonomskim razvojem i ekološkim promenama, te na značaj saradnje aktera relevantnih za praćenje i upravljanje migracijama na različitim nivoima. Izazovi održivog razvoja posmatrani su i iz perspektive migracija u Srbiji.

Ključne reči: migracije, održivost, stanovništvo, razvoj, upravljanje

[1] Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

Prema izveštaju Svetske komisije za životnu sredinu i razvoj (WCED, 1987: 16), formirane pri Ujedinjenim nacijama, koncept *održivog razvoja* podrazumeva razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnje generacije, ne ugrožavajući pritom mogućnost da i buduće generacije zadovolje svoje potrebe. Obuhvata dimenzije privrednog i društvenog razvoja, i zaštite životne sredine, sa ciljem njihovog uravnoteženja. Migracije, kao jedna od komponenti populacione dinamike, značajan su činilac i ekonomske, i društvene i ekološke dimenzije održivog razvoja. Predstavljaju uzrok, ali i odgovor na promene u ovim sferama. Ovo je naročito izraženo u savremeno doba, koje autori Castles, de Haas i Miller (2014: 16) nazivaju *doba migracija,* navodeći osnovne procese koji ga odlikuju:

- Ubrzavanje migracija – povećavanje obima međunarodnih migracionih tokova,
- Globalizacija migracija – povećanje broja zemalja obuhvaćenih migracionim kretanjima,
- Diverzifikacija migracija – povećanje raznolikosti strukture imigrantske populacije, ne samo u pogledu zemalja porekla i drugih karakteristika već i u pogledu kategorija migranata (radne, porodične, studentske migracije, tražioci azila i drugo),
- Feminizacija migracija – povećanje značaja uloge žena u migracionom procesu,
- Politizacija – porast uticaja međunarodnih migracija na bilateralne i regionalne odnose, te nacionalne bezbednosne politike država
- Širenje migracione tranzicije – tradicionalno emigracione zemlje postaju zemlje tranzitnih migracija, što je često uvod u imigraciju.

U naučnoj literaturi rasprava o odnosu između međunarodnih migracija i razvoja ili *migration-development nexus* može se pratiti od pedesetihi šezdesetihgodina prošlog veka do danas. Naime, početkom druge polovine 20. veka ekonomski efekti međunarodnih migracija u zemljama odredišta, ali i zemljama porekla migranata smatrani su pozitivnim. Početkom sedamdesetih i tokom osamdesetih godina prošlog veka ovo stanovište se menja, uporedo sa porastom

zabrinutosti u vezi sa emigracijom visokoobrazovanog stanovništva i preispitivanjem ekonomske zavisnosti prostora porekla migranata. Od devedesetih godina prošlog veka, sa pojavom transnacionalne perspektive proučavanja migracija (Basch et al. 1994) migracije se posmatraju kao dobrobit za pojedince, ali i države i društva polazišta i odredišta migranata (*win-win-win* scenario). Ove faze pogleda na odnos migracija i razvoja prema de Haas (2010: 230) kreću se od optimizma preko pesimizma do ponovnog optimizma.

Ne treba zanemariti činjenicu da pored međunarodnih migracija, koje su najčešće u fokusu kako istraživača tako i političkih aktera, i unutrašnje i dnevne migracije čine deo razvojnih procesa vezanih za određeni prostor i vreme, ali i utiču na razvoj u najširem smislu. Takođe, pozitivni i negativni uticaji dinamike različitih migracionih procesa na socio-ekonomski razvoj i životnu sredinu vidljivi su na različitim nivoima, ali su najčešće izraženiji na lokalnom nivou.

Ciljevi i potciljevi održivog razvoja Agende 2030 relevantni sa stanovišta migracija

U Agendi 2030 Ujedinjenih nacija usvojenoj 2015. godine sadržani su ciljevi održivog razvoja, koji predstavljaju globalne smernice kako bi se širom sveta postigla održivost u različitim razvojnim oblastima do 2030. godine. Ciljevi održivog razvoja Agende 2030, odnosno razvojna pitanja kojima pojedinačne države, bez obzira na stepen razvoja, treba da se rukovode u svojim politikama, su: 1. Svet bez siromaštva; 2. Svet bez gladi; 3. Dobro zdravlje; 4. Kvalitetno obrazovanje; 5. Rodna ravnopravnost; 6. Čista voda i sanitarni uslovi; 7. Dostupna i obnovljiva energija; 8. Dostojanstven rad i ekonomski rast; 9. Industrija, inovacije i infrastruktura; 10. Smanjenje nejednakosti; 11. Održivi gradovi i zajednice; 12. Odgovorna potrošnja i proizvodnja; 13. Akcija za klimu; 14. Život pod vodom; 15. Život na zemlji; 16. Mir, pravda i snažne institucije; 17. Partnerstvom do cilja (UN, 2018).

Iz ovako postavljenih ciljeva jasno je da migracije nisu jedan od 17 osnovnih ciljeva održivog razvoja, u smislu razvojnih prioriteta za delovanje politika. Međutim, kao međusektorsko pitanje migracije su direktno ili indirektno obuhvaćene u okviru većine ciljeva održivog razvoja Agende 2030. Ciljevi koji se odnose na kvalitetno obrazovanje (4), postizanje rodne ravnopravnosti (5), promovisanje kontinuiranog,

inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta i dostojanstvenog rada (8), smanjenje nejednakosti (10), obezbeđenje pristupa pravdi za sve i izgradnju odgovornih i inkluzivnih institucija (16), i jačanje partnerstava i sredstava primene u funkciji održivog razvoja (17) najznačajniji su sa stanovišta migracija. Ipak, zbog potencijalno veće ugroženosti migranata siromaštvom, potrebe za unapređenjem zdravlja migranata, potrebe za unapređenjem uslova života u migrantskim naseljima i omogućavanjem pristupačnog stanovanja za migrante, te migracije usled klimatskih promena, posredna veza sa migracijama zapaža se kod sledećih razvojnih pitanja definisanih u okviru ciljeva održivog razvoja: okončanje siromaštva (1), obezbeđenje zdravog života (3), izgradnja održivih gradova i zajednica (11), i borba protiv klimatskih promena (13). Pojedini ciljevi, kao sastavni deo Agende za održivi razvoj 2015–2030, delom su redefinisani i prošireni Milenijumski ciljevi razvoja Ujedinjenih nacija, usvojeni 2000. godine. Primera radi, treći od osam Milenijumskih razvojnih ciljeva, koji se odnosi na rodnu ravnopravnost i osnaživanje položaja žena, sadržan je u petom i osmom cilju održivog razvoja. Smatra se da ciljevi održivog razvoja Agende 2030 poklanjaju više pažnje migracijama u odnosu na Milenijumske ciljeve razvoja (Nijenhuis & Leung, 2017: 57).

Ciljevi održivog razvoja razrađeni su kroz specifične potciljeve, čije se ostvarivanje prati preko indikatora, doslednim sprovođenjem aktivnosti. Otuda su indikatori ,,pažljivo izabrane, ciljne i sažete promenljive koje su odraz društvene zainteresovanosti i sredstvo u procesu odlučivanja'' (Bojković & Pejčić–Tarle, 2009: 18). Migraciono pitanje najdirektnije se zapaža u okviru cilja 10 Agende održivog razvoja 2030, usmerenog ka smanjenju nejednakosti unutar i između država, u potcilju 10.7 (Olakšati uređenu, bezbednu, regularnu i odgovornu migraciju i mobilnost ljudi, između ostalog i putem planskog upravljanja migracionim politikama). Od drugih potciljeva održivog razvoja koji su relevantni sa stanovišta migracija, neki se neposredno, a neki posredno odnose na migraciona pitanja. Neposredno relevantni sa stanovišta migracija su potciljevi: 4B – Povećanje međunarodne mobilnosti studenata, zatim 5.2, 8.7 i 16.2 koji se odnose na trgovinu ljudima i radnu i seksualnu ekspoloataciju, sa posebnim naglaskom na žene i decu, dalje 8.5 i 8.8 koji imaju u fokusu promociju dostojanstvenog rada i zaštitu prava radnika, uključujući radnike migrante, a posebno migrantkinje i one koji rade opasne poslove, 10C – snižavanje troškova doznačavanja i potcilj 17.18, čiji je naglasak na unapređenju podataka o

migracijama, povećanju raspoloživosti razvrstanih podataka prema migracionom statusu, kao i povećanju razvrstanosti migracionih podataka prema drugim varijablama (IOM, 2018: 22).

Migracije su jedan od odgovora stanovništva na promene u životnoj sredini, na tržištu rada, ali i na ratne sukobe. Višedimenzionalnost migracionog fenomena, odnosno preplitanje pojedinih razvojnih pitanja sa migracionim pitanjem, može se sagledati kroz različite primere u okviru Agende 2030. Zapaženo je preklapanje ciljeva održivog razvoja 2 i 8, gde se promovisanje održive poljoprivrede sadržano u cilju 2 može odnositi na migrante zaposlene u poljoprivrednom sektoru s obzirom na njihov često upitan zakonski status i prava. Takođe, masovna emigracija i narušavanje infrastrukture usled ratnih dejstava odražava se na narušavanje zdravstvenog sistema i usluga, što ukazuje na povezanost ciljeva 3 i 16 održivog razvoja (ICSU, 2017: 38, 90). Ovo preplitanje razvojnih pitanja može se objasniti *funkcionalnom međuzavisnošću*, na koju ukazuje Miljanović (2018), a odnosi se na međuzavisnost unutar prirodnog sistema ili društvenih sistema i oblasti javnih politika. Otuda ,,odgovori društva u vidu strategija iz jedne oblasti politika mogu imati posledice na druge oblasti", implicirajući usklađenost ciljeva između politika, odnosno sektorsku integraciju politika (Miljanović, 2018: 161).

Za razumevanje implikacija politika u oblasti migracija i razvoja izuzetno je važno posmatrati i različite tipove migracija. Prema Skeldonu (2008: 6), u okvire razmatranja odnosa migracija i razvoja neophodno je uključiti i unutrašnje migracije, budući da se najveći broj migranata kreće u okvirima jedne države. Otuda i uticaji ovih migracija na lokalnom i nacionalnom nivou mogu biti izraženiji nego efekti međunarodnih migracija. Smatra se da danas u svetu ima gotovo milijardu migranata (ako se posmatraju i unutrašnji migranti), odnosno više od 232 miliona međunarodnih migranata (UN, 2014: 7). Takođe, u većini država je u porastu obim unutrašnje migracije, a u nekim zemljama obim unutrašnje migracije prevazilazi međunarodnu (IOM, 2005: 10). Pojedina razvojna pitanja obuhvaćena ciljevima održivog razvoja više se odnose na unutrašnje migracije nego na međunarodne. Primera radi, zapaženo je da se najveći broj nalaza o uticaju migracija na životnu sredinu odnosi na unutrašnje migracije (IOM, 2008:14, 43). Takođe, unutrašnje migracije mogu imati važnu ulogu u smanjenju siromaštva i ekonomskom razvoju (ciljevi 1 i 8), budući da se generalno smatra da se siromašnije stanovništvo preseljava na

kraćim razdaljinama (IOM, 2005: 18). Za ove migracije naročito je značajan cilj 11, jer se prema Lucci et al. (2016: 2) unutrašnje migracije najčešće odvijaju između seoskih i gradskih naselja, naročito u nerazvijenim zemljama. Otuda je podsticanje pozitivnih ekonomskih i društvenih veza između seoskih i gradskih naselja važan element formiranja održivih gradova i zajednica, sa stanovišta migracija.

Dakle, izazovi održivog razvoja u okviru razvojnih pitanja značajnih iz perspektive migracija temelje se na obrascima različitih tipova migracija. U tom smislu, kada je reč o međunarodnim migracijama, svakako da su izazovi vezani za razvoj različiti u zemljama destinacije, u odnosu na zemlje tranzita ili porekla migranata. U državama imigracije sa izraženim procesom starenja stanovništva naglasak je na popunjavanju slobodnih radnih mesta. Održivost se u zemljama destinacije najčešće posmatra kroz integraciju imigranata u društvo, ravnotežu na tržištu rada i sisteme zdravstvene i socijalne zaštite. Otuda politike i mere integracije čine osnovu pozitivnih uticaja migracije na ekonomiju i društvo zemlje prijema. Poređenje nivoa razvijenosti i karakteristika nacionalnih politika integracije, zasnovano na vrednosti MIPEKS (MIPEX) indeksa sadržanog u istoimenoj bazi podataka, omogućava uvid u načine na koje se različite evropske zemlje suočavaju sa integracijom imigranata, iz perspektive osam politika u oblasti mobilnosti na tržištu rada, spajanja porodica, obrazovanja, učešća u političkom životu, stalnog boravka, sticanja državljanstva, antidiskriminacije i zdravlja (Lukić, 2018: 639). Za zemlje porekla migranata najvažnije je da emigracija ne ugrozi demografsku ili socioekonomsku održivost. U tom smislu najčešće su u razvojnom fokusu visokoobrazovani, dijaspora i doznake (Skeldon, 2008: 7; Rašević, 2016: 44, 47), održivost penzijskog sistema, transfer znanja i veština, a u novije vreme i transnacionalno preduzetništvo (Pavlov i dr. 2013). Održiva reintegracija i njen razvojni kontekst, takođe, su značajni iz ugla zemalja porekla migranata.

Iako su važni akteri razvoja i razvojnih procesa, migranti se najčešće smatraju osetljivom društvenom grupom. Otuda su u okviru Agende 2030 kako migranti, tako i izbeglice i interno raseljena lica, prepoznati kao grupa stanovništva koju treba osnažiti, i na čije potrebe treba posebno obratiti pažnju (IOM, 2017: 2). Zaštita migranata od diskriminacije i kršenja ljudskih prava, značajna je sa stanovišta država destinacije, ali i država tranzita i država porekla migranata i izbeglica. U tom pogledu treba naglasiti ključne principe Agende 2030, kao što su uključivost svakog pojedinca i jednakost (UN, 2015: 2, 8).

Različiti tipovi i obrasci migracija utiču na sveukupan razvoj područja ishodišta i polazišta migracije. Pozitivan i negativan uticaj migracija na socioekonomski razvoj i životnu sredinu vidljiv je na različitim nivoima, od nacionalnog do lokalnog. Da bi migracije doprinele održivom razvoju potrebna je saradnja između država porekla i destinacije migranata (cilj 17). Takođe, značajno je partnerstvo između gradova ili gradova i seoskih naselja, s obzirom na to da su efekti migracija najčešće izraženiji na lokalnom nivou. Za kreiranje adekvatnih i efikasnih mera u cilju održivih društvenih posledica migracija, ali i održivih posledica migracija po životnu sredinu neophodno je uvažavanje specifičnosti lokalne društvene i životne sredine. Ipak, s razvojem transnacionalne migracione peprspektive, sve se više uočavaju složeni odnosi migracija i društva. U tom smislu ima mišljenja da u savremeno doba povećane mobilnosti stanovništva širom sveta dihotomna podela na zemlje porekla i zemlje destinacije postaje teško održiva (de Haas, 2005: 1273). Ovo naročito dolazi do izražaja ako se imaju u vidu nalazi autora Erdal i saradnika (2013: 879) o neisključivosti integracije imigranata i transnacionalizma. Otuda se u naučnoj javnosti, s pravom, dovodi u pitanje koliko Agenda 2030 prepoznaje deteritorijalizaciju, kao esencijalno svojstvo globalizacije (Nijenhuis & Leung, 2017: 51).

Strateški okvir održivog razvoja podrazumeva saradnju na svim nivoima vlasti i društva, kako bi se poboljšao kvalitet života stanovništva, posmatrano iz ugla sve tri dimenzije održivog razvoja prema Agendi 2030. S obzirom na složenost i višedimenzionalnost procesa migracije stanovništva mere ključne za migracije, bilo u sklopu opštih ili posebnih politika, zahtevaju saradnju i koordinaciju različitih sektora i nivoa upravljanja. Tako se može predupredi izostavljanje nekih razvojnih pitanja, ali i omogućiti usmerenost različitih politika i mera ka istim ciljevima koji su značajni za održivi razvoj sa stanovišta migracija. Premda je u okviru Agende 2030 prepoznata i obuhvaćena i instutucionalna dimenzija održivog razvoja, zapaža se da su definisani ciljevi pretežno sektorski. To ne znači da ih treba tako i posmatrati, odnosno potrebno je šire sagledavanje preklapanja pojedinačnih ciljeva, o čemu je već bilo reči. Uključenost velikog broj zainteresovanih strana, ali i nivoa upravljanja može se jasno sagledati kada su u pitanju različite mere integracije. Naime, integracija imigranata i politika zapošljavanja, ali i politike zdravstvene i obrazovne integracije imigranata u društvu uglavnom se usvajaju na nacionalnom nivou, iako se primenjuju lokalno. Otuda je dobra saradnja između različitih nivoa vlasti veoma važna za održivu

integraciju imigranata (Predojević–Despić & Lukić, 2018: 613). Primera radi, kada je reč o imigrantskom preduzetništvu, nadležnosti među različitim nivoima upravljanja razlikuju se od države do države, te imigrantsko preduzetništvo u Finskoj i Portugaliji ima podršku na nacionalnom nivou, regionalnom i opštinskom u Nemačkoj, i opštinskom u Grčkoj, Italiji, Holandiji i Španiji (Hooper et al. 2017: 12, 13, 28, 29).

Sprovođenje aktivnosti u okviru 17 ciljeva održivog razvoja prati se i meri preko globalnih indikatora, koji mogu biti dopunjeni regionalnim i nacionalnim indikatorima. Države se ohrabruju da putem ove kvantifikacije redovno vrše analizu napretka u ostvarivanju ciljeva Agende 2030. Na svaki od 169 potciljeva odnosi se jedan do tri indikatora, koji služe za usmeravanje nacionalnih politika i budžetskih sredstava do 2030. godine. Indikatori od značaja za migracije odnose se na ciljeve 4, 8, 10, 16 i 17. Neki od njih su: Iznos zvanične razvojne pomoći za međunarodne stipendije po sektoru i vrsti studija, Troškovi zapošljavanja koje snose zaposleni kao deo godišnjeg dohotka ostvarenog u zemlji odredišta i Broj žrtava trgovine ljudima na 100.000 stanovnika, po polu, starosti i obliku eksploatacije. Zapaženo je da pojedini potciljevi relevantni sa stanovišta migracija, kao što su 5.2 i 8.7, nemaju odgovarajući indikator od značaja za migracije (Chen, 2016: 2). Za praćenje ostvarivanja ciljeva održivog razvoja putem indikatora naročito je važno poboljšanje raspoloživosti, pristupačnosti[2], kvaliteta i razvrstanosti podataka prema različitim obeležjima, među kojima je i migracioni status. Otuda je indikator 17.18.1 (Udeo pokazatelja održivog razvoja proizvedenih na nacionalnom nivou i potpuno razvrstanih u odnosu na odgovarajući potcilj, u skladu sa principima zvanične statistike) značajan i u pogledu migracija.

Ciljevi i potciljevi održivog razvoja Agende 2030 relevantni sa stanovišta upravljanja migracijama u Srbiji

Na osnovu rezultata kvalitativnog istraživanja sprovedenog 2019. u Srbiji[3], koji su pokazali da više od polovine ispitanika ne zna šta je održivi razvoj dok svega 9% ispitanika prepoznaje donekle

[2] Za trećinu indikatora postoje međunarodno prihvaćeni metodi, ali podaci nisu široko dostupni.

[3] Reprezentativan dvoetapni stratifikovani uzorak od 1000 punoletnih ispitanika, građana Republike Srbije.

složenost ovog pojma (Mihailović i dr. 2019: 6,26) zapaža se nedovoljan stepen razvijenosti znanja i razumevanja, a time i svesti o održivom razvoju. Shodno tome, ispitanici nisu prepoznali ni migracije kao element održivog razvoja.

Izazovi održivog razvoja posmatrani iz perspektive migracija su specifični u svakoj državi. Izražena emigracija, mali obim imigracije, tranzitna migracija, intenzivne unutrašnje migracije u smeru ka većim urbanim centrima, izbeglištvo i interna raseljenost stanovništva karakterišu migracioni profil Srbije. Srbija ima dugu tradiciju emigracije, prvenstveno usled ekonomskih razloga. Tokom turbulentnih devedesetihgodina prošlog veka, stanovništvo se iseljavalo i usled političko-bezbedonosnih razloga. Poslednjih godina na prostoru Srbije registrovana su i tranzitna kretanja migranata, pretežno tražilaca azila koji putuju ka Evropskoj uniji. Ovaj novi složeni obrazac migracija, takođe, nameće potrebu za odgovarajućim društvenim i institucionalnim odgovorima (Lukić, 2016: 32).

Kao jedna od država potpisnica, Srbija se obavezala da ciljeve održivog razvoja Agende 2030 uključuje u strateški okvir javnih politika, i u skladu sa njima postavlja razvojne prioritete. Takođe, i da razvija globalne, ali i nacionalne indikatore neophodne za praćenje napretka u ostvarivanju ovih ciljeva. Za Srbiju je smanjenje nejednakosti unutar zemlje i između zemalja (cilj 10) veoma važno za ravnomeran demografski razvoj i smanjenje emigracije. Prema izveštaju o sprovođenju Agende 2030 za održivi razvoj, u cilju obezbeđenja adekvatnih životnih uslova i trajnih rešenja za interno raseljena lica, a u skladu sa *Nacionalnom strategijom za rešavanje pitanja izbeglica i interno raseljenih lica za period 2015–2020* (Vlada Republike Srbije, 2015), uslovi života ove kategorije migranata biće praćeni preko indikatora u okviru potcilja 1.2. (do 2030. smanjiti broj lica u siromaštvu za polovinu). Međutim, smatra se da postoji potreba za dodatnim merama, kada je u pitanju ostvarenje potcilja 16.9 u pogledu sticanja državljanstva za decu rođenu kao apatridi u Srbiji. Skup relevantnih nacionalnih indikatora o položaju tražilaca azila i lica kojima je dodeljen azil u Srbiji razvijen je prema smernicama Komesarijata za izbeglice i migracije (Vlada Republike Srbije, 2019: 31, 32, 19), s obzirom na to da ova institucija prikuplja i ažurira podatke o interno raseljenim licima, izbeglicama i tražiocima azila u Srbiji.

Prepoznavanje značaja migracione problematike u okviru odgovarajućih sektorskih strategija može da doprinese

usaglašavanju njihovih ciljeva, u funkciji realizacije određenih ciljeva održivog razvoja. Detaljnu kritičku analizu (ne)uključenosti problematike migracija u odabrane nacionalne i razvojne strategije daje Rašević 2016. godine. Ocenjeno je da je uključenost migracione problematike u nacionalna strateška i razvojna dokumenta različitog stepena i kvaliteta (Rašević, 2016: 92). Nacionalne strategije od značaja za migracije koje nisu bile u fokusu prethodno navedene studije, a koje se na osnovu analize sadržaja mogu smatrati važnim iz ugla potcilja 5.2 (eliminisanje svih oblika nasilja nad ženama, uključujući trgovinu ljudima), te potciljeva 8.7 (okončanje prisilnog rada i trgovine ljudima), 16.2 (borba protiv zloupotrebe dece), 8.5 (sprečavanje diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja), 1.4 (jednaka prava) i 11.1 (adekvatan stambeni smeštaj) održivog razvoja Agende 2030 su: *Nacionalna strategija za rešavanje pitanja izbeglica i interno raseljenih lica za period 2015–2020* (Vlada Republike Srbije, 2015: 17), *Strategija reintegracije povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji* (Vlada Republike Srbije, 2009: 27–30), *Strategija suprotstavljanja iregularnim migracijama u Republici Srbiji za period od 2018. do 2020. godine* (Vlada Republike Srbije, 2018: 18, 25–26), *Strategija prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava 2017–2022* (Vlada Republike Srbije, 2017: 4), *Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije* (Vlada Republike Srbije, 2013: 81), i *Nacionalna strategija socijalnog stanovanja* (Vlada Republike Srbije, 2012: 15). Ove strategije prepoznaju osetljive grupe stanovništva, među kojima su izbeglice, interno raseljena lica i druge migrantske grupe, najčešće sa posebnim naglaskom na ranjivim kategorijama migranata (ženama, maloletnim licima, žrtvama trgovine ljudima i krijumčarenja). Ono po čemu se razlikuju jeste fokusiranost na aktivnosti u određenim pojedinačnim sferama ili šire sagledavanje prioriteta u delovanju koji se tiču različitih oblasti.

Pored usmeravanja i usklađivanja nacionalnih razvojnih politika sa ciljevima održivog razvoja Agende 2030 neophodna je lokalizacija ciljeva održivog razvoja. Planiranje održivog razvoja na lokalnom nivou omogućava uvažavanje lokalnih specifičnosti migracionih obrazaca i njihovog odnosa sa različitim razvojnim pitanjima. Analiza strategija održivog razvoja na primeru lokalnih samouprava Prijepolje (Opština Prijepolje, 2016), Subotica (Skupština grada Subotica, 2013), Petrovac na Mlavi (Opština Petrovac na Mlavi, 2014) i Obrenovac (Institut za ekonomiku

poljoprivrede, 2012) pokazuje da su migracije prepoznate kao proces koji utiče na druge aspekte života. Emigracija se ističe kao ograničavajući faktor održivog lokalnog razvoja. Takođe, za ograničavajući faktor razvoja smatraju se unutrašnje migracije na relaciji selo-grad, koje se dovode u vezu sa depopulacijom i sa niskim učešćem fertilnog kontingenta u seoskim naseljima. Otuda je najčešći odgovor na iseljavanje stanovništva vezan za mere unapređenja kvaliteta života stanovništva, praćenog poboljšanjem infrastrukture u seoskim naseljima, kao i diversifikaciju ekonomije. Ipak, analizirana strateška lokalna dokumenta ne pridaju dovoljno značaja pitanju migracija, niti prepoznaju u dovoljnoj meri multidimenzionalnost migracija i njihov složen odnos sa razvojem ograničavajući ga na malobrojne sektore.

Zaključak

Promene na globalnom nivou, uključujući i demografske promene, nameću i nove razvojne izazove. Migracije su istovremeno i uzrok i posledica kako društvenoekonomskih, tako i promena u životnoj sredini. Otuda su one važno međusektorsko razvojno pitanje, koje dotiče brojne raznorodne sfere života, od prihoda i promene kulturnih vrednosti do ekološke ravnoteže. Tako ih treba i posmatrati kada su predmet intervencije politika. Ciljevi i potciljevi održivog razvoja Agende 2030 upućuju na problematiku međunarodnih i unutrašnjih migracija, te obezbeđivanje prava i dobrobiti za migrante, uz prepoznavanje važnih veza između različitih institucija i nivoa upravljanja. Sa stanovišta migracija, potrebno je šire sagledavanje preklapanja pojedinačnih ciljeva održivog razvoja sadržanih u Agendi 2030. Nadalje, za realizaciju velikog broja razvojnih ciljeva značajnih za migracije od presudnog su značaja povećanje brojnosti izvora i poboljšanje kvaliteta podataka o migracijama, te razvoj globalnih i utvrđivanje nacionalnih i lokalnih indikatora za praćenje ostvarivanja predviđenih aktivnosti, što važi i za Srbiju. Prepoznavanje pojma i dimenzija održivog razvoja, ali i složenosti odnosa migracija i razvoja preduslov su aktivnosti stanovništva i usklađivanja nacionalnih i lokalnih sektorskih politika, kako bi se ostvario pun razvojni potencijal migracija u različitim sferama razvoja i time budućim generacijama obezbedilo bolje životno okruženje.

LITERATURA

Basch, Linda, Glick Schiller, Nina, & Szanton Blanc Christina. 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. London: Routledge.

Bivand Erdal, Marta & Oeppen, Ceri. 2013. „Migrant Balancing Acts: Understanding the Interactions between Integration and Transnationalism", u: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(6), 867–884.

Bojković, Nataša Pejčić & Tarle Snežana, 2009. „Koncept održivog razvoja: indikatori za operacionalizaciju", u: *Tehnika – Saobraćaj,* 56(4), 17–22.

Castles, Stephen, de Haas, Hein, & Miller, J. Mark. 2014. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Chen, Haoyi. 2016. "SDG targets and indicators relevant to migration". Pristupljeno 19. 4. 2020. https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/events/coordination/16/documents/presentations/6b%20-%20Chen%20SDG%20indicators.pdf

de Haas, Hein. 2005. „International migration, remittances and development: myths and facts", u: *Third World Quarterly*, 26(8), 1269–1284.

de Haas, Hein, 2010. „Migration and development: a theoretical perspective", u: *International Migration Review*, 44(1), 227–264.

Hooper, Kate, Vincenza Desiderio, Maria & Salant, Brian. 2017. *Improving the Labour Market Integration of Migrants and Refugees: Empowering Cities through Better Use of EU Instruments*. Brussels: Migration Policy Institute.

Institut za ekonomiku poljoprivrede Beograd. 2012. ,,Strategija održivog ruralnog razvoja GO Obrenovac za period 2012–2022. godina", Pristupljeno: 27. 4. 2020. https://obrenovac.rs/dokumenta/Izmenjena_Strat_odr_rural_raz_GO%20Obrenovac_2012–2022.pdf

International Council for Science (ICSU). 2017. *A Guide to SDG Interactions: from Science to Implementation*; D.J. Griggs, M. Nilsson, A. Stevance, D. McCollum (eds). Paris: International Council for Science.

International Organisation for Migration (IOM). 2005. *Internal Migration and Development: A Global Perspective*. Geneva: IOM.

International Organisation for Migration (IOM). 2008. *Migration, Environment and Development*. Geneva: IOM.

International Organisation for Migration (IOM). 2017. „Follow up and Review of Migration in the Sustainable Development Goals. International Dialogue on Migration (IDM) 2016". Background paper. Pristupljeno 19.04.2020. https://www.iom.int/sites/default/files/our_work/ICP/IDM/2016_IDM/Background%20paper.pdf

International Organisation for Migration (IOM). 2018. *Migration and the 2030 Agenda: A Guide for Practitioners*. Geneva: IOM.

Lucci, Paulla, Mansour-Ille, Dina, Easton-Calabria Evan & Cummings Clare. 2016. „Sustainable cities: internal migration, jobs and the 2030 Agenda for Sustainable Development". Policy briefing, Overseas Development Institute, 1–16.

Lukić, Vesna. 2018. „Od imigracije do integracije – Možemo li da učimo od zemalja sa razvijenim politikama integracije migranata? ", u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke,* 167, 639–649.

Lukić, Vesna. 2016. „Understanding transit asylum migration: Evidence from Serbia", u: *International Migration.* 54(4), 31–43.

Mihailović, Srećko, Đukić, Petar, Mojsilović, Petar. 2019. „Percepcija i svest građana o ciljevima održivog razvoja", istraživački izveštaj, Beograd: Demos.

Miljanović, Dragana. 2018. „Geosistemske osnove upravljanja životnom sredinom". Doktorska disertacija. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Nijenhuis, Gery, & Leung, Maggi. 2017. „Rethinking Migration in the 2030 Agenda: Towards a De-Territorialized Conceptualization of Development", u: *Forum for Development Studies*, 44(1), 51–68.

Opština Petrovac na Mlavi. 2014. „Lokalna strategija održivog razvoja, Opština Petrovac na Mlavi 2015–2020", Pristupljeno 27. 4. 2020. http://www.petrovacnamlavi.rs/fajlovi/2016/10/Lokalna-strategija-odrzivog-razvoja-2015-2020-finalna-verzija.pdf

Opština Prijepolje. 2016. „Strategija održivog razvoja opštine Prijepolje 2016–2020", Pristupljeno 27. 4. 2020., ttp://www.opstinaprijepolje.rs/cms/mestoZaUploadFajlove/Strategije%20odrzivog%20razvoja%20opstine%202016–2020_lat.pdf

Pavlov Tanja, Predojević-Despić Jelena, Milutinović, Svetlana. 2013. „Transnacionalno preduzetništvo – iskustva migranata-povratnika u Srbiju", u: *Sociologija*, 55 (2), 261–282.

Predojević-Despić Jelena & Lukić, Vesna. 2018. „Migrantsko preduzetništvo u svetlu javnih politika", u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 167, 607–618.

Rašević, Mirjana. 2016. *Migracije i razvoj.* Beograd: IOM.

Skeldon, Ronald. 2008. „International migration as a tool in development policy: a passing phase? " u: *Population and Development Review*, 34, 1–18.

Skupština grada Subotica. 2013. „Strategija lokalnog održivog razvoja grada Subotice 2013-2022", Pristupljeno 27. 4. 2020.http://www.subotica.rs/documents/slor/slor_cp.pdf

United Nations (UN). 2014. „UN Synthesis Report of the Secretary General on the Post-2015 Agenda", Pristupljeno 19. 4. 2020. https://www.un.org/en/development/desa/publications/files/2015/01/SynthesisReportENG.pdf

United Nations (UN). 2015. „Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development", Pristupljeno 19. 4. 2020. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf

UN Serbia. 2018. „Ciljevi održivog razvoja", Pristupljeno 19. 4. 2020. https://www.stat.gov.rs/media/3707/un-sdg-brochure-srb-cir-2018-2-web.pdf

Vlada Republike Srbije. 2009. „Strategija reintegracije povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji", Pristupljeno 27. 4. 2020. http://www.kirs.gov.rs/media/uploads/Dokumenti-i-publikacije/Strategije/Strategija_reintegracije_povratnika.pdf

Vlada Republike Srbije. 2012. „Nacionalna strategija socijalnog stanovanja", Pristupljeno 27. 4. 2020. https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/NACIONALNA%20STRATEGIJA%20SOCIJALNOG%20STANOVANJA_0.pdf

Vlada Republike Srbije. 2013. „Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije", Pristupljeno 27. 4. 2020. https://ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/strategija_jul_2013.pdf

Vlada Republike Srbije. 2015. „Nacionalna strategija za rešavanje pitanja izbeglica i interno raseljenih lica za period 2015-2020", Pristupljeno 27. 04. 2020. http://kirs.gov.rs/media/uploads/Dokumenti-i-publikacije/Strategije/Nacionalna%20strategija%20za%20izb%20i%20irl%202015-2020.pdf

Vlada Republike Srbije. 2017. „Strategija prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava 2017-2022", Pristupljeno 27. 4. 2020. http://www.kirs.gov.rs/media/uploads/Dokumenti-i-publikacije/Strategije/strategija_prevencije_i_suzbijanja_trgovine_ljudima_posebno_zenama_i_decom_i_zastite_zrtava_2017-2022.pdf

Vlada Republike Srbije. 2018. „Strategija suprotstavljanja iregularnim migracijama u Republici Srbiji za period od 2018. do 2020. godine", Pristupljeno 27. 4. 2020. https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2018/105/1/reg

Vlada Republike Srbije. 2019. „Dobrovoljni izveštaj Republike Srbije o sprovođenju Agende 2030 za održivi razvoj", Pristupljeno 27. 4. 2020. https://www.mdpp.gov.rs/doc/DNI-2019.pdf

World Commission on Environment and Development (WCED). 1987. „Our Common future report", Pristupljeno 19. 4. 2020. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf

Vesna Lukić

CHALLENGES OF MIGRATION AND THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Abstract

Socio-economic and environmental processes are simultaneously both the drivers and consequences of demographic change reflected in the number, structure, and spatial distribution of the population. Due to the need to reconcile different developmental aspects, the United Nations 2030 Agenda for Sustainable Development encompasses three dimensions of sustainable development: economic growth, social inclusion, and environmental protection. The objectives of the 2030 Agenda are formulated to cover a wide range of different developmental issues, within which sustainability principles are expected to be applied at national, as well as international level. Migration, one of the components of demographic change, has been recognized under this Agenda as an important cross-cutting issue for development. In the context of the challenges and opportunities that migration presents for the development of migrants' areas of origin and destination, the paper analyzes the goals and targets of sustainable development that are relevant to migration. The interdependence between migration and socio-economic development and ecological change is highlighted, as well as the importance of cooperation between actors relevant for monitoring and managing migration at different levels. Sustainable development challenges were also discussed from the viewpoint of the migration profile of Serbia as well as migration issues in national and local strategic documents.

Keywords: development, governance, migration, population, sustainability

IVANA OSTOJIĆ
Stručna savetnica
Institut društvenih nauka, Beograd
ivanaostojic27@yahoo.com

Institucionalna komponenta održivog razvoja Srbije[1]

Apstrakt

Konceptu održivog razvoja danas pripada centralno mesto u razmatranju drugoročne perspektive opstanka i napretka čovečanstva. Održivi razvoj podrazumeva eksploataciju resursa, upravljanje investicijama, tehnološki razvoj i institucionalne promene koje moraju biti konzistentne sa budućim, a ne samo sa sadašnjim potrebama. Takav razvoj podrazumeva zadovoljavanje sadašnjih potreba, bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe. U ovom radu će se analizirati ekonomski aspekti održivog razvoja, kao i prednosti i nedostaci za održivi razvoj Republike Srbije. Akcenat je na analizi institucionalne komponente održivog razvoja i ukazaće se na njenu važnost i ključnu ulogu u povezivanju i pružanju potpore ostvarenju ostalih ciljeva održivog razvoja. Zastupljenost inkluzivnih institucija u jednom društvu koje promovišu vladavinu prava omogućava bezbednost privatne svojine, nepristrasan pravni sistem i takve istitucije kreiraju inkluzivna tržišta. Prisutnost efektivnih, pouzdanih, delotvornih, odgovornih, transparentnih institucija je polazna osnova za implementaciju svih ostalih ciljeva održivog razvoja.

Ključne reči: održivi razvoj, institucije, vladavina prava, privredni rast

[1] Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

Uvod

Savremeni uslovi života koji sa sobom nosi sve veći porast broja stanovnika, iscrpljivanje prirodnih resursa, koji su ograničeni, kao i mnogobrojne probleme ekološke prirode, nametnuli su pitanje i bavljenje problematikom održivog razvoja. Sadašnje generacije koje koriste resurse i životnu sredinu treba da omoguće i budućim generacijama podjednako pravo na ubiranje koristi od prirode, tj. životne sredine i samo onaj koncept privrednog razvoja koji to omogućava u toku neograničenog vremenskog perioda, može se smatrati održivim. To, takođe, podrazumeva korišćenje resursa na način da buduće proizvodne mogućnosti čovečanstva ostanu očuvane. Sve navedeno ukazuje na činjenicu da je koncept održivosti danas postao prihvaćen kao uslov opstanka i napretka čovečanstva (Solow, 1974, str. 32).

Održivi razvoj predstavlja integralni ekonomski, tehnološki, socijalni i kulturni razvoj, usklađen sa potrebama zaštite i unapređenja životne sredine, koji omogućava sadašnjim i budućim generacijama zadovoljavanje njihovih potreba i poboljšanje kvaliteta života. Ekonomski aspekti održivog razvoja obuhvataju: 1) privredni razvoj zasnovan na rastu zaposlenosti, produktivnosti i povećanju učešća bolje plaćenih poslova, što skupa vodi smanjivanju siromaštva; 2) održivi ekonomski razvoj zasnovan na podsticanju inovacija, socijalno odgovornog preduzetništva i održivim makroekonomskim pokazateljima (investicije, zaduženost, spoljnotrgovinski bilans i drugo); 3) izgradnju odgovornih, efikasnih i inkluzivnih institucija, jačanje vladavine prava i suzbijanje korupcije kao preduslova za održivi ekonomski razvoj. Shodno tome, u ekonomskoj nauci uspostavljen je konsenzus o stavu da su institucije koje promovišu vladavinu prava od suštinskog značaja za uspešne dugoročne ekonomske performanse i dinamičan ekonomski rast i razvoj (Mignaqui, 2014, str. 62).

Potrebno je izbalansirati tri veoma važna faktora održivog razvoja: održivi razvoj ekonomije, privrede i tehnologije, održivi razvoj društva na bazi socijalne ravnoteže i zaštita životne sredine uz racionalno raspolaganje prirodnim resursima. Važno je navedene ciljeve spojiti u celinu koju će podržavati odgovarajuće institucije. S toga, ključne pretpostavke neophodne za primenu koncepta održivog razvoja privrede i društva jeste zastupljenost odgovarajućih inkluzivnih

institucija koje promovišu vladavinu prava. Pod snažnim i pouzdanim institucijama se podrazumevaju efikasne institucije okrenute ka korisnicima, koje se opisuju kao „dobre“ institucije (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008, str. 3). Institucije i institucionalni mehanizmi kao pokretači privrednog rasta predstavljaju ključni faktor objašnjenja razlika u ostvarenim stopama privrednog rasta između razvijenih i manje razvijenih zemalja.

Održivi razvoj Republike Srbije – institucionalna dimenzija

Ciljevi održivog razvoja predstavljaju inkluzivnu agendu. Agenda o održivom razvoju EU do 2030. godine promoviše iskorenjivanje svih vrsta i dimenzija siromaštva, opisujući taj proces kao „najveći globalni izazov i neophodan uslov za održivi razvoj”. Zastupljenost dobro plaćenih poslova je najperspektivniji način za sprečavanje siromaštva, a prateći cilj jeste smanjenje nivoa nezaposlenosti. Istovremeno, rast nejednakosti otežava napore da se smanji siromaštvo. Razlike u dohotku, društvenom statusu i političkoj moći sputavaju proces održivog razvoja (Adams, 2006, str. 32–33).

Sadržinski okvir održivog razvoja sastoji se od šest elemenata koji se mogu klasifikovatu na sledeći način: 1. dostojanstvo (da umanji siromaštvo i suprotstavi se nejednakostima), 2. ljudi (da obezbedi zdrave živote, znanje i inkluziju žena i dece), 3. prosperitet (da ojača snažnu, inkluzivnu i transformativnu ekonomiju), 4. planeta (da zaštiti ekosistem za sva društva i pokolenja), 5. pravda (da unapredi sigurna i miroljubiva društva i jake institucije) i 6. partnerstvo (da katalizuje globalnu solidarnost za održivi razvoj). Integrisana agenda održivog razvoja podrazumeva finansiranje, primenu tehnologije, kao i investicije u kapacitete održivog razvoja (Ki–Moon, 2014, str. 3–5).

Ciljevi održivog razvoja su međusobno povezani. Njihovo ostvarenje podrazumeva partnerstvo vlada, privatnog sektora, civilnog društva i građana kako bi se budućim generacijama obezbedilo bolje životno okruženje. Od izuzetnog značaja jeste svest vlada da integrišu pomenute ciljeve u svoje nacionalne razvojne planove i politike. Ciljevi održivog razvoja integrišu se u nacionalno planiranje, budžete, pravne poretke i institucije država. Ove strategije treba sagledati i primeniti na lokalnim nivoima i uz

angažovanje lokalnih vlasti, uz obezbeđenje kapaciteta za implementaciju od strane institucija izvršne vlasti, predstavničkih tela i sudstva (Pogge, 2015, str. 3).

Analizirajući Nacionalnu strategiju održivog razvoja Srbije možemo uvideti da se održivi razvoj definiše kao „ciljnoorijentisan, dugoročan, neprekidan, sveobuhvatan i sinergetski proces koji utiče na sve aspekte života (ekonomski, socijalni, ekološki i institucionalni) na svim nivoima. Dugoročni koncept održivog razvoja podrazumeva stalni ekonomski rast koji osim ekonomske efikasnosti, tehnološkog napretka, više čistijih tehnologija, inovativnosti celog društva i društveno odgovornog poslovanja obezbeđuje smanjenje siromaštva, dugoročno bolje korišćenje resursa, unapređenje zdravstvenih uslova i kvaliteta života, smanjenje zagađenja na nivo koji mogu da izdrže činioci životne sredine, sprečavanje novih zagađenja i očuvanje biodiverziteta" (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008, str. 2).

Glavne prednosti za održivi razvoj Republike Srbije se prevashodno ogledaju u njenom dobrom geografskom položaju, kvalitetnim ljudskim resursima, uspostavljenim pravnim osnovama demokratskog i otvorenog društva, rastu privatnog sektora, podizanju ugleda Republike Srbije u regionu, porastu svesti o neophodnosti planiranja održivog razvoja na lokalnom nivou, visokom stepenu biološke raznovrsnosti i raznovrsni prirodnih resursa, visokom stepenu kulturne infrastrukture i kulturnih vrednosti (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008, str. 15).

Posmatrajući kvalitet institucija u Srbiji, može se konstatovati da je potrebno izgraditi inkluzivne institucije koje će je voditi ka ekonomskom progresu i pospešiti proces evropskih integracija. Takve institucije promovišu vladavinu prava, deluju antimonopolski, doprinose ekonomskim aktivnostima, rastu produktivnosti i ekonomskom napretku. Takve institucije omogućavaju bezbednost privatne svojine, nepristrasan pravni sistem i javne usluge koje omogućavaju ravnopravnost u razmeni i ugovaranju, kao i učešće građana u ekonomskim aktivnostima (Acemoglu & Robinson, 2010, str. 18–20).

Slabosti za održivi razvoj Republike Srbije predstavlja nedovoljan nivo opšteg poverenja građana u institucije, visok stepen razlika u regionalnom razvoju, nedovoljan broj greenfield investicija, nedovoljna ulaganja u razvoj privrede, nedostatak saobraćajne i

komunalne infrastrukture, odliv mozgova, niska stopa izdvajanja za obrazovanje, nauku i socijalnu zaštitu iz BDP-a, nepovoljan društveno-ekonomski položaj mladih, prekomerno zagađenje voda, vazduha i zemljišta, loša praksa upravljanja otpadom, nedostatak podsticaja za smanjenje zagađenja (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008, str.15–16).

Potporu ostvarenju održivog razvoja Republike Srbije svakako predstavlja zastupljenost inkluzivnih institucija i vladavine prava. Stabilne i kvalitetne institucije su veoma važni pokretači privrednog rasta. Institucije upravo određuju koliko su države stabilne, a stabilnost institucija je svojevrstan indikator zrelosti jednog društva. Privredni rast će biti ostvaren u zavisnosti od toga da li su zastupljene institucije koje pospešuju ili podrivaju taj rast. Inkluzivne institucije će svakako biti generatori ekonomskog rasta i održivog razvoja i obezbediti stanovništvu sigurniji i kvalitetniji život (Petrović, Brčerević, Gligorić, 2019, str. 28–29).

Prema preporukama Nacionalne strategije održivog razvoja, u Republici Srbiji treba obezbediti institucije koje treba da omoguće uspostavljanje adekvatnog makroekonomskog okruženja za razvoj ekonomije znanja. To podrazumeva razvoj i utemeljenje institucija koje:

- uspostavljaju i šire svojinska prava u društvu,
- ograničavaju oduzimanje nečijeg dohotka ili imovine,
- u najvećoj mogućoj meri obezbeđuju jednake šanse za najšire slojeve društva u domenu zapošljavanja, socijalne sigurnosti i ljudskih prava (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008, str. 32).

Prema osnovnim funkcijama, institucije ekonomije zasnovane na znanju dele se na:

- tržišno nastajuće institucije – uspostavljaju i štite svojinska prava bez kojih nema tržišta,
- tržišno regulišuće institucije – bave se regulacijom, eksternalijama, ekonomijom obima, nesavršenim informacijama,
- tržišno stabilizujuće institucije – umanjuju ekonomsku nestabilnost i efekte finansijskih kriza,
- tržišno legitimizujuće institucije – obezbeđuju socijalnu zaštitu, zdravstveno i penziono osiguranje (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008, str. 33).

Grafikon 1. Ključni problemi u Srbiji prema mišljenju građana

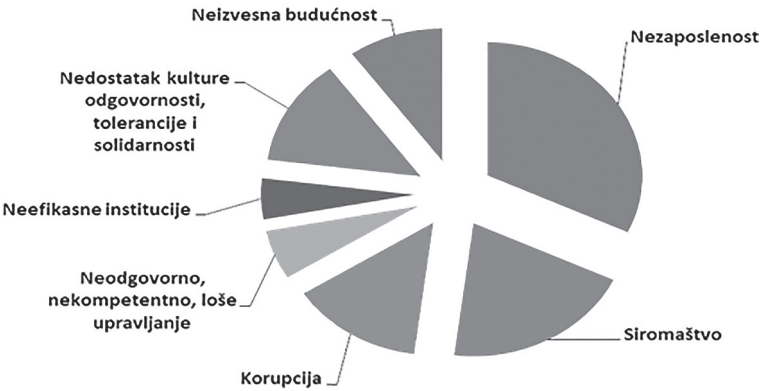

Izvor: Institucije za održivi razvoj, 2020, http://www.ciljeviodrzivograzvoja.net/16-cilj-odrzivog-razvoja/

O tome kakvo je poverenje građana u institucije govori i grafikon 1. koji pokazuje da su građani Srbije korupciju, loše upravljanje i neefikasne institucije navodili kao drugi najvažniji problem sa kojim se suočavaju, odmah iza nezaposlenosti. Kako istraživanje pokazuje, efikasne, pouzdane i inkluzivne institucije koje uživaju poverenje građana nisu samo cilj, već predstavljaju neophodno sredstvo za realizaciju ostalih ciljeva održivog razvoja (Leković, 2015, str. 47–49).

U prilog prethodnoj konstataciji govori i činjenica da važan izazov za Srbiju i dalje predstavlja neefikasnost pravosuđa, visok stepen korupcije, velika državna preduzeća koja posluju sa gubicima, zastupljenost sive ekonomije i sl. S druge strane, nastajanje, razvoj i utemeljenje inkluzivnih institucija nije kratak proces i podrazumeva i ispunjenost određenih političkih preduslova kao što su: zastupljenost parlamentarne tradicije, poštovanje zakona i propisa, poštovanje privatne svojine, poštovanje državne svojine, snažno javno mnjenje i sl. (Acemoglu, 2009, str. 28–29).

Institucionalni kapaciteti u Srbiji

Da bi institucije mogle uspešno da ostvaruju svoje ciljeve, neophodno je da poseduju adekvatne kapacitete, pre svega kadrovske

i da imaju efikasan način upravljanja i organizacije rada (Nort, 2003, str. 147.). Pitanju kadrovskih kapaciteta se u Srbiji prilazi uglavnom formalno, uzimajući u obzir samo broj zaposlenih. Ono što je važno istaći je da je broj zaposlenih nepotpun pokazatelj kapaciteta institucije. Još značajniji indikator kapaciteta je kvalitet kadrova kojima institucija raspolaže, njihova ekspertiza i radno iskustvo. Institucije koje ne pružaju konkurentne uslove rada bilo u pogledu plate ili radnih uslova, često ostaju bez kadrova koje moraju zameniti novim.

Osposobljavanje kardova za rad podrazumeva obuku na poslu i dodatne obuke koje padaju na teret institucije, s tim da su rezultati, u početnom periodu rada novozaposlenog, ukoliko je bez radnog iskustva, mali. Pritom on, tokom perioda obuke na radu, stvara dodatni posao postojećim zaposlenim koji učestvuju u njegovom obučavanju. Tek nakon dostizanja određenog nivoa obučenosti, novozaposleni može da pruži značajniji radni doprinos i bude pomoć kolegama.

Ulaganja u dalje usavršavanje i sticanje iskustva novozaposlenog čini ga sve korisnijim instituciji u kojoj radi. S toga, odlazak ovakvih kadrova predstavlja veliki udarac sa aspakta kapaciteta institucije. Odlaskom ovakvog kadra „odlazi" i iskustvo i znanje koje je stekao. Ukoliko više kadrova koji su imali značajnu ulogu u radu napusti instituciju, preti opasnost da se izgubi „institucionalna memorija", odnosno naučeni način rada i postupanja u određenim situacijama i praksa koju su uspostavljali godinama. S toga, značajni pokazatelji kadrovskih kapaciteta institucija su, pored broja zaposlenih, nivo stručnosti u obavljanju poslova na kojima rade, godine iskustva i stepen fluktuacije kadrova u njoj.

U kojoj meri će institucija biti u stanju da iskoristi resurse kojima raspolaže, uključujući tu kadrove kao najznačajniji resurs, zavisi od spoljnjih i unutršanjih uticaja. U spoljne faktore spadaju status i nezavisnost u radu. Pod ovim se podrazumeva da instutucija može da postupa u skladu sa zakonom i da na njeno odlučivanje ne utiče politički nivo. Primer takve institucije je Poverenik za pristup informacijama i zaštitu ličnih podataka koji je uspostavio punu objektivnost i nepristrasnost u postupanju. Ova, kao i druge institucije iz tzv. „četvrte grane vlasti", poput Zaštitnika građana, Državne revizorske institucije, Komisije za zaštitu konkurencije, Poverenice za rodnu ravnopravnost, Agencije za borbu protiv korupcije i drugih, karakteriše to što su odgovorne neposredno Narodnoj skupštini, kako bi se obezbedio njihov nepristrasan rad i kontrola izvršne vlasti.

Pored odnosa prema političkom delu vlasti, za efikasnost rada institucije je od velikog značaja i način unutrašnjeg organizovanja i upravljanja. Savremeni način upravljanja podrazumeva da se odlučivanje što više približi nivou izvršenja. Političari određuju strateške okvire i ciljeve, dok se odluke o tome kako najefikasnije ostvariti te ciljeve prepuštaju profesionalcima iz javne administracije (Papadopoulos, 2007, str. 470–475). Na taj način se postiže veća uključenost nižih nivoa i motivisanost da rade na realizaciji ciljeva institucije. Istovremeno se viši nivoi odlučivanja rasterećuju donošenja odluka u rutinskim situacijama i mogu da se posvete strateškom odlučivanju.

U Srbiji je centralizacija odlučivanja u javnoj upravi vrlo izražena. Prema istraživanjima čak i odgovore na zahteve po osnovu prava na pristup informacijama od javnog značaja najčešće potpisuju ministar ili direktor preuzimajući time odgovornost i za ovo postupanje (SIGMA, 2017, str. 20–22). U čak 60% slučajeva ugovor o nabavkama male vrednosti (do 5.000 evra) potpisuje ministar preuzimajući odgovornost za postupke nabavki, koje zbog svoje niske vrednosti previđaju jednostavniju proceduru. Pomenuta studija potvrđuje da se u većini javnih administracija na Zapadnom Balkanu ne koristi dovoljno delegiranje rutinskih odluka, s tim da se više od polovine ispitanih slučajeva ne koristi minimum očekivanog delegiranja.

U takvim uslovima, niži nivo odlučivanja, ne samo da prihvata centralizaciju, već dodatno nastoji da imaju što manju odgovornost i traže odobrenje i za najsitnije odluke. Kada preduzimaju aktivnosti koriste se formalne procedure i dokumentuje nezavisno od toga da li data aktivnost opravdava. Isti način ponašanja se odigrava i u odnosima sa izvršiocima, tako da organizacija multiplikuje administraciju, interne dokumente (Tmušić, 2014, str. 292).

Srednji nivo menadženta se sve više ponaša „izvršilački". Pribegava se sve većoj formalizaciji u komunikaciji sa višim nivoima odlučivanja unutar institucije, a prema nižem nivou (izvršiocu) uglavnom samo prenosi zadatak i formalizuje ga kako bi izbegao odgovornost u slučaju problema u sprovođenju. Srednji nivoi upravljanja retko daju inicijativu i predloge za rešavanje problema, posebno za unapređenje rada i organizacije institucije, jer time stvara dodatni posao i odgovornost, a time i rizik po sebe.

Razlozi za nizak nivo delegiranja odlučivanja, prema istraživanjima su sledeći (SIGMA, 2017, str. 38):

- nedostatak poverenja političara u niže nivoe i težnja da se izbegne odgovornost za nešto što drugi radi,
- nedostatak kompetentnog i motivisanog osoblja,
- zaposleni koji su demotivisani da se više uključe u proces odlučivanja,
- vreme i napor potrebni da se sprovede nadzor i izveštavanje,
- odsustvo jasnih i na performanse orijentisanih ciljeva.

U narednom periodu, jačanje institucija mora da obuhvati otklanjanje slabosti koje klasifikujemo na sledeći način:

1) visok stepen centralizacije,
2) minimalno delegiranja odlučivanja,
3) vrlo nizak stepen motivacije,
4) visok nivo formalizacije i fokusiranost na formu,
5) zanemarivanje rezultata i performansi.

Snažne institucije i održivi razvoj

Cilj održivog razvoja pod rednim brojem 16. se odnosi na mir, pravdu i snažne i kvalitetne institucije i podrazumeva da je važno promovisati miroljubiva i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbediti pristup pravdi za sve i izgraditi delotvorne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima. Mir, stabilnost, ljudska prava i efikasno upravljanje koje počiva na vladavini prava bitni su katalizatori održivog razvoja. Jačanje vladavine prava i promovisanje ljudskih prava predstavljaju ključne poluge ovog procesa (Spithoven, 2019, str. 444).

Kao što se vidi iz naredne tabele, ovaj cilj obuhvata širok spektar potciljeva, od obezbeđivanja zakonskog identiteta, preko zaštite od nasilja, do osiguravanja učešća u donošenju odluka, smanjenja korupcije i zaštite osnovnih sloboda. Kroz analizu ovih potciljeva dolazimo do odgovora na pitanje zbog čega je od presudnog značaja za razvoj jednog društva bitna zastupljenost pouzdanih, inkluzivnih i efikasnih institucija. Takve institucije prestavljaju determinantu razvoja i glavne činioce društvene kohezije. One ne omogućavaju pristup političkoj moći i ekonomskom bogatstvu samo privilegovanom krugu ljudi, već pružaju šansu većem broju ljudi da učestvuju u političkom i ekonomskom životu (Acemoglu, Robinson, & Thaicharoen, 2003, str. 58).

Svojim transparentnim i efikasnim radom ove institucije, razvijaju vrednosti poverenja i solidarnosti u društvu i na taj način stvaraju atmosferu u kojoj su građani, udruženja, kompanije motivisani da se obrazuju, uče, rade, stvaraju, usavršavaju, napreduju. Zastupljenost inkluzivnih institucija će obezbediti ravnomerniju raspodelu resursa i doprineće ekonomskim aktivnostima, rastu produktivnosti i ekonomskom napretku. U takvim okolnostima građani žive u uređenom sistemu u kojem se poštuju zakoni i vladavina prava što im garantuje zaštitu identiteta, imovine, ali i ličnu sigurnost (Asemoglu & Robinson, 2012, str. 160–165).

Tabela 1. Mir, pravda i snažne institucije:

Svuda značajno smanjiti sve oblike nasilja i sa njima povezane stope smrtnih slučajeva
Okončati zloupotrebu, eksploataciju, trgovinu i sve oblike nasilja i torture nad decom
Promovisati vladavinu prava na nacionalnom i međunarodnom nivou i osigurati jednak pristup pravdi za sve
Do 2030. značajno smanjiti nezakonite tokove novca i oružja, poboljšati pronalaženje i vraćanje ukradene imovine i boriti se protiv svih oblika organizovanog kriminala
Značajno smanjiti korupciju i podmićivanje u svim njihovim pojavnim oblicima
Razviti delotvorne, odgovorne i transparentne institucije na svim nivoima
Osigurati odgovorno, inkluzivno, participativno i reprezentativno donošenje odluka na svim nivoima
Proširiti i povećati učešće zemalja u razvoju u institucijama globalnog upravljanja
Do 2030. za sve obezbediti zakonski identitet, uključujući registraciju prilikom rođenja
Osigurati javni pristup informacijama i zaštitu osnovnih sloboda, u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom i međunarodnim sporazumima
Osnažiti relevantne nacionalne institucije, između ostalog i preko međunarodne saradnje, za izgradnju kapaciteta na svim nivoima, posebno u zemljama u razvoju, radi sprečavanja nasilja i borbe protiv terorizma i kriminala
Promovisati i sprovoditi nediskriminatorske zakone i politike radi postizanja održivog razvoja

Izvor: Institucije za održivi razvoj, 2020, http://sdg.indikatori.rs/sr-latn/area/peace-justice-and-strong-institucions/

Prisutnost efektivnih, pouzdanih, delotvornih, odgovornih, transparentnih institucija je polazna osnova za implementaciju svih ostalih ciljeva održivog razvoja. Bez delotvornih i odgovornih institucija nema ni unapređenja obrazovanja, tehnološkog razvoja, poboljšanja zdravstvene zaštite, smanjenja nejednakosti i sl. Zbog toga je važno da se u definisanju nacionalnih agendi održivog razvoja posebna pažnja pokloni ovom cilju (Ferguson, 2016, str. 37–38).

Jedan od ključnih nacionalnih prioriteta Republike Srbije čije ispunjenje ima veoma važnu ulogu u ostvarenju vizije održivog jeste pristupanje naše zemlje Evropskoj uniji. Kao glavni faktor i preduslov koji omogućava uključivanje u evropske integrativne tokove i pristupanje Evropskoj uniji, jeste upravo razvoj stabilnih institucija koje garantuju demokratiju, vladavinu prava i poštovanje i zaštitu ljudskih prava i prava manjina (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008, str. 12).

Od Srbije se očekuje da u toku pristupanja dokaže da je sposobna da primenjuje pravne tekovine EU na svojoj teritoriji od dana pristupanja na isti način, kao i stare države članice. Ona to mora dokazati u pristupnom periodu. Zbog toga je usklađivanje domaćeg zakonodavstva u tom periodu i izgradnja institucija koje moraju biti sposobne da primenjuju to pravo, kao i sudova koji nadziru ceo sistem, od ključnog značaja. Možemo zaključiti da je sposobnost primene prava EU na teritoriji Srbije uslov za članstvo, a ne njegova posledica (Ostojić, Jovanović, Petrović, 2019, str. 128–130).

Reforma pravosuđa obuhvata neophodnost da ono postane nezavisno, nepristrasno, efikasno, odgovorno i profesionalno. Borba protiv korupcije obuhvata nekoliko aspekata: preventivno delovanje, represiju u smislu procesuiranja krivičnih dela korupcije i institucionalni okvir, koji mora biti postavljen tako da obezbedi efikasno rešavanje ovog pitanja. Da bi ispunila uslove iz ovog poglavlja, Srbija treba da sprovede brojne reforme i aktivnosti koje imaju direktan uticaj na svakodnevni život građana. Ustanovljavanje pouzdanog pravosudnog sistema, u kome će građani moći da zaštite svoja prava i da u optimalnom roku dobiju konačne presude, osnovna je dobit svih aktivnosti koje se preduzimaju u oblasti reforme pravosuđa. Osim toga, uz efikasan pravosudni sistem i efikasnu borbu protiv korupcije, Srbija postaje država koja ima stabilan pravni sistem i pouzdana zemlja koja na taj način postaje privlačna za investiranje (Evropska komisija, 2019, str. 14–17).

U prilog prethodno navedenom govori i konstatacija da narušavanje privatnih svojinskih i ugovornih prava, odnosno njihova eksproprijacija, neminovno dovodi do umanjenja stvarnih, pa time i očekivanih prinosa, što dovodi do slabljenja podsticaja vlasnicima proizvodnih faktora da ih investiraju. Zbog čega bi bilo koji investitor koji se racionalno ponaša ulagao sopstvene proizvodne faktore ukoliko preti velika opasnost od eksproprijacije prinosa te investicije.

Što je veća verovatnoća narušavanja privatnih svojinskih prava, manja je verovatnoća investiranja što dovodi do smanjenja stope investicija, a to obara stopu privrednog rasta (Begović, 2011, str. 176).

Grafikon 2. Indeks percepcije korupcije

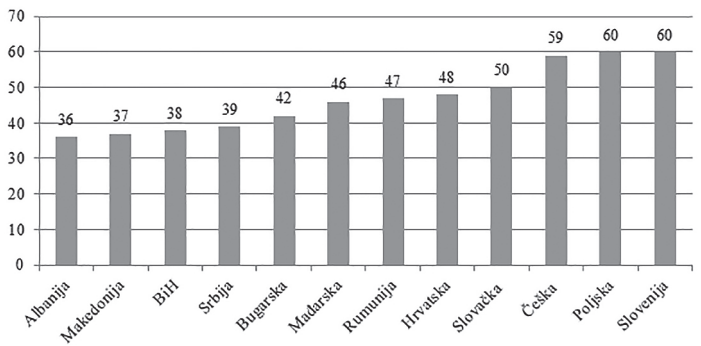

Izvor: Transparency International, 2018, str. 10–11.

Ako analiziramo izveštaj Investment climate statement, zaključci sprovedenog istraživanja upućuju na to da Srbija poseduje adekvatne zakone za zaštitu imovinskih prava, ali sam postupak sprovođenja imovinskih prava kroz pravosudni sistem može teći veoma sporo. Postoji mnoštvo faktora koji mogu zakomplikovati pitanje svojinskih prava kao što su zahtevi za restituciju, bespravna gradnja, ograničavanje imovinskih prava na prava korišćenja, prevare i sl. Takođe, investitorima se sugeriše da sa posebnom pažnjom istraže sva vlasnička pitanja koja su u vezi sa zemljištem koje je namenjeno za investicione projekte (Jakopin, 2018, str. 97–98).

Jedan od prioritetnih problema koji predstoje za rešavanje u budućnosti jeste borba protiv korupcije. Ovaj cilj je moguće realizovati uz efikasnije sprovođenje zakona, odgovornijeg i transparentnijeg rada vlade, sudstva, policije, ali i uz neupuštanje građana u koruptivne aktivnosti. U prilog visokom stepenu korupcije u Srbiji govori i vrednost Indeksa percepcije korupcije (Coruption Perception Index – CPI) prema kojem Srbija zauzima 77. mesto od ukupno 180 zemalja. Vrednost indeksa izmerena za Srbiju iznosi 39. Indeks uzima vrednosti od 0 do 100 i prezentuje podatke o percipiranim nivoima korupcije u javnom sektoru, pri čemu što je viša vrednost indeksa, to je stepen percipirane korupcije niži (Transparency International, 2018, str.

10–11). U Srbiji se u poslednjih 10 godina vrednost Indeksa percepcije korupcije nije značajno menjala i figurira između vrednosti 35 i 42. Najviše vrednosti indeksa koje ujedno impliciraju i najniži percipirani nivo korupcije beleže Danska, Novi Zeland, Finska, Singapur, Švedska i Švajcarska.

Zaključak

Trošenje ograničenih resursa i zagađivanje životne sredine je limitirano. Sadašnje generacije moraju uskladiti ekonomski i ukupni razvoj sa tim ograničenjima tako da budućim generacijama bude omogućen najmanje isti kvalitet životne sredine.

Koncept održivog razvoja se bazira na ekonomskom rastu koji je u skladu sa prirodom i podrazumeva upotrebu prirodnih resursa za zadovoljenje potreba ljudi u sadašnjosti, uz obezbeđenje njihovog korišćenja i u budućnosti. Ciljevi održivog razvoja su kvalitetno obrazovanje, dobro zdravlje, dostojanstven rad, ekonomski rast i inovacije, odgovorna proizvodnja i potrošnja. Jedan od najvažnijih ciljeva održivog razvoja jeste otvaranje novih radnih mesta i smanjenje stope nezaposlenosti, kao i smanjenje rodne i društvene nejednakosti marginalizovanih grupa, podsticanje zapošljavanja mladih i lica sa invaliditetom, kao i drugih rizičnih grupa.

Ekonomska dimenzija održivog razvoja se bazira na efikasnom korišćenju raspoloživih resursa i rastu produktivnosti koji bi predstavljali važan izvor konkurentske prednosti, ali sve to uz vođenje računa o tome da negativne posledice po životnu sredinu budu svedene na minimum. S druge strane, treba uzeti u obzir i socijalnu i ekološku komponentu održivog razvoja koje se odnose na smanjivanje socijalnih nejednakosti i poboljšanje položaja žena, mladih i drugih ranjivih kategorija u društvu, unapređenje obrazovanja u skladu sa potrebama održivog razvoja, poboljšanje zdravstvene zaštite stanovništva, dostupne, pouzdane, održive i čiste izvore energije, održivo upravljanje vodama, očuvanje ekosistema na kopnu i smanjivanje zagađenja vazduha. Koncept održivog razvoja bi doprineo otvaranju novih radnih mesta, porastu investicija, podstakao bi kreativnost i inovativnost na svim nivoima. Na taj način bi sagledavanje i uvažavanje socijalne i ekološke komponente razvoja predstavljalo obavezu kompanija.

Prisutnost efektivnih, pouzdanih, delotvornih, odgovornih, transparentnih institucija je polazna osnova za implementaciju svih ostalih ciljeva održivog razvoja. Zato i jeste važno da vrednosti ravnopravnosti, efikasnosti, transparentnosti i odgovornosti budu integrisane u sva važna strateška dokumenta i afirmisane kroz strategije zasnovane na tim dokumentima. To je način da se izgrade društvo, privreda i kultura sposobni da na dugi rok održe razvoj i dobrobit za sve građane.

LITERATURA

Acemoglu, Daron. 2009. *Introduction to Modern Economic Growth*. New Jersey: Princeton University Press.

Acemoglu, Daron., & Robinson, James A. 2010. „The Role of Institutions in Growth and Development", u: *Review of Economics and Institutions*, 1 (2), 1–33. http://dx.doi.org/10.5202/rei.v1i2.14

Acemoglu, Daron., Robinson, James A., & Thaicharoen, Yunyong. 2003. „Institutional causes, macroeconomic symptoms: volatility, crises and growth", u: *Journal of Monetary Economics,* 50, 49–123. https://economics.mit.edu/files/4434

Adams, William. 2006. „The Future of Sustainability: Re-thinking Environmentand Development in the Twentyfirst Century", *Report of the IUCN Renowned Thinkers Meeting.* Pristupljeno 01. maja 2020. https://portals.iucn.org/library/node/12635

Asemoglu, Daron., & Robinson, Džejms A. 2012. *Zašto narodi propadaju-poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Beograd: Clio.

Evropska komisija. 2019. „Republika Srbija Izveštaj za 2019. godinu". Pristupljeno 05. aprila 2020. http://europa.rs/kljucni-zakljucci-izvestaja-o-srbiji-za-2019-godinu/

Ferguson, Nil. 2016. *Velika degeneracija, kako se institucije raspadaju i ekonomije propadaju*, Beograd: Biblioteka Posebna Izdanja.

Jakopin, Edvard. 2018. „Privredni rast i institucionalna tranzicija Republike Srbije", u: *Ekonomski horizonti*, 20(2), 95–108. doi:10.5937/ekonhor1802095J

Ki-Moon, Ban. 2014. „The Road to Dignity by 2030: Ending Poverty, Transforming All Lives and Protecting the Planet", *Synthesis report of the Secretary-General on the post-2015 sustainable development agenda.* Pristupljeno 05. maja 2020. https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/700&Lang=E

Leković, Vlastimir. 2015. „Institucije potrebne za pokretanje ekonomskog rasta i održivost razvoja"; u V. Leković (prir.): *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*: Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.

Mignaqui, Vera. 2014. „Sustainable Development as a Goal-Social, Environmental and Economic Dimensions", u: *International Journal of Social Quality*, 4 (1), 57–77.

Nacionalna strategija održivog razvoja Srbije. 2008. *„Službeni glasnik Republike Srbije*", Pristupljeno 05. maja 2020. https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije.php

Nort, Daglas. 2003. *Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspješnost*. Zagreb: Masmedia.

Ostojić, Ivana., Jovanović, Predrag., Petrović, Predrag. 2019. „Good Governance and Institution Building as a Condition of EU Integration and Economic Growth"; u G. Ilik i A. Stanojoska (prir.): *Towards a Better Future: Democracy, EU Integration*

and Criminal Justice, Bitolj: Center for Scientific Research at the Faculty of Law – Kičevo.

Papadopoulos, Yannis. 2007. „Problems of Democratic Accountability in Network and Multilevel Governance", u: *European Law Journal*, 13(4), 469–486.

Petrović, Pavle., Brčerević, Danko., Gligorić, Mirjana. 2019. „Why is Serbia an Economic Growth Underachiever? ", u: *Ekonomika preduzeća* 67 (1–2), 17–33.

Pogge, Thomas. 2015. „The Sustainable Development Goals: A plan for building a better world?", u: *Journal of Global Ethics*, 11(1), 1–9.

SIGMA. 2017. Managerial Accountability in the Western Balkans, paper no. 58. Pristupljeno 23. februara 2020. https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/88be2112-en.pdf?expires=1589277645&id=id&accname=guest&checksum=3C4D13CF941F0FCF2D15D4382015B95C

Spithoven, Antoon. 2019. „Similarities and Dissimilarities between Original Institutional Economics and New Institutional Economics", u: *Journal of Economic Issues* 53(2), 440–447. DOI 10.1080/00213624.2019.1594532

Solow, Robert. 1974. „Intergenerational Equity and Exhaustible Resourcesm", u: *Review of Economic Studies*, 41(5), 29–46.

Spithoven, Antoon. 2019. „Similarities and Dissimilarities between Original Institutional Economics and New Institutional Economics", u: *Journal of Economic Issues* 53(2), 440-447. DOI 10.1080/00213624.2019.1594532

Tmušić, Marko. 2014. „Institucionalne osnove novog modela privrednog razvoja Srbije", u: *Srpska politička misao*, 21(46), 287–304.

Transparency International. 2018. „Coruption Perception Index 2018. ". Pristupljeno 23. aprila 2020. https://www.transparency.org/cpi2018

Ivana Ostojić

INSTITUTIONAL COMPONENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SERBIA

Abstract

The concept of sustainable development holds a central place today in considering the long term perspective of the survival and progress of humanity. Sustainable development involves resource exploitation, investment management, technological development and institutional changes that must be consistent with future needs, not just the current ones. Such development implies meeting current needs without compromising the ability of future generations to meet their own needs. This paper will analyze the economic aspects of sustainable development, as well as the advantages and disadvantages of sustainable development in the Republic of Serbia. The emphasis is on the analysis of the institutional component of sustainable development. The importance of institutions and their key role in connecting and supporting the achievement of other goals of sustainable development will be highlighted. The representation of inclusive institutions in a society that promotes the rule of law enables the security of private property and an impartial legal system, and such institutions create inclusive markets. The presence of effective, reliable, efficient, accountable, transparent institutions is the starting point for the implementation of all other goals of sustainable development.

Keywords: sustainable development, institutions, rule of law, economic growth

PREDRAG JOVANOVIĆ
Naučni savetnik
Institut društvenih nauka, Beograd
avepedja@gmail.com

Izazovi upravljanja i motivacije u javnom sektoru u Srbiji[1]

Apstrakt

Dobro upravljanje je jedan od najznačajnijih izazova u reformama javnog sektora i primeni rešenja koja čine ,,Jedinstven administrativni prostor EU". Osnovne karakteristike Novog javnog menadžmenta su: a) ciljevi se određuju tako da budu blisko povezani sa rezultatima (performansama) i b) ovlašćenja i odgovornosti se delegiraju na niže nivoe kako bi se približili mestu pružanja usluga građanima. U Srbiji i dalje preovlađuje centralizacija u odlučivanju i fokusiranost na administrativnu odgovornost, dok se rezultati i performanse zanemaruju. Istraživanje za oblast javnih nabavki pokazalo je veoma visok stepen demotivisanosti hijerarhijski nižih nivoa unutar naručioca i dominantnu negativnu motivaciju zaposlenih. Zaposleni i rukovodioci kod naručilaca istakli su bolju organizaciju, jasnije definisane odgovornosti, veću motivisanost učesnika u postupku, kao i bolju komunikaciju i saradnju među njima kao bitne faktore unapređenja rada. Svi oni spadaju u upravljačku odgovornost i kao takvi su internog karaktera.

Ključne reči: upravljanje, motivacija, javni sektor, odlučivanje, odgovornost

Uvod

Termin ,,dobrog upravljanja" (good governance) uvela je Svetska banka pre tri decenije u dokumentu ,,Upravljanje i razvoj" (World Bank, 1992, str. 1). Dobro upravljajnje je definisano kao: ,,način na koji se vrši vlast u upravljanju ekonomskim i društvenim resursima jedne zemlje u cilju razvoja". Dobro upravljanje je posmatrano sa aspekta obezbeđivanja održivog razvoja i posebno održivog smanjivanja siromaštva, kao posebnog cilja Banke. Mnoge zemlje u svetu, posebno

[1] Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

one u razvoju, karakteriše neravnomerno fiskalno opterećenje, loša kontrola i upravljanje izdacima[2], neefikasne i nemotivisane državne službe (World Bank, 1992, str. 12).

U kasnijim analizama Svetska banka navodi četiri aspekta dobrog upravljanja koje treba koristiti pri evaluaciji (World Bank, 1994, str. 13). To su: 1) upravljanje u javnom sektoru; 2) odgovornost upravljača u javnom sektoru i zaposlenih za svoje postupanje, 3) regulatorni okvir koji obezbeđuje stabilnost i predvidivost i 4) transparentnost koja je preduslov odgovornosti u javnom sektoru. Upravljanje u javnom sektoru je prepoznato kao ključni faktor razvoja, a unapređivanje performansi javnog sektora i upravljanje ljudskim resursima u njemu postaju pitanja od prvorazrednog značaja (World Bank, 1994, str. 16).

Ujedinjene nacije, takođe, ističu značaj dobrog upravljanja. Tako je generalni sekretar Ujedinjenih nacija Kofi Anan izneo stav da je ,,dobro upravljanje pojedinačno najznačajniji faktor iskorenjivanja siromaštva i podsticanja razvoja" (UNESCAP, 2006, str. 1). Upravljanje se definišu kao: ,,proces donošenja odluka i proces njihovog sprovođenja" (UNESCAP, 2009, str. 1). Posebno se ističe da međunarodne kreditorske i donatorske organizacije kao uslov za podršku traže dokaz o ,,dobrom upravljanju". Obeležja dobrog upravljanja su: participativnost, orijentacija ka konsenzusu, odgovornost, transparentnost, odzivnost[3], efikasnost, inkluzivnost i vladavina prava (UNESCAP, 2009, str.2–3).

U EU su utvrđeni principi dobrog upravljanja u javnoj administraciji (SIGMA, 2017, str. 4) i uveden je pojam ,,Evropskog administrativnog prostora" na kome se ovi principi primenjuju. Na taj način su utvrđeni principi upravljanja u javnom sektoru koje zemlja kandidatkinja mora da ostvari da bi se uklopila u adiminstrativni sistem EU. Ključna obeležja evropskog administrativnog prostora su: odgovornost, pouzdanost, predvidivost i transparentnost, kao i upravljačke kompetencije i organizacione sposobnosti i kapaciteti (SIGMA, 2017, str. 4). Neki od važećih EU principa javne administracije odnose se neposredno na upravljanja, kao na primer: sprečavanje neposrednog ili posrednog uticaja politike na seniorske upravljačke pozicije, zatim

[2] U kontroli javnih izdataka javne nabavke imaju ključni značaj.

[3] Održivost podrazumeva da institucije pruže uslugu korisnicima u propisanom ili razumnom vremenskom period (ukoliko nije propisan).

da se odluke administracije donose na jasan i transparentan način i da se zasnivaju na stručnim procenama i dr.

Savet Evrope je utvrdio 12 principa na osnovu kojih se procenjuje dostignuti nivo dobrog upravljanja na nivou lokalnih samouprava, s tim da se ovi principi mogu primeniti i na centralni nivo (Council of Europe, 2020). To su: 1) pošteno sprovođenje izbora, reprezentativnost i participativnost, 2) odzivnost – pravila i procedure odgovaraju potrebama građana i pružaju se pravovremeno, 3) efikasnost i efektivnost koji podrazumevaju da se ostvaruju zadati ciljevi i najbolju upotrebu raspoloživih resursa, 4) otvorenost i transparentnost – odluke se sprovode u skladu sa propisima na transparentan način, 5) vladavina prava – striktno se poštuju propisi i odluke sudova i regulatornih tela koji postupaju na nepristrasan način, 6) etičnost koja obuhvata borbu protiv korupcije i sprečavanje sukoba interesa, 7) kompetentnost i kapaciteti – omogućeno stalno stručno usavršavanje rukovodilaca i zaposlenih i stvoreni uslovi za njihovu motivisanost da svoju kompetentnost pretvore u rezultate, 8) inovativnost i otvorenost za promene, 9) održivost i orijentisanost na dugi rok, 10) dobro finansijsko upravljanje, 11) poštovanje ljudskih prava i kulturnih različitosti i obezbeđivanje socijalne kohezije i 12) odgovornost – omogućeno jasno i lako utvrđivanje odgovornosti donosilaca odluka i izvršilaca, kao i efikasno praćenje odlučivanja i sankcionisanje neregularnog ponašanja.

U izveštajima o napretku za 2018. godinu za zemlje Zapadnog Balkana, EU je posebno istakla značaj upravljačke odgovornosti kao jednog od ključnih faktora za celokupan proces tranzicije i pristupanja ove grupe zemalja, u koje spada i Srbija (SIGMA, 2018, str. 6). Slabe performanse javne uprave koje su posledica nepovezanih procedura, brojnih nepotrebnih koraka i dugog trajanja administrativnih postupaka stvaraju nepotreban trošak građanima, kako u vremenu tako i u novcu. Na taj način slabo upravljanje u javnom sektoru stvara dodatna nepotrebna birokratska opterećenja građanima i preduzećima, umesto da ih rasterećuje.

Promene u načinu rada organa javne uprave treba započeti od upravljačke funkcije i rukovodećih struktura koje imaju najveći uticaj i odgovornost za rad organa kojim rukovode. Stoga će u narednom izlaganju biti razmotreni izazovi dobrog upravljanja u javnom sektoru.

Izazovi dobrog upravljanja u javnom sektoru

U razvijenim zemaljama koje su postigle napredak u podizanju efikasnosti javnog sektora primenjuje se koncept ,,Novog javnog menadžmenta" (New Public Management – NPM). Njega karakteriše orijentacija na rezultate, umesto fokusiranosti na ispunjavanje forme, gde je jedini cilj da se striktno sprovede administrativna procedura. Glavne karakteristike NPM-a su: a) ciljevi se određuju tako da budu blisko povezani sa rezultatima (performansama) i b) ovlašćenja i odgovornosti se delegiraju na niže nivoe kako bi se približili mestu pružanja usluga građanima (Benington & Moore, 2010). Na taj način se proces odlučivanja unapređuje, a sprovođenje politike postaje efikasnije. Političari određuju strateške okvire i ciljeve, dok se odluke o tome kako najefikasnije ostvariti te ciljeve prepuštaju profesionalcima iz javne administracije (Papadopoulos, 2007).

Na taj način se upravljanje u javnom sektoru odvija na dva nivoa. Prvi nivo predstavljaju političari odnosno funkcioneri koji su postavljeni na položaje ministara i državnih sekretara i koji su hijerarhijski iznad profesionalnog dela javne uprave. Drugi, hijerarhijski niži nivo upravljačke strukture čine državni službenici na položaju, kao na primer, pomoćnik ministra, sekretar ministarstva, direktor organa uprave u sastavu ministarstva, pomoćnik direktora organa uprave u sastavu ministarstva, direktor posebne organizacije i drugi.

Imajući ovo u vidu, državni službenici na položaju i drugi najviši profesionalni nivoi upravljanja, kao što su: direktori javnih preduzeća, agencija, ustanova, javnih komunalnih preduzeća itd. imaju dve vrste odgovornosti. Prva je politička prema ministrima i državnim sekretarima, a druga je menadžerska (upravljačka) koja obuhvata odgovornost za obavljanje poslova u organu javne uprave na čijem se čelu nalaze (SIGMA, 2018). Njihova upravljačka odgovornost obuhvata sve faze procesa rada organa, počev od planiranja pa do izveštavanja (SIGMA, 2019). Menadžerska odgovornost, pored administrativne odgovornosti, koja se najčešće opisuje kao obezbeđivanje zakonitosti u radu[4] obuhvata i ostvarivanje rezultata (ciljnih performansi) (SIGMA, 2018).

[4] Kod administrativne odgovornosti ocenjuje se da li su poštovani propisi, formalna pravila i zakonito raspolaganje javnim sredstvima.

Kod prve relacije, između direktora i političkih funkcionera, potencijalni konflikt nastaje usled toga što političari imaju neposrednu odgovornost prema građanima (biračima) i nerado je delegiraju licima na položaju koja se nalaze ispod njih na hijerarhijskom nivou (Bovens, Schillemans, and Hart, 2008). U uslovima odsustva poverenja, kao i efikasnih mehanizama kontrole nižeg nivoa, najviši funkcioneri teže da što više odlučivanja zadrže za sebe, uključujući i rutinsko administrativno postupanje i da tretiraju državne službenike na položaju kao izvršioce (Bovens, Schillemans, and Hart, 2008).

S druge strane, državni službenici na položaju imaju odgovornost da postupaju nepristrasno i objektivno, u propisanim rokovima, u skladu sa propisima koji uređuju rad organa državne uprave, kao i posebnim propisima koji regulišu delatnost datog organa uprave. Ove dve vrste odgovornosti – politička i administrativna – trebale bi da budu usklađene, ali to neretko nije slučaj.

Situaciju kada se javlja konflikt između dve vrste odgovornosti možemo prikazati na primeru kada funkcioner traži od državnog službenika na položaju da mu se vanredno urade predmeti koje mu pošalje kao prioritetne. Ukoliko je broj takvih slučajeva mali, tada negativan efekat odlaganja rada na redovno dospelim predmetima neće biti izražen, pa je i mala verovatnoća da će doći do probijanja rokova za njihovu obradu. Međutim, ukoliko se broj hitnih predmeta uveća tako da rad na njima postane praksa umesto izuzetka, tada principi administrativne odgovornosti, kao što je na primer, odzivnost neće moći da se ostvare.

Državni službenik na položaju se, u navedenom slučaju, nalazi u situaciji da mora da izabere između dve odgovornosti. Praksa u Srbiji pokazala je da je da je odgovornost prema političarima, po pravilu, odnosila prevagu nad administrativnom odgovornošću [5]. To ukazuje na neprimenjivanje principa dobrog upravljanja koji se odnosi na ograničavanja uticaja politike na postupanje profesionalnog dela javne uprave. Kršenje ovog principa dovodi do narušavanja i drugih principa dobrog upravljanja, kao što su transparentnost i otvorenost, predvidivost, efikasnost.

Da bi državni službenik na položaju osetio veću administrativnu odgovornost, neophodno je da postoji jača povezanost između

[5] Administrativna odgovornost obuhvata ličnu odgovornost rukovodioca u odnosu na javnu upravu, građane kao korisnike usluga i regulatorna tela.

njegovih ličnih ciljeva sa sprovođenjem administrativnih principa u delo, kao i sa ciljevima organa kojim rukovodi. Pored toga, ciljevi moraju biti jasni i merljivi i da se njihovo ispunjavanje efikasno kontroliše.

Da bi omogućili dobro upravljanje, ciljevi moraju biti: konkretni, merljivi, dostižni, relevantni (za organ) i vremenski definisani. U stranoj literaturi ove osobine se označavaju akronimom SMART: S (specific), M (measurable), A (achievable), R (relevant), T (time bound). Ciljevi predstavljaju suštinsku razliku između administriranja koje je fokusirano na zakonitost u radu i upravljanja koje teži ostvarivanju ciljnih rezultata i performansi, uz poštovanje propisa i internih pravila (SIGMA, 2018).

Kod delegiranja ovlašćenja sa političkih na najviše administativne položaje treba se držati principa da prenesena ovlašćenja moraju da prate odgovarajuća autonomija, kao i neophodni resursi (SIGMA, 2018). Drugim rečima, mora postojati usklađenost između odgovornosti, nadležnosti i autonomije. U suprotnom, kvalitet upravljanja i krajnje performanse rada organa biće oslabljeni.

U kojoj meri će biti izvršeno delegiranje nadležnosti i odgovornosti, uz potreban nivo autonomije, zavisi od više činilaca. Jedan od njih je svakako administrativna tradicija i organizaciona kultura u datoj državi. Ukoliko je nivo međuljudskog poverenja u datoj zemlji nizak, uz rasprostranjeno podozrenje da do uspeha dolazi onaj ko je veštiji u igri "„ko će koga prevariti", preovlađivaće centralizacija u odlučivanju. U takvim uslovima, pokušaji decentralizacije se, po pravilu, ne pokazuju efikasnim zbog toga što se, u odsustvu poverenja, primenjuju zathevni sistemi kontrole i izveštavanja što podiže transakcione troškove.

Pored eksterne i interna organizaciona kultura ima veliki uticaj na nivo (de)centralizacije u odlučivanju. Osobe koje rade u organizaciji određuju njenu unutrašnju organizacionu kulturu (Dalio, 2017). U isto vreme, uspostavljena interna organizaciona kultura određuje kakve će osobe organizacija privlačiti i zadržavati da rade u njoj. Drugim rečima, postojeća interna organizaciona kultura opredeljuje kakve će se osobe dobro osećati u datoj organizaciji i biti motivisane da doprinesu njenom uspehu. Otuda se može zaključiti da internu organizacionu kulturu nije lako promeniti i da ona ima tendenciju da se održi i jača.

Konačno, lični stavovi ministra ili direktora u pogledu načina rukovođenja predstavljaju veoma važan faktor koji opredeljuje kakvi

će biti odnosi unutar organizacije, kako u upravljačkom smislu (rukovodilac – izvršilac), tako i ukupni međuljudski odnosi između zaposlenih. Značaj ovog faktora potvrđuju i brojni slučajevi iz prakse kada sa dolaskom novog ministra ili direktora dolazi do značajne promene u dotadašnjim stavovima i očekivanjima unutar organa. Ove promene, posebno ukoliko su veće i dublje, najčešće su praćene i kadrovskim promenama, jer su one neophodne da bi se obezbedio oslonac za usvajanje i sprovođenje novih stavova i obrazaca ponašanja.

Da li će i u kojoj meri biti delegiranja odlučivanja najviše zavisi od odluke ministra ili direktora. Ukoliko nema poverenja u svoje saradnike, ministar ili direktor će centralizovati odlučivanje. To znači da delegiranja odgovornosti neće biti, iako je to pravno omogućeno, ukoliko prvi čovek organizacije ne odluči tako. U skladu sa tim je i njegova odgovornost za rezultate odluka donetih na način koji je izabrao.

Uspešnost odlučivanja može se ocenjivati sa tri aspekta: 1) racionalnosti i ispravnosti donesene odluke, 2) vremena potrebnog za donošenje odluke i 3) prihvatanja odluke od strane nižih nivoa i njihove spremnosti da se angažuju na njenom sprovođenju (Vroom & Yetton, 1973). Uključivanje nižih nivoa u proces odlučivanja traži više vremena, ali s druge strane povećava šanse za bolje prihvatanje odluke od strane onih koji treba da je sprovode i njihovu veću posvećenost u primeni.

S druge strane, u slučaju centralizovanog odlučivanja, izvesno je da se štedi vreme, ali su prisutna ograničenja u odlučivanju kada to radi jedna osoba. U pitanju su dva značajna ograničenja, odnosno rizika da se ne donese najbolja odluka. Prvi rizik proizlazi iz toga da osoba koja odlučuje nema mogućnosti da sagleda sve relavantne informacije koje su bitne za odlučivanje. U tom slučaju, ona će doneti odluku samo na osnovu onih informacija koje poseduje. U suprotnom, na raspolaganju bi joj bio veći broj informacija i zadatak donosioca odluka bi bio da razdvoji one koje su bitne od nebitnih.

Drugi rizik proizlazi iz samog procesa donošenja odluka. Naime, svaka osoba ima svoja uvrenja i stavove na osnovu kojih procenjuje situaciju i na osnovu te procene, donosi odluku o tome šta treba preduzeti u datoj situaciji (Dalio, 2017). Problem nastaje onda kada je odlučivanje o nekoj situaciji ,,slepa tačka" za donosioca odluke, odnosno kada on ima slabost u odlučivanju koje nije svestan. Na primer, rukovodilac državnog organa može da reaguje na situaciju da mu

drugi državni organ nije ažurno odgovorio na zahtev kao na izraz nepoštovanja. S druge strane, ukoliko bi se upoznao sa značajnim ograničenjima u kapacitetima tog organa i stekao uvid iz druge perspektive o razlozima kašnjenja, njegova percepcija neažurnosti druge strane bila bi drugačija, pa samim tim i odluka na koji način će komunicirati sa tim organom. Ograničenja kojih nismo svesni u svojim stavovima čest je uzrok loših odluka do kojih dolazi ili kada rukovodilac sam odlučuje ili kada je rigidan da sasluša svoje saradnike i da razmotri drugačija mišljenja.

Ukoliko je problem složen i potrebno ga je sagledati iz različitih perspektiva, odlučivanje koje uključuje više osoba biće uspešnije nego kada samo jedna osoba odlučuje (Kelley & Thibault, 1969). Važno je napomenuti da je korist od ovakvog načina odlučivanja najveća ukoliko članovi tima imaju različite ekspertize koje su komplementarne. S druge strane, timsko odlučivanje daje slabije rezultate kada se odluka donosi u procesu koji se sastoji iz više faza i kod koga svaka faza zahteva dodatno razmatranje, pri čemu je neophodno da se pamte zaključci iz prethodne faze, jer se oni koriste kao inputi za sledeću fazu (Kelley & Thibault, 1969).

Pored odlučivanja, sledeće važno pitanje jeste motivacija nižih nivoa, a pre svega zaposlenih da se angažuju na efikasnom sprovođenju odluka. Zadatak upravljačke strukture je da unutar organa stvori sistem koji će motivisati zaposlene da se što više angažuju na sprovođenju donetih odluka, kao i na što efikasnijem izvršavanju redovnih, svakodnevnih poslova (Vroom, 1964). Samo u tom slučaju mogu se ostvariti bolje performanse rada organa.

Na motivaciju se može delovati podsticajnim mehanizmima (nagradama) ili negativnim (kaznama). U praksi se sreću različite kombinacije ova dva tipa podsticaja, s tim da nisu retki slučajevi da jedan od njih dominira u odnosu na drugi. Brojna istraživanja pokazuju da negativni podsticaji imaju snažniji efkat od pozitivnih (Ariely, 2010). Iz toga proizlazi da smo jače motivisani da izbegnemo gubitak (po osnovu sankcije) nego da ostvarimo dobitak (u vidu nagrade).

U istraživanjima motivacije polazi se od pretpostavke da postoji jasna veza između motivacije i učinka: što je jači podsticaj, to će veći biti i učinak i obrnuto (Ariely, Gneezy, Loewenstein & Mazar, 2009). Analize su, međutim, pokazale da, do određenog nivoa intenziteta, podsticaji zaista dovode do povećanja učinka. Međutim, kada je podsticaj veoma jak, bilo da je pozitivan (nagrada) ili negativan

(kazna), učinak počinje da se smanjuje. U slučajevima kada su izloženi jakom pritisku i stresu zbog straha od kazne, ljudi postižu slabije rezultate. To se može predstaviti krivom koja ima oblik inverznog slova U, na dijagramu na kome je X osa predstavlja podsticaj, a Y učinak (Ariely, 2010).

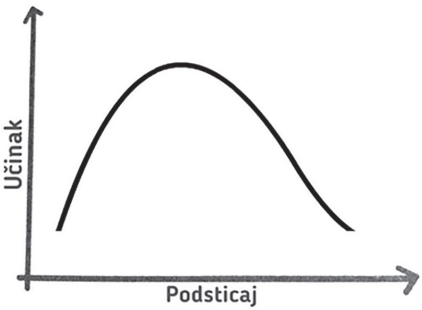

Slika 1. Kriva podsticaja i učinka

Psihički pritisak može biti toliko jak da ometa koncentraciju i rad, odnosno učinak (Ariely, Gneezy, Loewenstein & Mazar, 2009). Ovaj efekat se više zapaža kod negativnih podsticaja u vidu straha od kritikovanja i kažnjavanja, imajući u vidu jaču reakciju na kažnjavanje. Kazna može imati različite forme, od kritike pred kolegama, pretnji kažnjavanjem, pa sve do preduzimanja sankcija. Kao što je istaknuto, isti efekat slabljenja performansi zapaža se i kod pozitivnih podsticaja, nakon što pređu određen nivo, s tim da je taj pad manji nego što je to slučaj kod negativnih podsticaja (Mobbs, Hassabis, Seymour, Marchant, Weiskopf, Dolan & Frith, 2009). Ovi nalazi su potvrđeni na brojnim primerima direktora multinacionalnih kompanija ili finansijskih institucija čije lične performanse ne prate sve veće bonuse, već rezultati počinju da slabe, nakon što visina primanja pređe određeni nivo.

Negativni podsticaji su postali omiljeni instrument rukovođenja u javnom sektoru u zemljama koje karakteriše niži nivo razvoja upravljanja, imajući u vidu da daju jači i brži efekat, a da ne traže da se izdvoje dodatni resursi kao u slučaju nagrađivanja. Praksa je, međutim, potvrdila teorijske nalaze da ovaj način podsticanja ima svoja ograničenja i brže dostiže tačku nakon koga preovlađuju negativni efekti. Naime, pošto se dostigne određeni intenzitet bola ili nakon duže izloženosti negativnim uticajima, zaposleni prelaze u stanje otupelosti i apatije. Drugim rečima, snažno prisutna pretnja u dužem vremenskom periodu dovodi do prilagođavanja i prihvatanja takvog stanja, što na kraju rezultira apatijom. U takvim uslovima se postiž najlošiji rezultat u pogledu performansi izvršilaca i organizacije u celini, slabiji nego da se nije primenjivao ni pozitivan ni negativan podsticaj. U narednom izlaganju biće razmotrena aktuelna situacija u Srbiji sa aspekta upravljanja i motivacije.

Izazovi upravljanja i motivacije u Srbiji

Dosadašnje reforme javne administracije u Srbiji uglavnom su se svodile na usvajanje strateških dokumenata reforme javnog sektora praćenih godišnjim akcionim planovima, kao i na uspostavljanje službe za upravljanje kadrovima na republičkom (centralnom) nivou[6]. Usvajanjem strateških dokumenata zadovoljavan je princip reforme javne administracije koji kaže da ,,država treba da razvije i usvoji plan reforme javne administracije koji će targetirati ključne izazove". Uspostvaljanje centralnog tela na nivou Vlade predstavljalo je ispunjavanje zahteva ,,da se uspostavi jedno vladino telo koje će biti odgovorno za praćenje i izveštavanje o napretku reforme javne uprave" (SIGMA, 2019).

U Srbiji je upravljačka odgovornost definisana zakonom i ona se proteže izvan domena finansija i obuhvata ostvarivanje efikasnosti i ekonomičnosti u radu organa na čijem čelu se rukovodilac nalazi. Internim aktima čije donošenje inicira i donosi ministar ili direktor uređuju se unutrašnja organizacija i odnosi unutar organa državne uprave. Ovim aktima se razrađuje veza između nadležnosti i autonomije, kao i delegiranje nadležnosti na niže nivoe odlučivanja, tj. na rukovodioce organizacionih jedinica unutar organa. Propisi pružaju okvir i mogućnosti za delegiranje odlučivanja, a na svakoj oragnizaciji, tačnije njenom čelniku je da te mogućnosti iskoristi.

U Srbiji se ciljevi organa državne uprave postavljaju uglavnom formalno kako bi se zadovoljili zahtevi koji proizlaze iz zakona. Najbolji primeri su izrada planova za potrebe pripreme budžeta i prilikom pravljenja godišnjih akcionih planova koji se koriste za praćenje napretka u EU integracijama. Kod programskog budžetiranja koje je kod nas uvedeno 2015. godine formalno se uspostvlja veza između ciljeva i očekivanih rezultata, s jedne strane i potrebnih sredstava, sa druge.

Slabost u primeni programskog budžetiranja ogleda se u nedovoljnoj pripremljenosti javne administracije za utvrđivanje dugoročnih i srednjeročnih ciljeva, koje potom treba operacionalizovati na godišnjem nivou. U odsustvu toga, ciljevi se postavljaju formalno, a njihovo neispunjavanje se ne sankcioniše. Slično je i sa ciljevima iz akcionih planova. U početku su se ciljevi u akcionim planovima koji su, po pravilu u funkciji operacionalizacije strateških dokumenata,

[6] Služba za upravljanje kadrovima (SUK) transformisana je, u međuvremenu, u Nacionalnu akademiju za javnu upravu.

postavljali preambiciozno u odnosu na raspoložive resurse, što je nužno vodilo njihovom neispunjavanju. Ishod je bio da su se neostvareni ciljevi jednostavno prebacivali u planove za sledeću godinu, neizmenjeni ili sa određenim modifikacijama. U nekim slučajevima problem sa neispunjavanjem ciljeva rešavao se tako što su oni jednostavno, bez obrazloženja brisani. Izveštaje o neostvarivanju ciljeva ne prate nikakve sankcije. U takvim okolnostima, menadžeri ne osećaju da imaju stvarnu obavezu da izvrše ciljeve, niti vide ličnu korist od njihove realizacije.

Time što se definišu kao uopštene namere, ciljevi ne ispunjavaju osnovne zahteve dobrog upravljanja, pre svega da budu konkretni i merljivi, a neretko su i neostvarljivi sa raspoloživim resursima. Pored toga, uočljiva je vremenska neusklađenost ciljeva. To drugim rečima znači da kratkoročni (godišnji) ciljevi ne predstavljaju operacionalizaciju dugoročnih i srednjoročnih ciljeva, već se prave tako da, pre svega, odgovore na tekuću situaciju.

Jedan od pokazatelja slabosti u delegiranju odlučivanja u javnom sektoru u Srbiji su slučajevi kada resorni ministri dodeljuju zadatke unutar svog upravljačkog tima na osnovu ličnog poverenja, a ne na osnovu administrativne nadležnosti. Tako se neretko dešava da ministar poveri posao pisanja radne verzije zakona svom savetniku ili licu angažovanom sa strane, preskačući resorno odgovornog pomoćnika ministra koji se nalazi na čelu sektora nadležnog za tu oblast.

Na taj način, ne samo da se narušava struktura nadležnosti i odgovornosti, već se slabi i odgovornost za rešavanje problema u sprovođenju zakona. Naime, u ovakvim slučajevima, lica koja pripremaju zakonska rešenja nisu ona koja će biti odgovorna za njihovo sprovođenje. Tako na primer vođa radne grupe za izradu zakona može biti neko iz kabineta ili savetnik ministra, dok će za sprovođenje biti zadužen sektor u okviru ministarstva, odnosno pomoćnik ministra. U ovakvoj situaciji, pomoćnik ministra može da oseća da je neopravdano u drugom planu što ga može demotivisati kod rešavanja problema u primeni zakona. U isto vreme, svestan je zavisnosti svog položaja od ministra i da bi ga lako mogao izgubiti ukoliko ne bude sarađivao u implementaciji. Zbog toga će se pomoćnik ministra, u opisanoj situaciji, odlučiti da preduzima sve formalne radnje na primeni propisa kako ne bi bio optužen za opstrukciju, a suštinski će priželjkivati probleme u implementaciji i isticati njihov značaj kako bi na taj način dokazao neophodnost svog uključivanja u sledećoj izradi zakona.

Prethodno opisano ograničavanje nadležnosti i autonomije nižeg nivoa odlučivanja ne samo da ima za posledicu demotivisanost, već može dovesti i do formiranja svojevrsnog ,,revanšističkog" stava (Ariely, 2010). Ovaj stav se ogleda u tome da rukovodioci nižeg nivoa prikazuju probleme u primeni kao nerešive, čak i kada znaju kako bi se mogli prevazići, a sve u cilju da te prepreke budu što vidljivije, čime bi se diskreditovala stručnost onoga ko je pripremao ta rešenja i skrenula pažnja na to ,,da bi sve bilo drugačije da su oni imali prilike da kažu kako treba". Ovaj negativan stav je, po pravilu, znatno jači od pozitivne motivacije u slučaju kada se poštuje formalna nadležnost (Ariely, 2010). To samo potvrđuje koliki je realan značaj i odgovornost ministra, odnosno direktora za efikasnost odlučivanja i rada u okviru svoje nadležnosti.

U okolnostima slabog upravljanja, niži nivoi rukovođenja (državni službenici na položaju i rukovodioci organizacionih jedinica) počinju i sami da odbijaju da prihvate veću ulogu i angažovanje u odlučivanju kako bi smanjili ličnu odgovornost. Na taj način ostaju u svojoj ,,zoni komfora" i koncentrišu se na izvršavanje naloga, a da pri tom nisu odgovorni za njihovu ispravnost.

Svođenje nižih nivoa upravljanja na puko izvršavanje naloga ,,sa vrha" značajno umanjuje potencijal dobrog upravljanja organizacijom. U tom slučaju je upravljački potencijal ograničen na jednu ili dve osobe, npr. ministra i eventualno njegovog ,,čoveka od poverenja", dok se niži nivoi rukovođenja praktično stapaju sa izvršilačkim. Ovo je posebno prisutno u uslovima gde postoji izražen administativno-birokratski pristup sa fokusom na formalnoj ispravnosti, bez sagledavanja drugih aspekata. Pomenuta negativna pojava će jačati ukoliko kontrolne institucije, poput Državne revizorske institucije i drugih regulatornih organa prvenstveno proveravaju zakonitost u radu, a malo ili nimalo pažnje ne posvećuju sadržini i kvalitetu rada organa koje proveravaju. Aktuelni način upravljanja u javnom sektoru u Srbiji i njegove ključne slabosti u praksi mogu se prikazati na primeru javnih nabavki.

Izazovi dobrog upravljanja i motivacije – primer javnih nabavki

Osnovna obeležja upravljanja i motivacije u javnom sektoru u Srbiji mogu se sagledati na primeru javnih nabavki. Odlučivanje i delegiranje odlučivanja možemo predstaviti na primeru naručioca kod koga se razlikuju dva nivoa upravljanja. Prvi je direktor kao najviši nivo

upravljanja, a drugi je rukovodilac službe za nabavke ili šire organizacijone jedinice u okviru koje se obavljaju poslovi nabavki, ukoliko ne postoji služba kao posebna organizaciona jedinica. Centralizacija odlučivanja sagledava se po vertikali odnosa između direktora i rukovodioca, kao i između rukovodioca i službenika za javne nabavke.

Sledeći važan faktor za ostvarivanje ciljne performanse naručioca je kreiranje visoke motivacije zaposlenih. Ciljna performansa naručioca može se definisati kao: ,,nabavka najbolje vrednosti sa raspoloživim sredstvima, odnosno maksimiziranje ,,vrednosti za novac". Motivacija se posmatra po horizontali, na izvršilačkom nivou i to za obe relevantne kategorije kod naručioca službenik za javne nabavke i krajnji korisnik[7].

U ovom radu korišćeni su nalazi istraživanja koje je 2018. godine sproveo IPSOS-Strategic marketing za potrebe Uprave za javne nabavke. Anketirano je 100 naručilaca i u svakom od njih po tri osobe (službenik za javne nabavke, njegov rukovodilac i krajnji korisnik). U istraživanju se kao pokazatelj performanse javne nabavke koristi kriterijum ekonomski najpovoljnije ponude (ENP). Naime, ovaj kriterijum koji, pored cene, uzima u obzir i kvalitet, garantni rok, servis i dr. . pruža znatno veće mogućnosti da se ostvari najbolja vrednost za novac (kao ciljna performansa javne nabavke) nego u slučaju kada se izbor vrši samo na osnovu najniže cene. Zbog toga je zastupljenost kriterijuma ENP uzeta kao pokazatelj ostvarivanja ciljne performanse naručioca.

S druge strane, kriterijum najniže cene je znatno jednostavniji za primenu i samim tim nosi niži rizik u primeni. Međutim, njegovom primenom se, po pravilu, ,,žrtvuju" kvalitet, pouzdanost i druge koristi koje obezbeđuje kriterijum ENP, a koje najčešće ne prate najnižu cenu.

Nalazi istraživanja mogu se sumirati na sledeći način. Rukovodioci službi za javne nabavki, u najvećoj meri, nisu percipirali ni korist ni štetu vezanu za ishod javne nabavke. U slučaju uspešno sprovedenog postupka, svega 34% njih je izjavilo da dobija neku vrstu nagrade ili priznanja kao pozitivnog podsticaja. U suprotnom, ukoliko dođe do problema u postupku, uključujući i nabavku predmeta slabijeg kvaliteta, svega 14% rukovodilaca smatra da bi bili izloženi bilo kojoj vrsti sankcije.

[7] Krajnji korisnik označava zaposlene u organizacionoj jedinici za čije potrebe se nabavlja predmet nabavke.

Iz datih odgovora može se jasno sagledati odsustvo povezanosti rezultata (performanse) nabavke sa nagradom, odnosno kaznom za rukovodioca službe nabavke. S obzirom da ima direktora kao odgovorno lice, rukovodilac se ponaša slično izvršiocu, s tom razlikom što se ne oseća odgovornim za performasu nabavke (kvalitet predmeta nabavke, efikasnost postupka itd), već samo za formalnu ispravnost. Odlučivanje je prebačeno na direktora i on svojim potpisom odgovara, a radni deo je na službeniku za javne nabavke. Jedino za šta bi rukovodilac mogao da odgovara jeste formalni propust i zbog toga je on zaintersovan prevashodno za poštovanje forme. Rukovodilac nastoji da za svaku svoju aktivnost bude "pokriven" bilo propisima, internim aktima, pismenim nalogom direktora ili saglasnošću ili mišljenjem nadležnog regulatornog tela.

Tri četvrtine anketiranih rukovodilaca (76,3%) smatra da bi se javne nabavke unapredile boljom organizacijom rada i jasnije definisanim odgovornostima unutar organizacije. Čak 83% rukovodilaca službi za javne nabavke ima stav da bi se boljom motivisanošću službenika za javne nabavke mogla ostvariti unapređenja, što govori o njihovoj svesti da je upravo to (nedostatak motivacije službanika za javne nabavke) jedan od važnih ograničenja. Gotovo 4/5 rukovodilaca (79,2%) ocenjuje da ima prostora za unapređenje javnih nabavki kroz bolju komunikaciju i saradnju između učesnika u postupku, pre svega službe za javne nabavke, krajnjih korisnika i ostalih organizacionih jednica unutar naručioca.

Ovi stavovi ukazuju da unutrašnja organizacija i upravljanje, kao pitanja koja su u nadležnosti direktora, imaju značajan potencijal za unapređivanje rada i performansi naručilaca. Ujedno, u tom domenu su i najveća interna ograničenja za ostvarivanje boljih rezultata. Pored internih, postoje i eksterni, institucionalni faktori koji utiču na performanse javne nabavke. Nedavno istraživanje sprovedeno u zemljama Centralne i Istočne Evrope o faktorima koji najviše utiču na cene u javnim nabavkama kao jedan od pokazatelja performansi, pokazalo je da spoljni, institucionalni faktori utiču sa 18,6%, a interni sa 10% (Placek et al. 2019).

Krajnji korisnici za koje se predmet nabavke kupuje, u vrlo visokom stepenu su svesni da kvalitet predmeta nabavke bitno utiče na njihov rad (88% ispitanika). S druge strane, svega 61% ispitanih krajnjih korisnika izjavilo je da je zadovoljno kvalitetom predmeta nabavke iz čega proizlazi da postoji značajan prostor za unapređenje.

Dalje ispitivanje stavova krajnjih korisnika pokazalo je da 55% njih smatra da mogu direktno da doprinesu kvalitetu predmeta nabavke, kada se primenjuje kriterijum ENP, i to tako što će učestvovati, zajedno sa službenicima za javne nabavke, u određivanju kriterijuma i u njihovom ponderisanju. Međutim, na pitanje da li su spremni da se više angažuju u određivanju elemenata kriteriuma i njihovih pondera, svega 25% ispitanika je odgovorilo pozitivno. Proizlazi da, uprkos svesti o značaju nabavki za njihov rad i mogućnosti da doprinesu boljim nabavkama, ¾ krajnjih korisnika nije motivisano da se više angažuje. Iz perspektive krajnjih korisnika, mogućnosti za unapređenje javnih nabavki su u boljoj organizaciji i jasnije definisanim odgovornostima (71%), većoj motivisanosti učesnika u postupku (70%) i boljoj komunikaciji i saradnji između učesnika (67%), što spada u upravljačke poslove.

Službenici za javne nabavke vide u internim faktorima značajne potencijale za unapređenje rada. Prema njihovom mišljenju, najvažniji interni faktori su: veća motivisanost učesnika u postupku (86%), bolja organizacija rada i jasnije definisane odgovornosti (79%), bolja komunikacija i saradnja između učesnika u postupku (78%) i veće angažovanje krajnjih korisnika (70%). Proizlazi da je kod sva tri aktera (službenik, rukovodilac i krajnji korisnik) prisutno uverenje da upravljanje i organizacija nose veliki potencijal za unapređenje performansi javnih nabavki na nivou naručioca.

Sledeće važno pitanje koje se nameće jeste koliko su službenici za javne nabavke motivisani za ostvarivanje cilja naručioca, a to je da dobije najbolju vrednost za raspoloživi novac. Prema Vrumovoj teoriji očekivanja, motivacija zaposlenih se sastoji od tri komponente: očekivanja, instrumentalnosti i valence (Vroom, 1964). Očekivanje je verovanje zaposlenog da će njegov povećani napor rezultirati boljim performansama rada. Instrumentalnost predstavlja uverenje zaposlenog da će bolji lični rezultati rada dovesti do odgovarajuće nagrade. Konačno, valenca predstavlja značaj koji nagrada ima za onog ko je dobije[8]. Motivacija postoji samo ukoliko su sva tri faktora prisutna.

Od sto anketiranih službenika za javne nabavke, njih ¾ izjavilo je da je uvereno da može da obezbedi predmet nabavke koji će po kvalitetu i karakteristikama u potpunosti zadovoljiti potrebe krajnjih korisnika. To ukazuje na visok stepen očekivanja kod službenika.

[8] Na primer, nekome ko vrednuje više novac od slobodnog vremena, neće mnogo značiti nagrada u vidu slobodnih dana i obrnuto.

Ovome treba dodati da se 67% anketiranih službenika izjasnilo da je pohađalo obuke za primenu kriterijuma ekonomski najpovoljnije ponude, što upućuje na njihovu istinsku zainteresovanost da ovladaju znanjima potrebnim za primenu. Visok stepen podudaranja procenta onih koji su se stručno usavršavali i onih koji su izjavili da imaju kapacitete da obezbede predmet nabavke koji će u potpunosti zadovoljiti potrebe krajnjih korisnika ukazuje na utemeljnost njihovog uverenja.

Kada se pogleda drugi činilac u Vrumovoj formuli (instrumentalnost), situacija je bitno drugačija u odnosu na prethodno razmatrani faktor očekivanja. Naime, od 100 ispitanika, svega je njih 9% dobilo neku nagradu za dobro urađen posao. Ovo je znatno manje od njihovih rukovodilaca kod kojih je 34% nagrađeno za dobro sproveden postupak.

Treći element modela, valenca, izrazito je nepovoljan. Od 9% lica koja su bila nagrađena za dobre rezultate, njih čak 60% je ocenilo da su bili neadekvatno (nedovoljno) nagrađeni, s tim da polovina njih smatra da je nagrada bila apsolutno nesrazmerna rezultatu koji su ostvarili. To znači da je veoma mali broj službenika za javne nabavke zadovoljan nagradom i samim tim motivisan da kod sledeće javne nabavke pruži sve od sebe kako bi se ostvarila najbolja performansa oličena u najvišoj "vrednosti za novac".

U gotovo potpunom odsustvu pozitivne motivacije prema službenicima za javne nabavke, ostaje da se vidi da li se primenjuju negativni podsticaji prema njima. Negativnom motivacijom se može smatrati verovatnoća da će službenik za javne nabavke biti izložen kritikama ili nekoj vrsti kazne. Polovina ispitanika (51%) očekuje da će, u slučaju da se pojave problemi u postupku biti okrivljeni. To je značajno više od procenta njihovih rukovodilaca koji smatraju da bi, u istoj situaciji, bili pozvani na odgovornost (14%).

Iz ovoga se vidi koliki je raskorak između nadležnosti i odgovornosti. Naime, rukovodioci kao hijerarhijski viši nivo imaju veća ovlašćenja, pa bi i njihova odgovornost trebala da je u srazmeri sa tim. Veliki raskorak se uočava i u očekivanjima rukovodilaca i službenika da će biti nagrađeni za uspešno obavljen posao. Tako svega 9% službenika koji nose najveći deo posla u vezi sa postupkom nabavki očekuje neku vrstu nagrade ili priznanja, nasuprot 34% njihovih rukovodilaca.

Pri ovakvom rasporedu rizika, pozitivnih i negativnih podsticaja, službenici su usvojili pristup da im je primarni cilj da ne naprave formalnu, administrativnu grešku u proceduri, jer sa velikom verovatnoćom očekuju kaznu. S druge strane, dodatni napor i rizik da se

primeni složeniji kriterijum ekonomski najpovoljnije ponude ne donosi pozitivan podsticaj čija bi verovatnoća i značaj nadmašili negativan uticaj potencijalne kazne. Zbog toga službenici nastoje da što manje rizikuju i drže se najjedinostavijih rešenja, a korišćenje kriterijuma najniže cene svakako spada u to. Čak je i krajnji korisnik demotivisan da se više angažuje u postupku nabavke, iako je svestan da je kvalitet predmeta nabavke od velikog značaja za njegov rad (88%). Većina njih je uverena da može da pruži značajan neposredan doprinos da se nabavi kvalitetniji i bolji predmet nabavke (55%). Međutim, pošto se ispitani krajnji korisnici nalaze na izvršilačkim pozicijama i za njih važe slični odnosi između angažovanja, nagrade i rizika, kao što su kod službenika za javne nabavke. Drugim rečima, odnos između pozitivnih i negativnih podsticaja kod krajnjih korisnika je takav da deluje demotivišuće na njih.

Rukovodioci i direktori se osećaju odgovornim, pre svega, za zakonitost u radu organa i zato pridaju značaj gotovo isključivo formi, dok su performanse u drugom planu. Pri tom, upadljiv je raskorak između njihovih ovlašćenja i odgovornosti, pri čemu je ovo poslednje, u slučaju kada se pojave problemi u postupku, uglavnom na službenicima za javne nabavke i krajnjim korisnicima. Odgovori sve tri kategorije jasno upućuju ko će se smatrati odgovornim i biti suočen sa sankcijama u slučaju problema u postupku, a ko neće. I obrnuto, ko će biti nagrađivan u slučaju ostvarivanja ciljne performanse, a ko ne.

Na kraju potrebno je sagledati do kakvih su rezultata u pogledu performansi javnih nabavki doveli gore opisani upravljački i motivacioni mehanizmi. U tom cilju će nam poslužiti kretanje zastupljenosti kriterijuma ekonomski najpovoljnije ponude tokom proteklih sedam godina. Na narednom grafikonu prikazano je učešće postupaka javnih nabavki kod kojih je korišćen kriterijum ekonomski najpovoljnije ponude u ukupnom broju postupaka.

Kao što se može videti, u Srbiji postoji izražena tendencija pada učešće kriterijuma ENP koji je, u 2019. godini, sveden na svega ¼ zastupljenosti iz 2013. godine. Poređenja radi, u EU se ovaj kriterijum koristi, u proseku, u preko 60% slučajeva, s tim da kod zemalja sa razvijenijim sistemima, kao što su Velika Britanija i Francuska, zastupljenost kriterijuma ekonomski najpovoljnije ponude premašuje 90%. Ovo odstupanje ima za posledicu sve slabiji kvalitet predmeta nabavki na šta naručioci ukazuju poslednjih godina i što je konstatovano u izveštajima Uprave za javne nabavke za 2017, 2018, i 2019. godinu.

Grafikon 1. Učešće postupaka javnih nabavki kod kojih je korišćen kriterijum ekonomski najpovoljnije ponude i alternativnog najniže cene u ukupnom broju postupaka

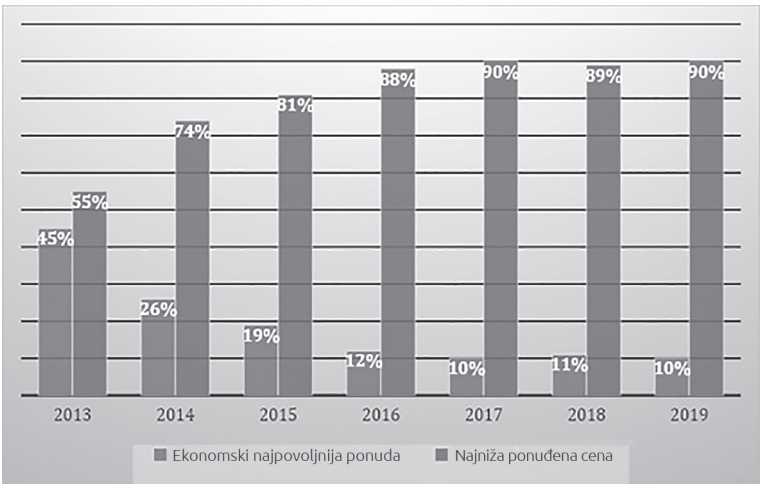

Izvor: Izveštaji Uprave za javne nabavke 2017, 2018, 2019. godine

Zadržavanje postojećeg načina upravljanja, kao i modela motivacije izvršilaca značiće nastavak slabljenja performansi javnih nabavki i povećanje zaostatka za zemljama EU. Jačanje stručnih kapaciteta u vidu održavanja obuka i drugih formi stručnog usavršavanja koje se obezbeđuju dobrim delom kroz programe pomoći EU kojim se prenosi njihova ,,dobra praksa", teško može rezultirati pomakom u performansama javnih nabavki dok god postoje snažni ograničavajući faktori u oblasti upravljanja i motivacije.

Zaključak

Dobro upravljanje je, prema Svetskoj banci, od presudnog značaja za održivi razvoj i održivo smanjenje siromaštva. Poseban izazov predstavlja upravljanje u javnom sektoru. Da bi se ostvarilo dobro upravljanje u javnom sektoru, kako je definisano dokumentima UN, EU i OECD/SIGMA neophodno je da se odlučivanje ,,spusti" na niže nivoe koji su zaduženi za pružanje usluga građanima. Na taj način se obezbeđuje bolje razumevanje, prihvatanje i motivacija ovih nivoa u primeni. I obrnuto,

svođenje nižih nivoa upravljanja na puko izvršavanje naloga ,,sa vrha" značajno umanjuje potencijal dobrog upravljanja organizacijom.

U Srbiji je prisutna izrazita centralizacija u odlučivanju, što postavlja značajna ograničenja u pogledu kvaliteta odluka koje se donose i efikasnosti njihovog sprovođenja od strane nižih nivoa, kako zbog neinformisanosti, tako i zbog nemotivisanosti. Ciljevi se određuju na godišnjem nivou na formalan način uglavnom kao input u procesu pripreme budžeta i zasnivaju se na tekućem stanju, umesto da predstavljaju razradu dugoročnih, strateških ciljeva. Za neostvarivanje ciljeva niko se ne poziva na odgovornost.

Preovlađuju negativni podsticaji za službenike u vidu pretnji kažnjavanjem što posle nekog vremena slabi motivaciju. Izvršioci i rukovodioci manjih organizacionih jedinica su fokusirani na formu i prevashodno vode računa da ne naprave administrativnu grešku. Istraživanje koje se odnosi na rad organa u oblasti javnih nabavki pokazalo je visok stepen formalizma, potpunu demotivisanost i značajna ograničenja u odlučivanju. U pogledu mera koje bi najviše mogle da doprinesu unapređivanju stanja, sve tri kategorije ispitanika (službenik za javne nabavke, njegov rukovodilac i krajnji korisnik) iskazale su visok stepen saglasnosti: 1) bolja organizacija i jasnije definisane odgovornosti, 2) veća motivisanost učesnika u postupku i 3) bolja komunikacija i saradnja između učesnika. Sve ovo su interni faktori koji su u domenu dobrog upravljanja organizacijom.

LITERATURA

Ariely, Dan. 2010. *Upside of Irrationality*, New York: HarperCollins Publishers.

Ariely, Dan., Gneezy, Uri., Loewenstein, George., & Mazar, Nina. 2009. „Large Stakes and Big Mistakes", u: *The Review of Economic Studies,* 76 (2), 451–469.

Benington, John., & Moore, Mark. H. 2010. *Public value: Theory and practice*, New York: Palgrave Macmillan.

Bovens, Mark., Thomas, Schillemans., and Paul't, Hart. 2008. „Does Public Accountability Work? An Assessment Tool", u: *Public Administration*, 86 (1), 225–242.

Council of Europe. 2020. „12 Principles of Good Governance". Pristupljeno 23. februara 2020.https://www.coe.int/en/web/good-governance/12-principles

Dalio, Ray. 2017. *Principles*, New York: Simon & Shuster.

European Commission. 2016. „The European Semester Thematic Factsheet – Public Procurement". Pristupljeno 28. aprila 2020. https://ec.europa.eu/info/sites/

info/files/file_import/european-semester_thematic-factsheet_public-procurement_en_0.pdf

Harold, Kelley., & Thibaut, John. 1969. *The Social Psychology of Groups*, New York: John Wiley and Sons.

Mobbs, Dean., Hassabis, Demis., Seymour, Ben., Marchan, Jennifer., Weiskopf, Nikolaus., Dolan, Raymond., & Frith, Christopher. 2009. „Choking on the Money: Reward-Based Performance Decrements Are Associated with Midbrain Activity", u: P*sychological Science* 20 (8), 955–962.

Papadopoulos, Yannis. 2007. „Problems of Democratic Accountability in Network and Multilevel Governance", u: *European Law Journal*, 13 (4), 469–486.

Plaček, Michal., Nemec, Juraj., Ochrana, František., Schmidt, Martin., & Půček, Milan. 2019. „Analysis of Factors of Overpricing in Public Procurement: A Study for Low-performing EU Countries", u: *International Journal of Public Administration,* 43 (4), 350–360. https://doi.org/10.1080/01900692.2019.1636393

SIGMA. 2017, „Principles of Public Administration". Pristupljeno 01. maja 2020.http://www.sigmaweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration-2017-edition-Overview-ENG-web.pdf

SIGMA. 2018. „Managerial Accountability in the Western Balkans", paper no. 58, Pristupljeno 05. maja 2020.https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/88be2112-en.pdf?expires=1589277645&id=id&accname=guest&checksum=-3C4D13CF941F0FCF2D15D4382015B95C

SIGMA. 2019. „Guideliness for Assessing the Quality of Internal Control System", paper no. 59, Pristupljeno 04. maja 2020.https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/88be2112 en.pdf?expires=1589277645&id=id&accname=guest&checksum=-3C4D13CF941F0FCF2D15D4382015B95C

UNESCAP. 2006. „Supporting the Achievement of Millennium Development Goals in Asia and the Pacific". Pristupljeno 15. aprila 2020. https://www.unescap.org/sites/default/files/Governance.pdf

UNESCAP. 2009. „What is Good Governance". Pristupljeno 01. aprila 2020.https://olev.de/g/UNESCAP-governance.pdf

Vroom, Victor., & Yetton, Philip. 1973. *Leadership and Decesion-Making*, University of Pittsbourgh Press.

Vroom, Victor. 1964. *Work and Motivation.* John Wiley and Sons Inc

World Bank. 1992. „Governance and Development, Washington D.C". Pristupljeno 17. marta 2020.http://documents.worldbank.org/curated/en/604951468739447676/pdf/multi-page.pdf

World Bank. 1994. „Governance, The World Bank's Experience". Pristupljeno 12. marta http://documents.worldbank.org/curated/en/711471468765285964/pdf/multi0page.pdf

Predrag Jovanović

CHALLENGES OF MANAGEMENT AND MOTIVATION IN THE PUBLIC SECTOR IN SERBIA

Abstract

Good governance is one of the most significant challenges in public sector reform and in creating the "unique EU administrative space". The key characteristics of the new public management are: a) goals set to be closely related to results (performance) and b) authorizations and responsibilities delegated at a lower level in order to be closer to the point where services are provided to citizens. In Serbia, we still have a predominant centralization of the decision-making process and focus on administrative responsibility, while results and performances are neglected. Recent research in the field of public procurement confirmed a very high degree of demotivation of hierarchically lower levels within the contracting authority and the dominant-negative motivation of employees. Employees and managers of the contracting authorities highlighted better organization, more clearly defined responsibilities, better motivation of stakeholders, as well as better communication and cooperation between them as key prerequisites for improvement. All of them fall under managerial responsibility and have an internal character.

Keywords: management, motivation, public sector, decision making, responsibility

ANA VUKOVIĆ
Naučna saradnica
Institut društvenih nauka, Beograd
avukovic@idn.org.rs

Obrazovanje kao činilac društvenog razvoja: reforma obrazovanja u Srbiji po ugledu na EU[1]

Apstrakt

Rad razmatra društvene mehanizme, razloge, povode i posledice prve decenije reforme obrazovanja u Srbiji, u 21. veku. U tom periodu postavljena su osnovna načela reforme, nakon čega se proces obrazovne reforme odvija manje-više po inerciji. Reformom je projektovano da se Srbija razvija kao kompatibilno područje tržišta radne snage s EU, u smislu strukturne uniformnosti obuke radne snage („obrazovnih ishoda"). To omogućava da investitori iz EU imaju u Srbiji rezervoar jeftinije radne snage, zadovoljavajućeg nivoa obuke, kao i da ustanove i kompanije iz EU imaju mogućnosti da iz Srbije, brzo i bez posebnih troškova, povlače deficitarne kadrove. To je, u Volerstinovom svetsko-sistemskom smislu, karakteristika zavisne, poluperiferijske, odnosno, polukolonijalne privrede.

Ključne reči: reforma obrazovanja, društveni odnosi, kapitalistički svetski sistem, poluperiferija, neokolonijalizam

Obrazovanje kao činilac društvenog razvoja i svetsko-sistemske integrisanosti

U poslednjih trideset godina jedan od pojmova koji se pojavljuju kao novitet u društvenoj teoriji je pojam *održivog razvoja*, koji se, uglavnom, dovodi u vezu sa klimatskim promenama i pitanjima iz domena ekologije. Međutim, ništa manje važni nisu ni ekonomski ili društveni aspekti održivog razvoja, kao deo, za svako društvo, sudbinske jednačine između ,,uspeha" i ,,propasti".

Društveni razvoj (*human development*) ima svoje pretpostavke, uzroke, oblike, društvene pojave i društvene odnose koji zavise od međusobnog delovanja različitih društvenih podsistema. U zavisnosti od stepena društvenog razvoja mogućnosti društvenog

[1] Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

razvoja mogu biti pod različitim stepenom (dominacijom) nekog društvenog podsistema – političkog, ekonomskog, kulturnog, a pored obrazovanja indeks humanog razvoja kao mera za procenu dugoročnog napretka obuhvata još dve dimenzije – dug i zdrav život i pristojan životni standard.

U sociologiji obrazovanja razmatra se i uloga obrazovanja u društvenom razvoju, a „obrazovanje se poima kao važan činilac društvenih promena nezavisno od toga da li je reč o procesima koji treba da obuhvate vrednosnu matricu jednoga društva ili pak da doprinesu ekonomskom razvoju, na primer (Petrović, 2011: 120)".

Nakon 2000. godine, koja se u sociološkoj literaturi vidi kao godina „odblokiranja tranzicije", i obrazovanje u Srbiji stavljeno je u funkciju ideologije *modernizacije*, odnosno pripreme naše zemlje ,,na putu za priključivanje" i integraciju u EU. Priključivanje, u stvari, podrazumeva proces reforme obrazovanja na osnovu parametara koji su ,,plodni" i uspešni pokazatelji za zemlje EU, a koji je preduzet bez prethodne analize domaćih stručnjaka sa iskustvom iz ove oblasti. Ova reforma bila je, kao i reforme u drugim društvenim oblastima, samo segment u okviru nastojanja vladajuće političke elite, nakon 2000. godine, da sprovede „četvrti pokušaj modernizacije Srbije u poslednjih dvesta godina" (Antonić, 2006: 11).

Sociolozi su već u toku prve decenije reforme obrazovanja, uočili da je reforma obrazovanja u Srbiji društveni proces koji je podstaknut različitim motivima. Među tim motivima istaknuto je, na primer, da je tehničko-tehnološki razvoj podstakao društvene promene, među kojima je, zbog globalizacije, za razvoj lokalnih tržišta bilo neophodno uključivanje u međunarodne tokove. Potom da, iako se o reformi obrazovanja sve više govori, ona nije prioritet društvenog razvoja jer „da bismo mogli krenuti u reformu obrazovnog sistema, neophodno je imati razvijenu privredu, uređenu demokratsku državu i formirano civilno društvo. Bez ovoga nije moguće postaviti parametre u okviru kojih se mogu trasirati razvojni pravci reforme obrazovnog sistema, počev od predškolskog vaspitanja pa sve do univerziteta" (Miladinović, 2011: 25–27).

Jedna od krucijalnih i najtežih posledica po ekonomski i privredno nedovoljno razvijena evropska društva, među kojima je i Srbija, i svojevrstan „preduslov" globalizacije, jeste „odvođenje talenata iz nerazvijenih zemalja koje ulažu u obrazovanje darovitih a oni se realizuju u drugim razvijenim društvima pitanje je za nauku i državnu

obrazovnu politiku: Šta da se radi? Kako da se zaštite vlastiti interesi u obrazovanju?" (Avramović, 2010: 84).

U prvoj deceniji reformskog procesa uočeno je da se reforma obrazovanja vrši pod direktnim uticajem i usmeravanjem različitih transnacionalnih struktura na ključnog aktera – tadašnje Ministarstvo prosvete „pogotovo u sazivu (2001–2004) koji je izvršio najveći deo reforme – osnovna načela promene prosvetnog sistema preuzelo je sa strane" (Antonić, 2011: 8–9). Osnovne smernice reforme utvrđene su nakon što je Ministarstvo pošlo od analize srpskog školstva koju su obavili UNICEF i OECD, 2001. godine, nakon nekoliko međunarodnih konferencija. Koncept reforme obuhvatio je glavni strateški cilj: usaglašavanje sa strateškim ciljevima zemalja članica EU i „otvaranje sistema obrazovanja i obuke ka spoljašnjem svetu, u svetlu bazične potrebe da se podstakne njegova revelantnost za posao i društvo i za suočavanje sa izazovima koje nameće globalizacija" (Kovač–Cerović i dr., 2004: 163).

Posebno je istaknuto, takođe, da je reforma obrazovanja urađena bez autentične refleksije domaćih institucija, posebno naučnih institucija koje se ovom oblašću bave u Srbiji (Avramović, 2010: 27).

Školski primer obrazovanja kao laboratorije socijalnog eksperimenta

Uvođenje reforme podrazumeva iskustveno analiziranje posledica društvene promene na društveni podsistem i društveni razvoj jedne zemlje. Kako je naša zemlja postala laboratorija za eksperiment u okviru obrazovne politike? Jedan od načina je uvođenje *patronstva*, tj. strane ekspertize. Naime, podrazumeva se da nerazvijenije zemlje nemaju kapacitete (tj. stručnjake, profesore, naučnike itd.) da sagledaju koje su neophodne društvene promene da bi se unapredio društveni razvoj, već im je potrebna ,,pomoć" sa strane, i ugledanje na uzore i idealno-tipske modele obrazovanja u nekoj drugoj zemlji.

Paradoks je u tome što su, neki profesori, takođe, bili u prilici da budu stipendisti u zemljama sa visokim stepenom društvenog razvoja, ali im se ni to ne može uzeti kao kvalitativan kriterijum da će uspešno umeti da obave reformu, iako o stvarnom stanju imaju bolji uvid od stranih eskperata. Paradoks koji se oslanja na prethodni jeste da je društvenu reformu, u ovom slučaju, u obrazovanju, nemoguće

sprovesti prema kriterijumima ocenjivanja ili po ugledu na „idealno-tipski" obrazac koji je zastupljen u zemlji na višem stepenu društvenog razvoja, jer ne postoje društveni uslovi i odnosi kao okruženje u kome je ka tome moguće stremiti kao izvrsnom modelu. U tom smislu „pre otpočinjanja bilo kakve reforme obrazovanja neophodno je dati odgovor na pitanje šta želimo kao konačni proizvod – specijalistu za jednu operaciju ili svestranog intelektualca spremnog i sposobnog da prihvati izazove novog" (Miladinović, 2011: 30).

U kontekstu korišćenja i primene različitih modela obrazovanja, može nam poslužiti to kako je davno Veber utvrdio razliku u obrazovanju između dve zemlje na primeru odnosa dva đaka, američkog i nemačkog: „Američki dečak uči neizrecivo manje od njemačkog dečaka. Ali, sudeći po *smislu* njegova života u školi, on uprkos nevjerovatno velikom broju ispita nije još postao biće koje samo polaže ispite, kao što je to postao njemački dečak. Jer u Sjedinjenim Državama nalazimo tek početak stvaranja birokracije koja pretpostavlja diplomu o položenom ispitu kao ulaznicu u carstvo prebendalne službe. Mladi Amerikanac ne respektira ništa i nikoga, nikakve tradicije, niti ikakvu službu ako ne ono što je važno za njegovo vlastito osobno postignuće, a što se zove američka ,,demokracija". To je smisao demokracije i zato nam je do njega stalo, kakogod mogao biti izobličen u svom odnosu spram stvarnosti. Amerikanac o svom učitelju, koji stoji ispred njega, ima ovakvu predodžbu: on mi za novac moga oca prodaje svoja znanja i metode jednako kao što vrtlarica prodaje mojoj majci kupus. I s tim je gotovo. Doduše, ako je njegov učitelj majstor u nogometu, tada je on na tom području njegov vođa. Ali ako to nije (ili nije nešto slično na nekom drugom sportskom području), onda je on samo učitelj i ništa više, a nijedan mladi Amerikanac ne bi ni pomislio da si dopusti da od njega kupuje ,,nazor na svijet" ili pravila mjerodavna za vođenje života" (Weber, 1989: 274–275).

Ovde će kao primer laboratorije u kojoj je urađen eksperiment kako uskladiti obrazovanje po ugledu na EU, poslužiti reforma obrazovanja u Srbiji. Osnovno u eksperimentu obuhvata pripremu sredstava pomoću kojih će se obaviti i određivanje načina kako će se izvršiti. U društvenom eksperimentu kao sredstvo mogu poslužiti stereoptipi, koji bi trebalo da se analiziraju i preispituju, *a ne da posluže kao referentni okvir da se eksperiment sprovede brzo i po kratkom postupku*. U našoj javnosti je kao povod za neophodnost reforme obrazovanja poslužio stereotip da je *srpsko školstvo tromo, sporo,*

preobimno, te da je znanje koje se dobija u školama i na fakultetu *zastarelo i neprimenjivo*.

Prilikom takvih ocena nije uzeto u obzir da su „danas u opticaju dva ključna obrazovna koncepta: opšte obrazovni koncept i koncept specijalističkog obrazovanja. Specijalistički koncept dominira u najrazvijenijim zemljama, no to uopšte ne znači da on treba da ima prednost nad opšteobrazovnim. Specijalistički sistem kao svoj konačni proizvod ima tzv. fah-idiote. Ljude koji niti znaju, niti shvataju bilo šta osim svoje uže struke. Osnovna karakteristika tzv. fah-idiota je ta da se oni ne snalaze u izmenjenim radnim okolnostima. Ako se promeni tehnologija, ne preostaje im ništa drugo do prekvalifikacija. Drugim rečima, ako ostanu bez posla – preostaje im samo jedno: da traže posao u svojoj užoj struci. S druge strane, u razvijenim zemljama, novopridošli stručnjaci iz zemalja tipa Srbije, Indije, Kine, Rusije i sličnih koje su favorizovale opšteobrazovni koncept vrlo često nalaze svoje mesto u oblasti naučnog istraživanja i razvoja. Njihova praktična vrednost nad fah-idiotima je u tome što im široka teorijska osnova omogućava brzo i lako snalaženje u izmenjenim okolnostima. Dakle, osnovna prednost našeg dosadašnjeg obrazovnog sistema je upravo u opšteobrazovnom pristupu koji podrazumeva vladanje kako uže stručnim tako i opštim znanjima" (Miladinović, 2011: 29–30).

Figura reforme obrazovanja u raskoraku

U dosadašnjim teorijama i problemima društvenog razvoja, analizirane su kako klasične, tako i novije teorije. U različitim interpretacijama, recimo, prikazujući marksističko poimanje društvene promene i istorijskog razvoja, ukazano je na „podelu rada kao osnovu za klasnu podelu i suprotnosti iz kojih se stalno obnavljaju sukobi i odgovarajuće promene pa se na taj način i sve tehničko-tehnološke promene pokazuju kao deo i jedan od glavnih činilaca promene u društvenim odnosima", te da „u tim okvirima pojedinac, vrednosti i svest dobijaju svoj značaj i smisao granice do koje se promene mogu realno ostvariti" (Popović; Ranković, 1981: 81). Takođe, u okviru strukturalizma kao teorije i analitičke orijentacije odavno je uočeno da „u određenju strukturalnog kauzaliteta, kao zavisnosti i ,,položaja" delova u okviru složenih ,,artikulisanih" celina svaki društveni totalitet je *istorijski* time što je na osoben složen način strukturiran, u smislu jedne

specifične hijerarhije (jedne glavne i više sekundarnih) protivrečnosti koja je podložna stalnim izmenama (struktura u konjukturi)" (Popović, Ranković, 1981: 108).

Istraživači su uočili da je predmet reforme obrazovanja kod nas nakon 2000. godine, u suštini, davanje prednosti kvantitetu nad kvalitetom, tj. da je sve što je uključeno u obrazovanje, „pod lupom" kvantitativnih kriterijuma koji, u najširem smislu, normiraju kvalitet i karakter znanja, i svih društvenih odnosa koji su povezani sa prosvetom. Osnovno, srednje, visoko obrazovanje, kao i celokupna nauka su u ustrojstvu utvrđivanja kvaliteta na osnovu kvantiteta i kriterijuma zasnovanih na broju i ,,formuli".

U okviru procesa kvantifikacije ispušten je iz vida važan kriterijum da bi se i one neophodne i kroz iskustvo poželjne promene uvele, a to su društveni odnosi, a u visokom obrazovanju ,,kvantifikacija" je doprinela uspostavljanju kupoprodajnog odnosa između fakulteta i studenata (tj. roditelja i porodice), najčešće na uštrb znanja i opšte kulture (Miladinović, 2011: 42–44).

Studenti dobijaju svojevrsno obećanje da će plaćanjem školarine i pohađanjem predavanja na kraju semestra imati prelazne ocene u indeksu (Uzelac, 2009: 20), i često mnogi od tih studenata, ne žele da čitaju knjige, jer ih smatraju „zastarelim", „od 12 studenata, koliko mi je bilo na uvodnom predavanju iz srednjovekovne filozofije, oktobra 2009. godine svih 12 koriste internet, ali niko ne čita knjige, niti se može setiti poslednje koju je pročitao" (Uzelac, 2009: 253). Tako se i autor ovog rada seća anegdote u prvim godinama uvođenja ,,bolonje" na jednom fakultetu društvenih nauka, u razgovoru sa studentom koji me je na hodniku pitao ,,Zašto čitamo samo 60 strana nekog dela koje je napisao Platon?", odgovor je bio: ,,Kolega možete da pročitate celu *Državu*, i bilo koju knjigu koju imate u literaturi, niko Vam ne brani, bilo bi i poželjno, zbog sebe." Ova anegdota ukazuje na to, da su i neki studenti koji razmišljaju bili, ipak, svesni da je nemoguće shvatiti poentu nekog dela, pogotovo iz osnovne literature, ako se znanje svodi na kvantitet i poglavlja knjige.

Ovde dolazimo do tri aspekta reforme, zbog ograničenosti rada svi aspekti neće biti iscrpno analizirani. Naime, reforma je, u različitom obimu i modalitetu, obuhvatila sva tri nivoa obrazovanja: osnovno, srednje i visoko, ali i nauku (u okviru fakulteta i naučnih institucija) kao najvažniju oblast koja *proizvodi* znanje, obrazuje, i formira buduće ,,znalce".

Figura raskoraka obuhvatila je u kratkim crtama nepovezanost različitih nivoa obrazovanja, stereotipizaciju, demokratizaciju odlučivanja aktera u obrazovanju i medijsku sliku obrazovanja u društvu. Ovo su samo neki od elemenata koji su bili sredstva u eksperimentu, ali ovim lista nije svakako iscrpljena.

Raskorak u razlozima za sprovođenje reformi se mogao nazreti kroz nepovezanost i spuštanje kriterijuma za utvrđivanje neophodnog znanja od osnovnog školstva do visokog obrazovanja, ali sa kvalitativnom distinkcijom u posledicama. Prevashodno zbog toga što je osnovno obrazovanje možda prvo i poslednje okruženje u kome se pojedinac obrazuje, ne samo teorijski, već i kroz socijalizaciju za društvene odnose u koje će stupati tokom života. Ako na toj stepenici nauči da je samo kvantitet merilo kvaliteta, onda će se njegovo mišljenje teško promeniti ili preoblikovati na fakultetu u budućnosti. Naime, činjenica da je osnovno obrazovanje obavezno, a visoko obrazovanje nije, dovelo je do toga, da se i u osnovnom obrazovanju spusti kriterijum za neophodno i prolaznost, koja je pogubnija po celokupan društveni razvoj. Kao u ogledalu, nizak nivo znanja neophodnog za uspeh u osnovnoj školi, preslikao se u nizak nivo znanja i kriterijuma za ocenjivanje na fakultetu, što je dalje onemogućilo kvalitetnu reprodukciju znanja, i dovelo do fiktivne elitizacije znanja.

Elitizacija znanja obuhvata i opredeljenje za to koju osnovnu i srednju školu će dete upisati, sve do toga za koji fakultet će se opredeliti u budućnosti. U nešto drugačijoj formi elitizacija znanja obuhvatila je svojevrsnu podelu na kvalitetnije društvene aktere u koje su spadali pojedinci koji su deo obrazovanja ili, ređe, celokupno obrazovanje stekli u inostranstvu, i one, često okarakterisane kao manje vredne" aktere – koji su sve nivoe obrazovanja stekli u našem školskom sistemu. Međutim, iako su prosvetni radnici u Srbiji uočili ovu jjpromenu karaktera obrazovanja" i tzv. reformski paradoks: s jedne strane, već „više od 20 godina iz našeg obrazovnog sistema odlaze u svet desetine hiljada mladih ljudi i odlično se uklapaju u obrazovne sisteme drugih zemalja (...) sada kada mi treba da se i formalno i suštinski priibližimo tom svetu i Evropskoj uniji, naš obrazovni sistem odjednom ne valja i treba ga uništiti" (Ružičić, 2010: 135–136), ovaj stereotip o kvalitetnijem znanju koje se dobija u drugim zemljama opstaje sve do danas, i, kao ozbiljnu posledicu ima to što se manifestuje i na kasnijim ,,stepenicama" kroz davanje prednosti kandidatima prilikom zapošljavanja. U skladu sa tim, nepotizam kroz ,,vezu" nije

samo karakteristika našeg društva, ono dobija svoju specifičnu stranu formulu kroz nepotizam u potenciji kroz ,,preporuku" koja u datom *društvenom odnosu* manifestuje implicitnu moć pojedinca ili institucije koji daju preporuku.

Uzgred, bez namere da dublje analiziramo, treba pomenuti da je među razlozima za reformu obrazovanja bilo i mišljenje da „obrazovanje nije usklađeno sa potrebama privrede i društva". Ako se ovaj stav raščlani na deset godina kraha privrede i društva, pre početka reforme nakon 2000. godine, može se zaključiti da je nakon 2000. trebalo otpustiti sve nastavnike u npr. srednjim stručnim školama koji su obrazovali profile za rad u industriji različitih grana privrede i sl. Nakon toga, to i jeste delimično urađeno, favorizovanjem menadžera u različitim oblastima kao poželjni i ,,proizvodni" profesionalni profil (po ugledu „na svet"), a potom nakon nekoliko godina, ispostavilo se da postoji deficit kvalifikovanih majstora i radnika koji su neophodni u različitim privrednim delatnosti (možda upravo onih koji su prethodno okarakterisani kao nepotrebni i neprimenjivi profili).

Iako su znanje i obrazovanje glavni imperativ i često jedini resurs ekonomski i tehnološki nerazvijenih zemalja, posebno postsocijalističkih, u konkurenciji sa razvijenijim zemljama „period komunizma je u tim zemljama svojevremeno afirmisao obrazovanje kao vrednost iako je potonja kriza u mnogim sredinama dala sve od sebe da tu vrednost baci u blato. Ne treba zaboraviti da je jedna od ,mada retkih, dobrih strana, inače nefunkcionalnog, socijalizma ta, da je veliki broj ljudi imalo mogućnost (relativno) besplatnog školovanja do najvišeg nivoa. Drugo pitanje je to što su, zbog razmera društvenih nejednakosti, ovakvu mogućnost češće koristili pripadnici viših društvenih slojeva, kao i oni koji su živeli blizu univerzitetskih centara" (Miladinović, 2011: 35).

U istorijskom osvrtu na promene u znanju i obrazovanju kao činiocu društvenog razvoja nisu izostale ni samorefleksije naučnika i istraživača o stanju u nauci, profesionalnim uzorima i autoritetima u naučnom smislu kod nas i u svetu; oblastima istraživačkih interesovanja u različitim društvenim periodima, korišćenju metoda istraživanja u društvenim disciplinama, kod nas i u svetu, već je dat svojevrstan uvid u posledice koje su društvene, istorijske i strukturne promene u našem društvu imale na društvenu (sociološku profesiju) i delovanje naučnih institucija (Vuković, 2012).

Akcioni plan za sprovođenje Strategije obrazovanja u Srbiji do 2020. podrazumevao je četiri cilja dugoročnog razvoja obrazovanja

koji su obavezujući za obrazovni sistem u celini i za svaki njen deo, a strategijom su definisani kao: 1) povećanje kvaliteta procesa i ishoda obrazovanja do maksimalno dostižnog nivoa – onog koji proističe iz naučnih saznanja o obrazovanju i ugledne obrazovne prakse; 2) povećanje obuhvata stanovništva Republike Srbije na svim obrazovnim nivoima, od predškolskog vaspitanja i obrazovanja do celoživotnog učenja; 3) dostizanje i održavanje relevantnosti obrazovanja, posebno onog koje se potpuno ili delimično finansira iz javnih izvora, tako što će se struktura sistema obrazovanja usaglasiti sa neposrednim i razvojnim potrebama pojedinaca, ekonomskog, socijalnog, kulturnog, medijskog, istraživačkog, obrazovnog, javnog, administrativnog i drugih sistema; 4) povećanje efikasnosti upotrebe svih resursa obrazovanja, odnosno završavanje obrazovanja u predviđenom roku, sa minimalnim produžetkom trajanja i smanjenim napuštanjem školovanja.[2]

Kroz istraživanja je, međutim, utvrđeno da postoji raskorak u mogućnostima da se ovi zahtevi ispune, jer za razliku od perioda pre devedesetih godina dvadesetog veka, pripadnici nižih slojeva nisu u mogućnosti da se obrazuju, i nemaju prohodnost ka višim nivoima obrazovanja. Rezultati istraživanja o (ne)jednakosti u mogućnostima pripadnika različitih slojeva, posebno pripadnika nižih društvenih slojeva, pokazali su da je srpsko društvo sve zatvorenije, tj. da prohodnost na više nivoe obrazovanja, nije opcija koja je dostupna svim članovima društva (Miladinović, 2011; Cvejić, 2012; Antonić, 2013).

S druge strane, naša vlada je obezbeđivala zapadnim kompanijama, kroz program „10 000 evra za svako radno mesto", besplatnu radnu snagu. S usvajanjem Zakona o dualnom obrazovanju (2017)[3]vest[4]) zapadne kompanije u Srbiji dobile su mogućnost da koriste i obaveznu dečju radnu snagu. Ranije „obrazovanje uz rad"

---

[2] Akcioni plan za sprovođenje Strategije obrazovanja u Srbiji do 2020. (http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Akcioni_plan.pdf, pristupljeno 15. januara2020.

[3] Zakon o dualnom obrazovanju: http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2017/2861-17.pdf, pristupljeno 15. 2. 2020.

[4] Usvojen zakon o dualnom obrazovanju, *Novosti,* 8.,novembar 2017 : https://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8/% D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%88% D1%82%D0%B2%D0%-BE.395.html:694751-Usvojen-Zakon- o-dualnom-obrazovanju, pristupljeno 15. 2. 2020.

bilo je u nadležnosti Ministarstva prosvete, dok sada pak kompanije u koje će deca ići da rade bira i kontroliše Privredna komora Srbije. Ranije je naglasak bio na učenju – zato deca nisu dobijala platu, sada je naglasak na radu – deca će prvenstveno raditi i za to biti plaćena.

Sada će se i do 80% stručnih časova obavljati u kompaniji, pri čemu deca mogu da rade i do 30 sati nedeljno (pet dana po šest sati; čl. 6). Za to će dobijati tek 70% od minimalne cene rada (čl. 34). „Uslovi (iz zakona) postavljeni poslodavcima su takvi da je sasvim jasno da ih svaki poslodavac može formalno ispuniti, a da nema garancije da će ih poštovati. To zapravo znači da se poslodavcima obezbeđuje ekstremno jeftina radna snaga. Da li je potrebno dualno obrazovanje za čišćenje toaleta? Za nošenje teških tereta? Koliko je zapravo prakse potrebno da bi se naučilo slaganje kablova, kada sam poslodavac, inače, izvodi jednodnevnu obuku novozaposlenih za ovo' zanimanje'? A to će zasigurno biti poslovi na kojima će se naći deca u ovom režimu rada" (Reljanović, 2017).

Zaključak

Razmatranje promena u okviru nekog sistema, pokazalo je da „sistem može imati svoju unutrašnju dinamiku sa smerom promene ,,na nivou strukture", gde sinhronija i dijahronija mogu da imaju dopunska analitička značenja, u smislu da je prva više ,,kretanje razvitka unutra strukture", dok se ,,dijahronija" određuje i kao odstupanje u istorijskim slučajevima ,,dodira" dva različita globalna društva, kao ,,presecanje" dveju različitih civilizacija ili ,,linija" razvitka (Popović, Ranković, 1981: 112).

Ako ovaj teorijski stav primenimo na primeru reforme obrazovanja u Srbiji po ugledu na EU, možemo da zaključimo da ona nije urađena uzimajući u obzir ni sinhronijsku ni dijahronijsku perspektivu, već su obe ,,matrice" samo delimično primenjene u različitim kontekstima i fazama reforme u teorijskom smislu, bez razumevanja šireg okvira nastojanja da se Srbija svede na (neo)kolonijalni rezervoar jeftine radne snage.

Prilikom reforme obrazovanja u našem društvu došlo je do zamene teza, a sve u skladu s neoliberalnim modelom reforme društva. Tako je znanje „da bi bilo primenjivo" zaogrnuto sintagmom ,,tržišta znanja" i stavljeno u okvir kupoprodajnog odnosa. Izopštavanjem

znanja (obrazovanja) kao *društvene kategorije* – prvenstveno kulturne i nacionalne, kao i *svođenjem na jedinicu robe*, ostavljen je prostor za *znanje bez karaktera*, bez strukturne i istorijske supstance karakteristične za određenu zemlju.

Kao sredstvo za neokolonijalno zaposedanje institucija obrazovanja korišćeni su idealno-tipski kriterijumi obrazovanja, koji se ne primenjuju čak ni u svim zemljama EU, ili se koriste u skladu sa stepenom u kome ih je uopšte moguće primeniti – posebno s obzirom na stepen društveno-ekonomskog razvoja u datoj zemlji. Takav proces društvene promene u obrazovanju podrazumevao bi niz revelantnih i refleksivnih opažanja kojima bi se uspostavila *autentičnost* oblika i sadržaja reforme obrazovanja, i sledstveno tome uspostavljanje znanja kao izuzetnog (važnog) činioca društvenog razvoja. Međutim, u različitim fazama sprovođenja reforme obrazovanja izostala je ova neophodna samorefleksija, a takođe i svest o individualnoj, kolektivnoj, institucionalnoj i javnoj odgovornosti za strukturne i društvene posledice preduzetih promena obrazovnog sistema.

Umesto da obrazovanje bude deo racionalno-funkcionalnog usmeravanja društvenog razvoja, ono je u Srbiji poslužilo kao instrument političke, ideološke i socijalne polarizacije, kao i sredstvo za ideološku legitimaciju novog poretka i regrutaciju jeftine radne snage unutar neokolonijalnog aparata kontrole i eksploatacije jednog tipičnog (polu)perifernog društva.

LITERATURA

Akcioni plan za sprovođenje Strategije obrazovanja u Srbiji do 2020. u: Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, *Službeni glasnik RS*, br. 107/2012, Retrieved February 2, 2020 from the World Wide Web http://www.mpn.gov.rs/wpcontent/uploads/2015/08/Akcioni_plan.pdf

Antonić, Slobodan. 2009. *Elita, građanstvo i slaba država. Srbija posle 2000*. Beograd: Službeni glasnik.

Antonić, Slobodan. 2011. „Reforma obrazovanja u Srbiji", u: *Obrazovanje u tranziciji. NSPM, posebno izdanje*, Vol. XIX, No. 2, 5–25.

Antonić, Slobodan. 2013. „Društvena pokretljivost u socijalističkoj Srbiji: jedan revizionistički pogled", u: *Sociološki pregled*, Vol. XLVII, No. 2, 145–170.

Avramović, Zoran. 2011. „Lice i naličje globalizacijske darovitosti". u: Gojkov G. i Stojanović A. (ur.): *Daroviti u procesu globalizacije*. Vršac–Arad: Zbornik Visoke škole strukovnih studija za obrazovanje vaspitača "Mihailo Palov".

Cvejić, Slobodan. 2012. „Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji", u: Šljukić S. i Marinković D. (prir.): *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*. Novi Sad: Odsek za sociologiju FF Univerziteta u Novom Sadu.

Usvojen Zakon o dualnom obrazovanju 2017. *Novosti*. Retrieved February 2, 2020 from the World Wide Web https://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE.395.html:694751-Usvojen-Zakon-o-dualnom-obrazovanju

Kovač–Cerović, Tinde i dr. 2004. *Kvalitetno obrazovanje za sve – izazovi reforme obrazovanja u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta.

Miladinović, Slobodan. 2011. „Modernizacija društva Srbije i pitanje reforme obrazovanja", u: *Obrazovanje u tranziciji. NSPM*, *posebno izdanje*, Vol. XIX, No. 2, 25–53.

Petrović, Jasmina. 2011. „Obrazovanje u Srbiji: realnost i medijska slika realnosti", u: *Obrazovanje u tranziciji. NSPM*, *posebno izdanje*, Vol. XIX, No. 2, 119–151.

Popović, Mihailo. i Ranković Miodrag. 1981. *Teorije i problemi društvenog razvoja*. Beograd: BIGZ.

Reljanović, Mario. 2017.„Da li ćemo im i decu oprostiti?". *Peščanik*, Retrieved May 2, 2020 from the World Wide Web https://pescanik.net/da-li-cemo-im-i-decu-oprostiti/

Ružičić, Ivan. 2010. „Zašto nastavnici moraju biti nosioci kreiranja prosvetnih zakona i reforme obrazovanja", u: *Obrazovanje u Srbiji danas*. Beograd: Unija sindikata prosvetnih radnika Srbije.

Uzelac, Milan. 2009. *Priče iz bolonjske šume*. Vršac: Visoka strukovna škola za obrazovanje vaspitača, Retrieved March 14, 2020 from the World Wide Web http://www.uzelac.eu/2KnjigeStudija/MilanUzelacPriceizBolonjskesume.pdf

Vuković, Ana. 2012. „Razvojni put Centra za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka", u: *Sociološki pregled,* Vol. XLVI, No. 3, 441–460.

Weber, Max. 1989. *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus.

Zakon o dualnom obrazovanju, *Službeni glasnik RS*, 101/2017–3, 6/2020-25 Retrieved February 15, 2020 from the World Wide Web http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2017/2861-17.pdf

Ana Vuković

EDUCATION AS A FACTOR OF SOCIAL DEVELOPMENT: EDUCATION REFORM IN SERBIA IN THE IMAGE OF THE EU

Abstract

The paper considers social mechanisms, reasons, causes and consequences of the first decade of education reform in Serbia, in the 21st century. In that period, the basic principles of the reform were set, after which the process of educational reform has taken place more or less through inertia. The reform envisaged Serbia to develop as an area of the labor market compatible with the EU, in terms of the structural uniformity of labor training ("educational outcomes"). This has enabled EU investors to have a reservoir of cheaper labor in Serbia, a satisfactory level of training, as well as for the institutions and companies from the EU to have the opportunity to extract deficient staff from Serbia, quickly and without special costs. This is, in terms of Wallerstein's world-systems theory, a characteristic of dependent, semi-peripheral, i.e. semi-colonial economies.

Keywords: education reform, social relations, capitalist world system, semi-periphery, neocolonialism.

MILAN ŠOJIĆ
Vanredni profesor i viši naučni saradnik
Naučno društvo ekonomista Srbije
milansojic49@gmail.com

Uporedna analiza stepena investiranja u Republici Srbiji i zemljama Evropske unije

Apstrakt

U ovom radu je data uporedna analiza stepena investiranja u Republici Srbiji i zemljama Evropske unije. Bruto investicije u osnovnim fondovima su u Republici Srbiji u porastu, ali se procenjuje da još nisu dostigle potreban nivo sa stanovišta ekonomskog i društvenog razvoja i mogućnosti privrede. Prema preliminarnim podacima zvanične statistike, bruto investicije u osnovne fondove su u 2018. godini iznosile 1.016,5 milijardi dinara ili oko 8,6 miilijardi evra. Stopa investicija, merena odnosom ukupnih investicija i bruto domaćeg proizvoda u 2018. godini iznosila 20,1%, dok se u 2019. godini procenjuje na oko 21% BDP-a. Prema našoj oceni, stopa investicija bi u narednom periodu trebalo da iznosi najmanje 25% BDP-a godišnje. Istovremeno je, prema podacima Evrostata, stopa investiranja u Evropskoj uniji (EU 28) u 2013. godini iznosila 19.6% i u 2018. godini i 21% bruto domaćeg proizvoda EU. Udeo javnih invsticija se u Evropskoj uniji kreće na nivou od oko 3% BDP-a godišnje; udeo korporativnih investicija 12–13% BDP-a, a udeo investicija sektora stanovništva na nivou od 5–6% BDP-a.

Stepen domaće i spoljne zaduženosti privrede i javnog sektora svakako deluje kao ograničavajući faktor za nova investiciona ulaganja. Otplata kamate i glavnice spoljnog duga je u nas, prema podacima NBS, u poslednjih nekoliko godina iznosila 10–13% BDP-a, odnosno 4.9 milijardi evra u 2018. i oko 6,0 milijardi evra u 2019. godini, od čega su plaćene kamate na spoljni dug iznosile oko milijardu evra u 2018. godini i 1.1 milijardi evra u 2019. godini. Strane direktne investicije (SDI) su u nas u poslednjih nekoliko godina u porastu. Prema podacima Ministarstva finansija MFIN kod nas su SDI (neto) bile srazmerno visoke i iznosile su 3,2 milijardi evra u 2018. i 3,6 milijardi evra u 2019. godini. Ocene su da privatizacija društvenih i državnih firmi nakon 2000. godine nije dala očekivane rezultate. Nepovoljno je što su privatizacioni prihodi u ukupnom iznosu od svega oko 4 milijardi evra do 2013. godine bili pretežno usmereni u potrošnju, a ne u investicije, što je usporavalo ekonomski razvoj i oporavak kod nas.

Ključne reči: bruto investicije, uporedna analiza, zaduženost, Srbija, Evropska unija

Uvod

U ovom radu je dato kretanje ukupnih investicija u Republici Srbiji i uporedna analiza stepena investiranja u Republici Srbiji i zemljama Evropske unije. Najpre su analizirana kretanja ukupnih investicija u Srbiji u protekle dve decenije, kao i kretanja nominalnog i realnog nivoa bruto domaćeg proizvoda (BDP-a) kod nas. Zatim je analiziran stepen investiranja u zemljama Evropske unije i Evrozone, posebno sa stanovišta stopa investiranja, mereno ukupnim investicijama prema BDP-u. U okviru ukupnih investicija u Srbiji, data su kretanja investicija prema njihovoj tehničkoj strukturi, kao i iznosi ukupnih subvencija u privredi, poljoprivredi i ostalih subvencija, kao i kretanje kapitalnih izdataka iz budžeta Republike Srbije. Dato je takođe kretanje stranih direktnih investicija (SDI) i njihov odnos prema BDP-u Srbije, u koje su uključeni i privatizacioni prihodi, ostvareni prodajom društvenih i državnih privrednih firmi.

Kretanje ukupnih investicija i bruto domaćeg proizvoda u Republici Srbiji

Bruto investicije u osnovne fondove su, kao deo bruto domaćeg proizvoda, u Republici Srbiji u protekle dve decenije bile u porastu, ali se procenjuje da još nisu dostigle potreban nivo sa stanovišta nasleđenog srazmerno niskog nivoa razvoja i raspoloživih domaćih ljudskih i prirodnih resursa. Prema podacima zvanične statistike, bruto investicije u osnovne fondove su u 2018. godini iznosile 1.016,5 milijardi dinara ili oko 8,6 milijardi evra. Prema podacima zvanične statistike, stopa investicija, merena odnosom bruto investicija i bruto domaćeg proizvoda je u 2018. godini iznosila 20,1%, dok se u 2019. godini procenjuje na oko 21% BDP-a. Kako bi se postigao veći stepen društveno-ekonomskog razvoja, stopa investicija bi, po našoj oceni, u narednom period trebalo da iznosi prosečno najmanje 25% BDP-a godišnje. Na osnovu najnovijeg programa i projekcija, Ministarstvo finansija je projektovalo stopu ukupnih investicija u periodu od 2020. do 2022. Godine, na nivou od oko 22% BDP-a godišnje. Toliko su, prema EC-Evrostatu, iznosile i prosečne stope investicija u BDP-u u Evropskoj uniji EU-27 (bez Velike Britanije) i u Evrozoni u 2019. godini.

Tabela 1.

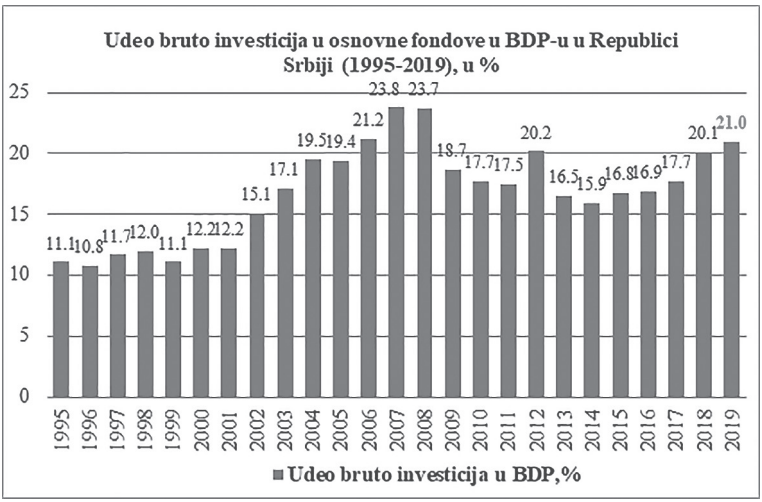

Izvor: RZS, maj, 2020. godine

Prema podacima zvanične statistike, bruto domaći proizvod je kod nas, na bazi revidiranih podataka (prema SNA2008/ESA2010 metodologiji), u protekle dve decenije bio u porastu, mada je taj rast bio niži od očekivanog i ispod potencijalnog nivoa. Bruto domaći proizvod je, prema revidiranim podacima RZS, u 2018. godini iznosio 5.068,6 milijardi dinara ili 42,9 milijardi evra, a u 2019. godini je preliminarno procenjen na oko 5.410,8 milijardi dinara ili oko 45,9 milijardi evra. Od 2005. do 2019. godine, ostvaren je realni rast BDP-a od 2,4% prosečno godišnje, a od 2014. do 2019. godine je ostvaren prosečan godišnji rast BDP-a na nivou od 3,1%.

Bruto investicije u fiksne fondove su imale veću prosečnu stopu realnog rasta od stope realnog rasta BDP, ali su imale osetno veću varijabilnost u poređenju sa rastom BDP-a. Od 2005. do 2019. godine, ostvareni realni rast bruto investicija u fiksne fondove je iznosio 4,1% prosečno godišnje, a od 2014. do 2019. godine je ostvaren prosečan godišnji rast ukupnih investicija na nivou od 8,7% godišnje.

Obavljena empirijska istraživanja, u dužem vremenskom periodu, od 2001. do 2019. godine, pokazuju da je stopa realnog rasta bruto investicija u osnovne fondove je iznosila 7.8%, a standardna devijacija čak 12.7% godišnje, tako da je koeficijent varijacije ukupnih investicija u navedenom periodu iznosio čak 165,5%, prema koeficijentu varijacije realnog rasta BDP-a u tom period od 88,8%.

Tabela 2. Kretanje bruto domaćeg proizvoda i ukupnih investicija u Republici Srbiji (2001–2019)

	BDP, tekuce cene, u milijardama dinara	Bruto investicije u fiksne fondove, tekuće cene, u milijardama dinara	Stope realnog rasta BDP, u %	Stope realnog rasta brto investicija u osnovne fondove, u %
2001	867.2	105.8	6.9	4.5
2002	1102.6	166.7	6.4	29.7
2003	1294.7	222.0	4.4	21.4
2004	1526.2	298.2	9.0	19.0
2005	1846.9	359.0	5.5	5.6
2006	2181.0	462.4	5.1	15.6
2007	2523.5	599.8	6.4	25.5
2008	2908.4	689.5	5.7	8.1
2009	3052.1	570.6	-2.7	-22.5
2010	3250.6	574.6	0.7	-6.5
2011	3612.3	632.4	2.0	4.7
2012	3810.1	769.9	-0.7	13.9
2013	4121.2	678.9	2.9	-12.0
2014	4160.5	663.6	-1.6	-3.4
2015	4312.0	723.0	1.8	4.9
2016	4521.3	766.3	3.3	5.4
2017	4754.4	843.7	2.0	7.3
2018	5068.6	1016.5	4.4	17.8
2019*	5410.8	1109.0	4.2	8.8

*Stope realnog rasta bruto investicija u osnovne fondove, u %, prema: ,,Programu ekonomskih reformi za period od 2020. do 2022. godine", MFIN, januar 2020. godine. Dati su revidirani podaci BDP-a i bruto investicija u osnovne fondove, prema statistici nacionalnih računa UN i EU-Evrostata (SNA2008/ ESA2010 metodologija).

Izvor: RZS, maj, 2020. godine

Obavljena korelaciona analiza, na bazi godišnjih podataka u periodu 2001–2019. godine, ukazuje na to da u Republici Srbiji postoji sasvim umerena korelacija između stopa realnog rasta investicija i stopa realnog rasta BDP-a. Istodobni koeficijent korelacije ova dva

Tabela 3.

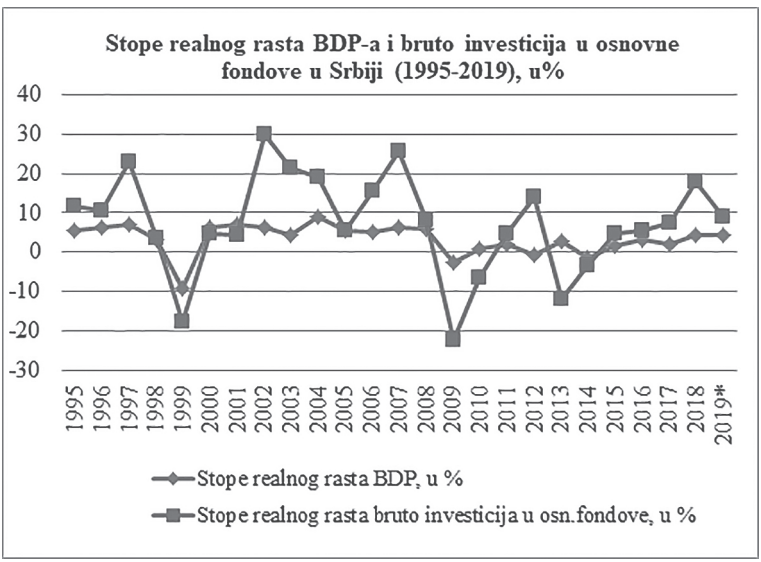

Izvor: RZS, maj, 2020. godine

vrlo značajna indikatora je u navedenom periodu 2001–2019.godine iznosio 0,672 a koeficijent determinacije 0,451 dok su koeficijent korelacije i koeficijent determinacije sa vremenskim pomakom (,,time lag'') od jedne godine iznosili: 0,598 i 0,358, respektivno. To, sa svoje strane, ukazuje na činjenicu da koeficijent efikasnosti investicija kod nas nije na očekivanom i potrebnom nivou. Efektuiranje investicija je svakako povezano i sa njihovom strukturom po delatnostima, s obzirom na to da postoji osetna kapitalna intenzivnost pojedinih grana i delatnosti privrede. Brzina efektuiranja investicija je veća u tzv. lakoj industriji, odnosno radno-intenzivnim delatnostima u odnosu na kapitalno-intenzivne delatnosti, kao što je saobraćajna i druga infrastruktura.

Kretanje investicija u zemljama evropske unije

Kao što smo već naveli, ovde je data sažeta analiza stepena investiranja u zemljama Evropske Unije. Prema podacima EC-Evrostata, ukupne investicije su u zemljama Evropske unije, EU-27, (bez V.

Britanije) u 2018. godini iznosile 2,8 triliona evra, a u 2019. godini se preliminarno procenjuju na oko 3,1 triliona evra.

Bruto domaći proizvod je u zemljama Evropske unije, EU-27, (bez V. Britanije) u 2018. godini iznosio 13,5 triliona evra, a u 2019. godini preliminarno iznosi oko 13,9 triliona evra.

Intenzitet investiranja je u razvijenim zemljama, usled finansijske i ekonomske krize u period od 2008. godine naovamo, bio u padu, da bi tek u 2018. i 2019. godini situacija bila povoljnija. Tako je, prema podacima Evrostata, stopa investiranja u Evropskoj uniji, EU-28, pala i to: sa 22.4% BDP-a u 2008. godini, na 19.2% u 2013. godini, da bi zatim bila delimično povećana na 20,4% bruto domaćeg proizvoda u 2018. godini. U okviru ukupnih investicija, udeo javnih investicija se u EU-28 kreće na nivou od 2.9–3.3% BDP-a; udeo korporativnih investicija 12–13% BDP-a, a udeo investicija sektora stanovništva se kreće na nivou od 5–6% BDP-a.

Evropska komisija i Evrostat su preliminarno iskazali bruto investicije u fiksne fondove u Evropskoj uniji (bez V. Britanije) u 2019. godini na nivou od oko 22% BDP-a EU, u EU-28 (sa uključenom V. Britanijom) oko 21,2% BDP-a, kao i 21,9% u zemljama Evrozone, EU-19.

Tabela 4.

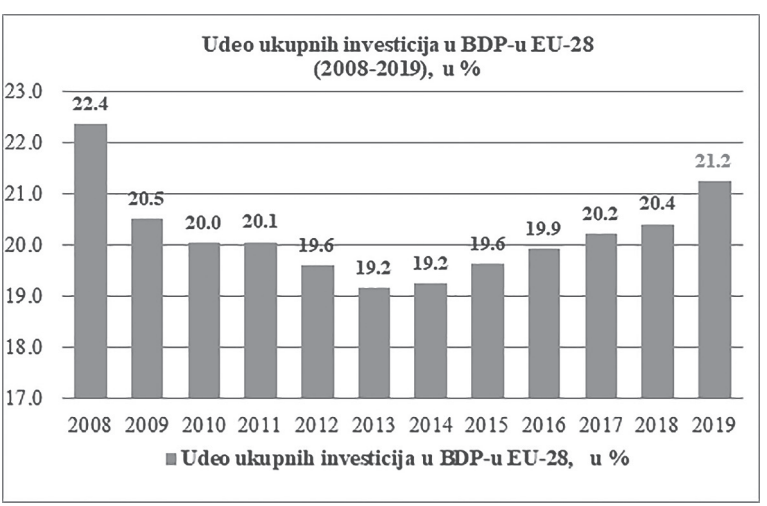

Izvor: EC-Evrostat, 5. 5. 2020.

Tabela 5. Bruto investicije i BDP u zemljama Evropske unije u 2019. godini

Iznosi u milijardama evra

	Bruto investicije, u milijardama evra	BDP, u milijardama evra	Udeo bruto investicija u BDP-u, u %
EU-27	3,064.4	13,923.3	22.0
EU28	3,494.66	16,446.7	21.2
Evro zona (EU19)	2,605.49	11,906.7	21.9
Belgija	114.09	473.1	24.1
Bugarska	11.08	60.7	18.3
Češka	56.09	220.2	25.5
Danska	69.	310.9	22.2
Nemačka	746.87	3,435.8	21.7
Estonija	7.32	28.0	26.1
Island	150.83	347.2	43.4
Grčka	21.41	187.5	11.4
Španija	249.26	1,245.3	20.0
Francuska	565.83	2,419.	23.4
Hrvatska	11.15	53.9	20.7
Italija	322.72	1,787.7	18.1
Kipar	4.19	21.9	19.1
Letonija	6.97	30.5	22.9
Litvanija	10.23	48.4	21.1
Luksemburg	10.72	63.5	16.9
Mađarska	41.14	143.8	28.6
Malta	2.59	13.2	19.6
Holandija	170.63	812.1	21.0
Austrija	97.03	398.5	24.3
Poljska	98.39	529.	18.6
Portugal	38.82	212.3	18.3
Rumunija	52.78	223.3	23.6
Slovenija	9.27	48.	19.3
Slovačka	20.27	94.2	21.5
Finska	56.82	240.1	23.7
Švedska	119.31	474.7	25.1
V. Britanija	430.25	2,523.3	17.1

I

zvor: EC-Evrostat, 5. 5. 2020.

Tabela 6.

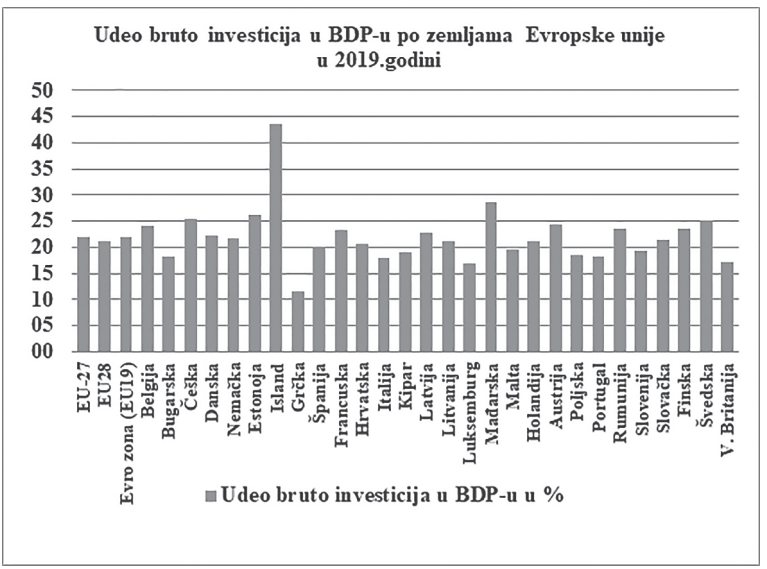

Izvor: EC-Evrostat, 5. 5. 2020

Među zemljama EU najniži udeo investicija u BDP-u su u 2019. godini imale: Grčka (11,4%), Luksemburg (16,9%), V. Britanija (17,1%), Italija (18,1%), Bugarska (18,3%) i Poljska (18,6%).

Najveće stope investicija su u 2019. godini, od preko 24% BDP-a, imale sledeće zemlje EU i to: Belgija, Estonija, Island; Mađarska, Austrija i Švedska, što je dato u narednom pregledu i grafikonu:

Struktura ukupnih investicija u Srbiji

U strukturi ukupnih investicija, udeo zgrada i ostalih građevina je smanjivan i tosa 53,1% u 2001. godini, na 45,1% u 2007. godini i na 39,9% u 2018. godini. U okviru ulaganja u zgrade i ostale građevine, najveći je udeo ulaganja u stambenu izgradnju, koja su u ukupnim investicijama u 2018. godini učestvovala sa 33%, a nestambenim zgradama (industrijske hale, poslovni proctor, infrastruktura i dr.) 6,9%.

Udeo ulaganja u mašine i opremu, uključujući vojnu opremu je povećavan i to sa 35,6% u 2001. godini, na 46,2% u 2007. godini i na 45,7% u 2018. godini.

Tabela 7. Bruto investicije u fiksne fondove (tehnička struktura)

U milijardama dinara

	Ukupno	Zgrade i ostale građevi-ne	Stambe-ne zgrade	Nestambe-ne zgrade	Mašine i oprema (+ vojna oprema)	Kultivisani biološki resursi	Intelektual-na svojina
1995	6.6	4.0	2.3	1.7	2.0	0.1	0.6
1996	12.7	7.5	4.5	3.0	4.0	0.2	1.0
1997	17.8	9.2	5.2	4.0	6.9	0.3	1.4
1998	23.4	12.5	7.2	5.3	8.5	0.4	2.0
1999	25.2	13.0	6.6	6.4	9.4	0.5	2.2
2000	53.0	27.3	16.1	11.2	20.2	1.1	4.4
2001	105.8	56.9	37.4	19.5	37.7	1.9	9.4
2002	166.7	91.9	64.9	26.9	59.2	2.4	13.2
2003	222.0	114.0	77.8	36.2	87.4	2.7	17.9
2004	298.2	137.7	93.0	44.7	135.1	3.0	22.5
2005	359.0	173.3	118.8	54.5	151.0	4.3	30.3
2006	462.4	223.7	163.2	60.5	193.9	5.2	39.6
2007	599.8	270.7	207.7	63.0	276.8	4.9	47.4
2008	689.5	299.8	235.0	64.8	327.2	5.0	57.5
2009	570.6	275.1	210.3	64.8	237.6	3.8	54.1
2010	574.6	270.0	208.2	61.8	242.7	4.8	57.1
2011	632.4	307.2	246.1	61.1	255.9	7.1	62.3
2012	769.9	317.5	255.6	61.9	369.5	9.9	73.0
2013	678.9	258.4	211.0	47.4	332.6	8.6	79.3
2014	663.6	261.3	221.9	39.3	310.3	10.3	81.8
2015	723.0	273.0	232.4	40.6	330.7	10.6	108.7
2016	766.3	294.4	246.0	48.3	358.5	12.0	101.5
2017	843.7	333.3	271.9	61.5	388.4	12.8	109.2
2018	1016.5	406.0	335.6	70.4	464.4	14.6	131.5

Izvor: RZS, maj 2020., prema SNA 2008/ESA2010 metodologiji

Udeo kultivisanih bioloških resursa je kod nas u ukupnim investicijama srazmerno nizak i imao je tendenciju pada i to sa 1,8% u 2001. godini, na 0,8% u 2007.godini i na svega 0,4% u 2018. godini, što je jedan od indikatora nedovoljnog razvoja domaće poljoprivrede.

Udeo intelektualne svojine je u ukupnim investicijama znatno povećan i to sa 8,8% u 2001. godini, na 12,9% u 2018. godini.

Subvencije i kapitalni izdaci iz budžeta Srbije

Ovde smo analizirali kretanje ukupnih subvencija iz budžeta Srbije u protekle dve decenije, u period od 2001. do 2020. godine. Može se reći da su ukupne subvencije u osetnom nominalnom porastu i to sa nivoa od 22.3 milijardi dinara (374 milijardi evra) u 2001. godini, na 86,6 milijardi dinara (765.5 miliona evra) u 2012. godini; 89,6 milijardi dinara (757.5 milijardi evra) u 2018. godini i 114,5 milijardi dinara (971.2 miliona evra) u 2019. godini. Rebalansom budžeta za 2020. godinu, na bazi Uredbe Vlade Srbije usvojene u vreme vanrednog stanja, predviđen je iznos ukupnih subvencija u visini od 203 milijardi dinara (ili oko 1,7 milijardi evra). Takvo povećanje subvencija je uslovljeno znatnim problemima u privređivanju usled negativnih efekata epidemije virusa korona.

Navedenim rebalansom budžeta za 2020. godinu su predviđene subvencije za poljoprivredu u iznosu od 41,2 milijardu dinara (20,3% od ukupnih subvencija); za železnicu, puteve, turizam, kulturu i ostale subvencije 52,0 milijarde dinara (25,6% od ukupnih subvencija) i 109,8 milijardi dinara za subvencionisanje privrede (ili 54,1% od ukupnih subvencija).

Tabela 8. Subvencije iz budžeta Republike Srbije (2007–2020) u milijardama dinara

	Subvencije – ukupno	Subvencije privredi	Subvencije poljo-privredi	Ostale subvencije
2007	35.3	3.3	14.8	17.3
2008	47.5	3.9	24.2	19.4
2009	36.8	3.6	13.9	19.4
2010	44.1	4.2	17.8	22.0
2011	51.9	3.7	18.0	30.2
2012	86.6	24.0	29.5	33.1
2013	74.3	12.9	30.5	30.9
2014	95.5	16.8	37.7	41.0
2015	76.9	11.0	26.2	39.7
2016	82.7	11.6	26.8	44.4
2017	87.8	11.8	31.3	44.8
2018	89.6	12.3	32.2	45.1
2019	114.5	15.6	43.7	55.1
2020	203.0	54.1	20.3	25.6

Izvor: Do 2018. godine, prema završnom računu budžeta, a u 2019. i 2020. godini prema Zakonu o budžetu i Uredbi Vlade Srbije u vreme vanrednog stanja.

Tabela 9.

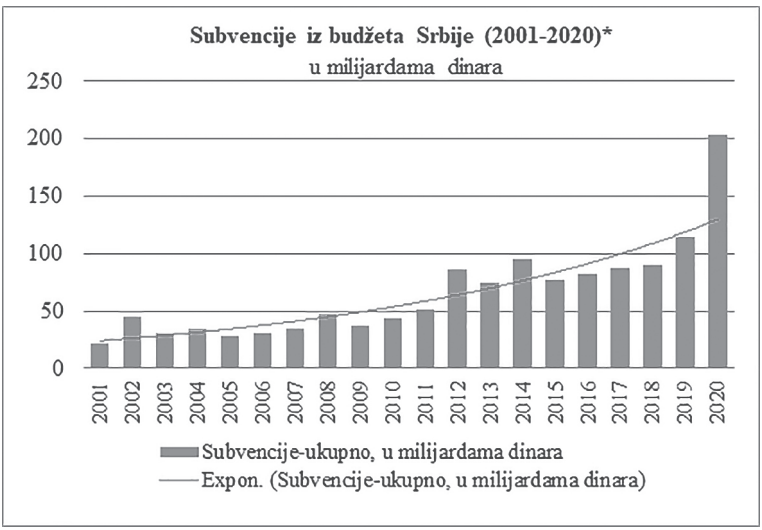

Izvor: Do 2018. godine, prema završnom računu budžeta MFIN, a u 2019. i 2020. godini prema Zakonu o budžetu i Uredbi vlade Srbije u vreme vanrednog stanja.

Kapitalni izdaci iz budžeta Srbije su znatno povećani, posebno od 2017. do 2019. godine i iznosili su 89,4 milijardi dinara u 2017. godini; 146,7 milijardi dinara u 2018. godini i 182,3 milijardi dinara u 2019. godini. Prema Uredbi Vlade Srbije, kapitalni izdaci su u 2020. godini planirani na 154,1 milijardi dinara ili oko 1,3 milijardi evra.

Tabela 10. Kretanje kapitalnih izdata iz republičkog budžeta je dato u narednom pregledu i grafikonu: Kapitalni izdaci iz budžeta Republike Srbije (2011–2020)

	Kapitalni izdaci, u milijardama dinara	Kapitalni izdaci, u milijardama evra
2011	19.7	0.19
2012	42.3	0.37
2013	25.1	0.22
2014	34.6	0.29
2015	40.0	0.33
2016	39.5	0.32
2017	89.4	0.74
2018	146.9	1.24
2019	182.3	1.55
2020	154.1	1.31

Izvor: Do 2018. godine, prema završnom računu budžeta MFIN, a u 2019. i 2020. godini prema Zakonu o budžetu i Uredbi Vlade Srbije u vreme vanrednog stanja

Tabela 11.

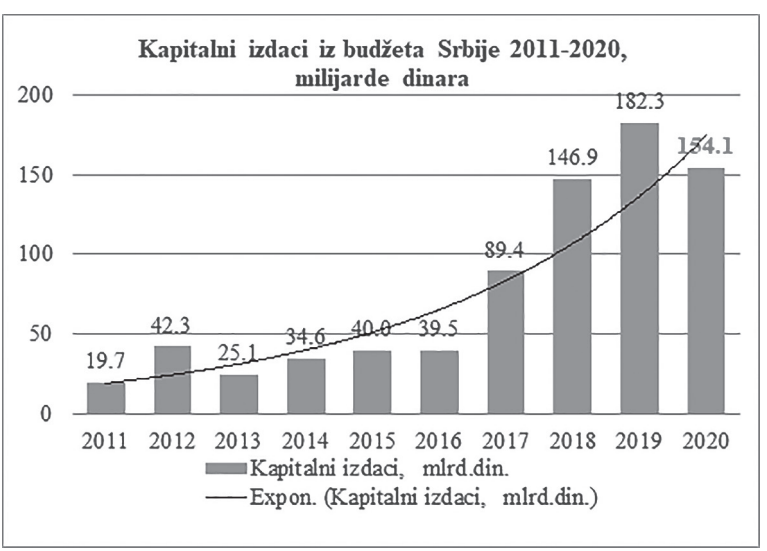

Izvor: Do 2018. godine, prema završnom računu budžeta MFIN, a u 2019. i 2020. godini prema Zakonu o budžetu i Uredbi Vlade Srbije u vreme vanrednog stanja

Strane direktne investicije

Strane direktne investicije (SDI) – u neto iznosu, uključujući prihode od privatizacije su povećane sa nivoa od 184,1 miliona evra u 2001. godini, na 3,3 milijardi evra u 2006. godini, a zatim su postupno smanjivane do nivoa od 752,7 miliona evra u 2012. godini. Od 2013. godine naovamo, SDI su nastavile da rastu do nivoa od 2,4 milijarde evra u 2017. godini; 3,2 milijarde evra u 2018. godini i 3,6 milijardi evra u 2019. godini, što iznosi oko 7,8% procenjenog BDP-a u 2019. Kumulativno posmatrano, SDI – neto su, prema podacima NBS od 2001. do 2019.godine, iznosile oko 34,9 milijardi evra ili 5,7% BDP-a godišnje.

Tabela 12. Strane direktne investicije (2001–2019)

	Strane direktne investicije -neto, u milijardama evra	Udeo SDI-neto prema BDP-u, u %
2001	184.1	1.3
2002	499.6	2.8
2003	1,194.50	6.0
2004	773.8	3.7
2005	1,250.40	5.6
2006	3,322.60	12.8
2007	2,528.20	8.0
2008	2,485.70	7.0
2009	2,067.80	6.4
2010	1,133.40	3.6
2011	3,319.60	9.4
2012	752.8	2.2
2013	1,298.10	3.6
2014	1,236.30	3.5
2015	1,803.80	5.1
2016	1,899.20	5.2
2017	2,418.10	6.2
2018	3,156.50	7.4
2019	3,583.10	7.8

Izvor: NBS, 2020.

Kao što je poznato, investiranje stranih partnera se može odvijati po različitim modalitetima, počev od kupovine firmi, kupovina udela u vlasništvu, pa do koncesija i BOT-modela (Build-Operate-Transfer) i dr. Po našoj oceni, u odnosu na prodaju vlasništva nad domaćim resursima (rudna bogatstva, zemljište i dr.), bolji vid su koncesije, i to na prihvatljiv vremenski period, uz definisanje potrebnih ključnih uslova u koncesionim ugovorima. Kao autor ovog priloga, radio sam na prvoj koncesiji u Republici Srbiji i bivšoj Jugoslaviji u 1991. godini, koja je odobrena od strane Vlade Republike Srbije nakon Drugog svetskog rata. Predmet koncesije je izgradnja mosta na reci Drini na magistralnom putnom pravcu Beograd–Banja Luka. Prema ugovoru o koncesiji, most i pristupni putevi predstavljaju vlasništvo Republike Srbije, a koncesionar ima pravo korišćenja i naplate mostarine. Navedeno koncesiono dobro biće vraćeno na upotrebu koncedentu – Republici Srbiji, nakon isteka koncesionog perioda. Prema potpisanom

Tabela 13.Servisiranje spoljnog duga

	Servisiranje spoljnog duga, u milionima evra	Otplata spoljnog duga prema BDP-u,%
2005	1054.1	4.73
2006	2512.9	9.7
2007	3039.1	9.63
2008	3594.4	10.07
2009	3921.6	12.07
2010	3563.9	11.30
2011	4153.8	11.72
2012	4130.3	12.26
2013	4595.2	12.61
2014	4727.6	13.3
2015	3959.9	11.1
2016	4508.0	12.3
2017	4284.9	10.9
2018	4849.5	11.3
2019	4573.0	10.0

Izvor: NBS, 2020.

ugovoru o koncesiji, koncesionar kao korisnik koncesionog dobra je u obavezi da održava koncesiono dobro i plaća sve zakonske obaveze državi.

Kao što smo ranije naveli, stepen zaduživanja utiče kao ograničavajući faktor na investiranje, naročito kada je iznos i stepen servisiranja ukupnog duga visok. Nakon 2000. godine, kod nas su otplate spoljnog duga bile u porastu. Prema podacima NBS, otplate kamata i glavnice spoljnog duga se kreću od 10% do 13% bruto domaćeg proizvoda godišnje. To svakako osetno umanjuje mogućnost investiranja iz domaćih finansijskih izvora. Posmatrano ukupno, otplata kamate i glavnice spoljnog duga je iznosila 4,7 milijardi evra u 2014. godini; 4,8 milijardi evra u 2018. i 4,6 milijardi evra u 2019. godini. Od 2005. do 2019. godine, otplata spoljnog duga u nas je iznosila ukupno 57,5 milijardi evra. Ovde svakako treba dodati i otplate kamata i glavnice unutrašnjeg javnog i privatnog duga.

Tabela 14.

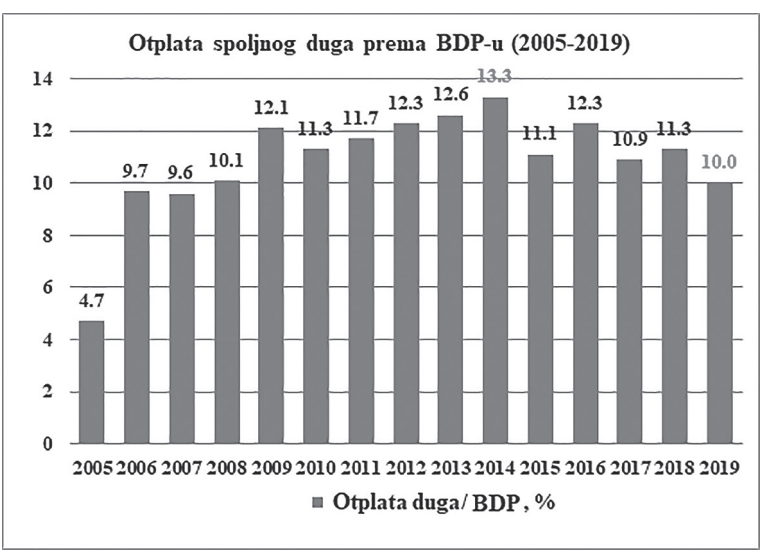

Izvor: NBS, 2020.

Umesto zaključka

Ovde bismo istakli da je u nas u protekle dve decenije bio evidentiran osetan rast ukupnih investicija u fiksne fondove, ali da još nije dostignut potreban nivo ukupnih investicija i njihova ekonomska efikasnost, posebno imajući u vidu potrebe ubrzanja ekonomskog i društvenog razvoja i potreba privrede i stanovništva. Nivo investicija je u nas uglavnom oko 15–21% BDP-a, a bilo bi neophodno stopu investiranja prema BDP-u povećati iznad 25% prosečno godišnje. Na smanjeni stepen investiranja utiče i rastuće zaduživanje i visok stepen servisiranja spoljnih i unutrašnjih dugova. Tako se, prema podacima NBS, otplata kamate i glavnice spoljnog duga kreću na nivou 10–13 % našeg BDP-a, godišnje, a znatni su iznosi servisiranja unutrašnjeg javnog i privatnog duga. To utiče na smanjenje mogućnosti investiranja iz domaćih izvora.

Uporedna analiza pokazuje da je relativni nivo investiranja u Evropskoj uniji i Evrozoni od 2008. godine, naovamo, iznosio oko 19–22% BDP-a, mada postoje osetne razlike po pojedinim zemljama EU-28 I EU-19.

Na osnovu empirijskih istraživanja koje smo obavili, ustanovili smo da je u nas u protekle dve decenije, nakon 2000. godine, relativno skroman stepen korelacije i koeficijent determinacije između realnih stopa rasta ukupnih investicija u fiksne fondove i realnih stopa rasta BDP-a.

Ukupne subvencije, uključujući subvencije u poljoprivredu i kapitalni izdaci iz budžeta Srbije su u proteklom periodu bile u znatnom porastu. Posebno su predviđene visoke subvencije u 2020. godini, usled potrebe prevazilaženja negativnih efekata epidemije virusa korona. Komparativno posmatrano, u Evropskoj uniji su u protekla dva sedmogodišnja programa bile visoke subvencije u poljoprivredu i ruralni razvoj. To je omogućilo izvoz poljoprivrednih proizvoda zemalja EU pod povoljnim konkurentnim uslovima i uticalo na rast uvoza poljoprivredih proizvoda i primarnu poljoprivredu proizvodnju i proizvodnju hrane u nas, u uslovima ukinutih carinskih ograničenja na navedeni uvoz.

Strane direktne investicije, gde su uključeni i prihodi od privatizacije državnih i društvenih firmi, su kod nas u proteklim godinama bile u porastu. Pri tome se ocenjuje da privatizacija nakon 2000. godine nije dala očekivane rezultate. Strane direktne investicije su u

neto iznosu u 2019. godini iznosile oko 3,6 milijardi evra ili oko 7,8% procenjenog BDP-a u 2019. godini i bila bi važna analiza njihovog uticaja na ukupne efekte i strukturne promene u privredi Republike Srbije. Najzad, očekuje se da će predviđene nove investicije na bazi programskih i projektnih zajmova do iznosa od oko 11,7 milijardi evra i oko 395 miliona dolara (ukupno do 1.426,4 milijardi dinara), definisane u Uredbi Vlade u 2020. godini, uticati na ublažavanje efekata epidemije virusa korona i dati veće ekonomske efekte od dosadašnjeg stepena efektuiranja investicija u proteklom periodu. To svakako treba profesionalno pratiti i blagovremeno analizirati.

LITERATURA

European Commission`s Directorate General for Economic and Financial Affairs. 2020. "Annual macro-economic database (AMECO)", pristupljeno 14. aprila 2020. na: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/indicators-statistics/economic-databases/macro-economic-database-ameco/ameco-database_en

European Commission, Eurostat. 2020. "Baza makroekonomskih podataka", pristupljeno 11. maja 2020 na: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database

Ministarstvo finansija Republike Srbije. 2016. „Stanje i struktura javnog duga, 2016." pristupljeno 7. aprila 2020. na: https://www.mfin.gov.rs/tip-dokumenta/makroekonomski-podaci/

Ministarstvo finansija Republike Srbije 2020. „Program ekonomskih reformi za period od 2020. do 2022. godine, 2020". pristupljeno 7. aprila 2020. na: https://www.mfin.gov.rs/wp-content/uploads/2019/11/ERP-2020-2022-srp.pdf

Narodna banke Srbije. 2020. "Statistički bilten, mart 2020. godine", pristupljeno 7. aprila 2020. na: https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/publikacije/sb/sb_03_20.pdf

Narodna banka Srbije. 2020. "Izveštaj o inflaciji, maj 2020", https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/publikacije/ioi/izvestaji/ioi_05_2020.pdf

Republički zavod za statistiku. "Godišnji nacionalni računi", pristupljeno 11. maja 2020. na: https://www.stat.gov.rs/oblasti/nacionalni-racuni/godisnji-nacionalni-racuni/

Republički zavod za statistiku. 2019. „Statistički godišnjak Srbije, 2019." pristupljeno 9.aprila 2020. na: . https://www.stat.gov.rs/sr-cyrl/publikacije/publication/?p=12102

Šojić, Milan. 2016. ,,Strane direktne investicije i koncesije na nacionalne resurse u Republici Srbiji'', u*: Strane direktne investicije i privredni rast u Srbiji*. Beograd:

Naučno društvo ekonomista Srbije, Akademija ekonomskih nauka, Ekonomski fakultet u Beogradu.

Šojić, Milan. 2010. „Ekonomska nauka i prevazilaženje ekonomske krize u nas“ u: *Ekonomska nauka i privredna kriza*. Beograd: Akademija ekonomskih nauka, Naučno društvo ekonomista Srbije, Ekonomski fakultet.

Šojić, Milan. 2013. „Javni dug u Republici Srbiji 2000–2013”, u: *Ekonomski vidici*, 4/2013, 451–480.

Šojić, Milan. 2014. „Liberalizam i tranzicija-iskustva Srbije i okolnih zemalja”, u: *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Šojić, Milan. 2014. „Industrija Srbije (1990–2013)” u: Č. Orlić (ur.): *Moguće strategije razvoja Srbije*. Beograd: Srpska akedemija nauka i umetnosti-SANU, 287–296.

Šojić, Milan. 2000. „Prva koncesija u Republici Srbiji i SRJ”, u: *Ekonomski vidici*, br.1–2/2000, 41–43.

UNDP. 2015. “Millennium Development Goals, targets and indicators, 2015: statistical tables,” pristupljeno 11.maja 2020. na http://mdgs.un.org/unsd/mdg/Resources/Static/Products/Progress2015/StatAnnex.pdf

United Nations. 2015. “The 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015”. pristupljeno 7. aprila 2020. na: https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld/

Uredba o izmeni opštih prihoda i primanja, rashoda i izdataka budžeta Republike Srbije za 2020. godinu radi otklanjanja štetnih posledica usled bolesti COVID-19 izazvane virusom SARS-CoV-2, “Službeni glasnik RS”, br. 60/2020.

World Bank. 2020. “Quarterly External Debt Statistics”, pristupljeno 14. aprila 2020. na: https://datacatalog.worldbank.org/dataset/quarterly-external-debt-statistics-sdds

Zakon o završnom računu budžeta Republike Srbije za 2018.godinu, “Službeni glasnik RS”, br. 95/2019.

Zakon o budžetu Republike Srbije za 2019. godinu, “Službeni glasnik RS” br. 95/2018 i 72/2019.

Milan Šojić

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DEGREE OF INVESTMENT IN THE REPUBLIC OF SERBIA AND THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION

Abstract

This paper presents a comparative analysis of investment levels in the Republic of Serbia and the EU member states. Albeit on the rise, gross fixed investment in Serbia still hasn't reached the level necessary from the aspect of economic and social development and economy's potential. According to preliminary official statistics, in 2018 gross fixed investment amounted to RSD 1,016.5 billion or EUR 8.6 billion. At the same time, the investment rate, measured as the ratio of the total investment to GDP, equaled 20.1%, while in 2019 it is estimated at around 21%. In our estimate, in the coming period, the investment rate should be 25% of GDP per year as a minimum. Eurostat's data indicate that the investment rate in the EU equaled 19.6% in 2013 and in 2018 – 21% of the EU-28 GDP. In the EU-28 the share of public investment is around 3% of GDP per year, the share of corporate investment 12–13% of GDP and the share of household investment 5–6% of GDP.

The level of internal and external debt of the corporate and public sector is most certainly a constraining factor on new investment. Based on the National Bank of Serbia's data, the repayment of external debt interest and principal reached 10–13% of GDP in recent years, i.e. EUR 4.9 billion in 2018 and around EUR 6 billion in 2019, of which interest payments accounted for around EUR 1 billion and EUR 1.1 billion, respectively. Foreign direct investment (FDI) in Serbia has also been on the rise recently. According to the Ministry of Finance, FDI (net value) came at EUR 3.2 billion in 2018 and EUR 3.6 billion in 2019. The privatization of socially- and state-owned enterprises in the period after 2000 is judged not to have produced the expected results. Privatization receipts in the total amount of no more than around EUR 4 billion up to 2013 were channeled mainly in consumption, rather than in investment, which slowed the development and recovery of the Serbian economy.

Keywords: gross investment, comparative analysis, indebtedness, Serbia, EU

IVAN NIKOLIĆ
Naučni saradnik
Ekonomski institut a.d. Beograd
ivan.nikolic@ecinst.org.rs

Tehnička (ne)efikasnost prerađivačke industrije Srbije u periodu 2010–2018 – kakav je efekat stranih investicija?

Apstrakt

Cilj analize je kvantifikovanje tehničke (ne)efikasnosti prerađivačke industrije Srbije u periodu 2010–2018. uz sagledavanje uticaja visokog priliva stranih direktnih investicija poslednjih godina. Metodološki okvir istraživanja se bazira na analizi stohastičke granice. Dobijeni rezultati ukazuju da je Srbija polovinu potencijalnog autputa prerađivačkog sektora gubila na račun tehničke neefikasnosti. Strane investicije redukuju tehničku neefikasnost. Preciznije, nivo tehničke neefikasnosti se smanjuje, u proseku, za 2,2% za svako jednoprocentno povećanje stranog vlasništva. Nalaz direktno podupiru i rezultati na nivou posmatranih grana prerađivačkog sektora. Najveći prirast tehničke efikasnosti je u granama sa visokim učešćem stranog vlasništva poput: proizvodnje motornih vozila, proizvodnji hemikalija, te proizvodnji žičane i kablovske opreme.

Ključne reči: tehnička efikasnost, stohastička granica, strane investicije, prerađivačka industrija

Uvod

Cilj analize je kvantifikovanje tehničke (ne)efikasnosti prerađivačke industrije Srbije u periodu 2010–2018, uz sagledavanje uticaja visokog priliva stranih direktnih investicija poslednjih godina.

Motiv israživanja izvire iz pokušaja da se otkriju izvori dobrog rezultata prerađivačke industrije Srbije od 2015. godine. Da li je i koliko dinamičan rast prerađivačke industrije od 2015. rezultat rasta produktivnosti (unutar toga i popravljanja tehnoloških karakteristika sektora), a iza kojih, pre svega, stoji aktivnost stranih investitora?

Promena tehničke efikasnosti uz tehnološki progres čini gradivne elemente ukupne faktorske produktivnosti. Sledstveno i velika zainteresovanog istraživača da utvrde njegovu dinamiku (v. Kumbhakar, et al. 2000; Carroll, et al. 2011; Cardarelli & Lusinyan, 2015; Pires & Garcia, 2012; itd).

Napominjemo da je ukupna industrijska proizvodnja u Srbiji krajem 2018. dostigla najveći nivo u poslednjih 25 godina. Isti zaključak važi i za sektor prerađivačke industrije. Premašena su dosadašnja dva maksimuma u proizvodnji iz ovog perioda. Prvi, koji je bio dostignut krajem 1997. godine, neposredno nakon prodaje Telekoma i s tim u vezi veštački i jednokratno podignute domaće tražnje koja je potrajala do marta 1998. godine[1]. Drugi, u osvit svetske ekonomske krize, u vreme najsnažnije konjunkture tokom marta 2008. godine (Nikolić i Zoroja, 2018).

Kumulativni rast bruto dodate vrednosti prerađivačke industrije izražen u evrima, u periodu 2015–2018. iznosio je 41,1% (Nikolić, 2019). To će verovatno biti i najbolji rezultat u Evropi (u trenutku pisanja ovog rada EUROSTAT još nije kompletirao seriju podataka za zemlje EU za 2018). Ujedno i najduža epizoda ekspanzivnog rasta prerađivačkog sektora od kada se meri bruto dodata vrednost.

Ključan strukturni problem poslovanja privrede Srbije decenijama unazad su nepovoljne tehnološke karakteristike prerađivačke industrije. Tehnološka struktura se često i menjala na nepovoljan način, tako da se povećavao udeo proizvodnje proizvoda nižih faza prerade. Retrogradne promene generisale su gubitak konkurentnosti i sposobnosti proizvodnje proizvoda s višom dodatom vrednošću. Sledstveno, beležen je visok deficit u robnoj razmeni sa inostranstvom. Naposletu i skroman rast ukupne dodate vrednosti industrije.

Međutim, jasno je da se stvari i ovde popravljaju. To je na neki način bilo i očekivano, jer se rast proizvodnje, vođen izvozom, u srednjem roku održava na visokom nivou, uprkos nepovoljnoj konjunkturi u evropskim zemljama, ali, ne zaboravimo i, ošrim merama štednje koje su ograničavale domaću tražnju tokom 2015–2017. U tim okolnostima ova dinamika je bila moguća samo ako se proizvodnja kvalitativno popravljala, a njena konkurentnost rasla.

[1] Tokom druge polovine 1997. godine industrijska proizvodnja je naglo skočila nakon ubacivanja sredstava od prodaje Telekoma (pre svega, u sferu finalne potrošnje, ali i u obrtne kredite za privredu). Međutim, indukovani rast je bio izuzetno kratak i trajao je samo šest meseci (proizvodnja je rasla po prosečnoj mesečnoj stopi od 2,2%). U sledećoj, 1998. godini, stihijski je prenet jedan deo ovih mera i ostvaren je godišnji porast proizvodnje od 3,9% (efekti Telekoma su delovali kao podstičući, a pojačavanje spoljnog zida sankcija kao ograničavajući faktor rasta). Već u 1999. godini proizvodnja je bila manja za 25,6% nego u prethodnoj godini što je posledica, pre svega, NATO agresije ali i recesije u proizvodnji koja je utvrđena u drugoj polovini 1998.

Metodologija

Metodologija primenjena u istraživanju se bazira na analizi stohastičke granice (*eng*. Stochastic Frontier Analysis – SFA). Teško je precizno datirati početak ekonometrijske zaiteresovanosti za problem tehničke efikasnosti. Moguće da je prelomna 1977. godina, kada su od strane tri nezavisne grupe autora i to sa tri različita kontinenta, publikovani prvi radovi koji modeliraju stohastičku granicu proizvodnje (Aigner, Lovell and Schmidt, 1977; Battese and Corra, 1977; Meeusen and van den Broeck, 1977). Vrlo brzo se prešlo i na analizu panel podataka (Pit and Lee, 1981). Od tada je rafiniran i proširen ekonometrički pristup, dok je kontinuirani tok istraživanja proizveo nebrojano empirijskih studija.

Najkraće rečeno, SFA je metod ekonomske analize kojim se modelira proizvod neke ekonomske aktivnosti prema relevantnim inputima, izražene preko proizvodne funkcije, uz pretpostavku da je veza između njih stohastičke prirode. Implicitna pretpostavka proizvodne funkcije je da preduzeća proizvodne aktivnosti obavljaju tehnički efikasno, te proizvod prosečno efikasnog preduzeća definiše proizvodnu granicu (production frontier) za datu kombinaciju inputa. U tom smislu, u stvarnosti empirijski opservirane devijacije proizvoda jednog preduzeća u odnosu na proizvodnu granicu se posmatraju kao rezultat dejstva proizvodnih faktora koji su izostavljeni ekonomskim modelom proizvodne funkcije. Za razliku od toga SFA pretpostavlja da je proizvodna granica određena proizvodnjom ,,najboljeg" preduzeća, tj. preduzeća koje pri datom nivou tehnologije maksimalno efikasno koristi svoje resurse. U proizvodnu funciju, se ovde, pored inputa, uvodi i komponenta tehničke (ne)efikasnosti kao objašnjavajući faktor proizvodnog procesa.

Tehnička (ne)efikasnost je, prema tome, razlika između stvarno realizovanog proizvoda preduzeća i maksimalno mogućeg (vrednosno se kreće u intervalu od nule do jedinice, gde potonja implicira maksimalnu efikasno korišćenje postojećih resursa).

Literatura u kojoj se može naći emprijska primena SFA je bogata. Inspiritivna je, najpre, njegova primenjivost i relativno jednostavna interpretacija rezultata. Za razliku od standardnih linearnih regresionih modela koji ukazuju samo na veličinu i značajnost uticaja nekog inputa na rezultat proizvodnje, SFA okvir

pruža i informaciju o tome koliko efikasno skup svih inputa doprinosi rezultatu, te je ocenjena efikasnost, na neki način, i integralna mera poslovnih performansi. Analitička korist u uporednoj analizi preformansi pojedninačnih preduzeća, tj. oblasti ili segmenata proizvodnje je zato očigledna.

Uprkos mnogostruke korisnosti SF modela, najveći izazov empirijskog modeliranja stohastičke proizvodne granice predstavlja odabir adekvatne forme distribucije verovatnoća neefikasnosti, što je neophodan preduslov za definisanje ocena i njihovih osobina u funkciji statističkog zaključivanja. Pretpostavljene distribucije (ne)efikasnosti često zastupljene u literaturi, a koje ispunjavaju uslov o pozitivnim vrednostima (ne)efikasnosti su: eksponencijalna, polunormalna, okrnjeno normalna (truncated normal) i gama distribucija[2]. Bitno pitanje u SF analizi je i uključivanje u model i egzogenih promenljivih koje bi trebalo da utiču na distribuciju neefikasnosti. Opet, to su metodološke dileme koje nisu, niti mogu biti deo ove analize.

U istraživanju neposredno koristimo model ,,istinski" stohastičkih efekata (*eng.* "true" random effects model – TRE), preuzet od Grina(Greene, 2005). Model omogućava razdvajanje vremenski invarijantne neopažene heterogenosti od komponente neefikasnosti, koja se menja tokom vremena. Iz tog razloga je Grin, u skladu sa pretpostavkama o neopaženoj jedinično specifičnoj heterogenosti ispred reči stohastički i dodao pridev ,,istinski".

Specifikacija modela polazi od Kob–Daglasove proizvodne funkcije, na balansiranim granskim panel podacima prerađivačkog sektora:

$$y_{it} = \alpha + \boldsymbol{\beta}' \boldsymbol{x}_{it} + \omega_i + v_{it} - u_{it}, \qquad (1)$$

$$v_{it} \sim N[o, \sigma_v^2]$$

$$u_{it} = |U_{it}|, \qquad U_{it} \sim N[0, \sigma_u^2]$$

$$\omega_i \sim N[0, \sigma_\omega^2]$$

[2] Gama distribucija je moguća samo u modelu poprečnog preseka – Greene(2003). Za detalje pogledati: Kumbhakar, Wang & Horncastle (2015). *A Practitioner's Guide to Stochastic Frontier Analysis Using Stata*, Cambridge University Press, pp 556; Belotti, F. et al. (2013*). Stochastic frontier analysis using Stata*, The Stata Journal 2013, 13, N. 4 pp. 719–758, itd.

uz pretpostavku da ω_i, v_{it} i u_{it} nisu međusobno korelisane. Na prvi pogled se čini da model ima problem identifikacije s obzirom na to da sadrži tri komponente slučajne greške. Zato ga moramo preformulisati u:

$$y_{it} = \alpha + \boldsymbol{\beta}'\boldsymbol{x}_{it} + w_i + \varepsilon_{it}, \qquad (2)$$

$$tj.\ y_{it} = (\alpha + w_i) + \boldsymbol{\beta}'\boldsymbol{x}_{it} + \varepsilon_{it} \qquad (3)$$

To je uobičajena formulacija modela sa stohastičkim efektima, u kome komponenta koja se menja tokom vremena ima asimetričnu distribuciju.

Ocena nepoznatih parametara modela dobija se metodom maksimalne simulirane verodostojnosti (eng. Maximum Simulated Likelihood – MLS), odnosno korišćenjem Monte Karlo metode ponavljanja slučajnih pokušaja kako bismo dobili numeričke rezultate. Za SF model završna simulirana funkcija verodostojnosti (log L_s) je:

$$\log L_s = \sum_{i=1}^{N} \frac{1}{R} \sum_{r=1}^{R} \left\{ \sum_{t=1}^{T} \ln \phi \left(\frac{\frac{\mu_{ir}}{\sigma_{uir}} \pm \left[\left(y_{it} - \alpha_{ir} - \boldsymbol{\beta}'_{ir} x_{it} \right) \left(\frac{\sigma_{uir}}{\sigma_v} \right) \right]}{\sqrt{\sigma_{uir}^2 + \sigma_v^2}} \right) - \frac{1}{2} \left(\frac{\mu_i \pm (y_{it} - \alpha_{ir} - \boldsymbol{\beta}'_{ir} x_{it}}{\sqrt{\sigma_{uir}^2 + \sigma_v^2}} \right) + ln \frac{1}{\sqrt{2\pi}} - \ln \phi \left[\frac{\mu_i}{\sigma_{uir}} \right] - ln \sqrt{\sigma_{uir}^2 + \sigma_v^2} \right\} \qquad (4)$$

U našem slučaju, za ocenu tehničke (ne)efikasnosti potrebne su nam granske konkretne ocene parametara $\alpha_i, \boldsymbol{\beta}_i$. Granska specifična tehnička (ne)efikasnost se temelji na kalkulaciji koju predlažu Jondrow et al. (1982) gde je ocena u_i :

$$E[u_{it}|\varepsilon_{it}] = \frac{\sigma\lambda}{1+\lambda^2} \left[\frac{\phi(a_{it})}{1-\phi(a_{it})} - a_{it} \right] \qquad (5)$$

Pritom je $\lambda = \sigma_u/\sigma_v$, odnosno $\sigma = \sqrt{\sigma_v^2 + \sigma_u^2}$, i $a_{it} = \pm\varepsilon_{it}\lambda/\sigma$. Pored toga, granska specifična tehnička (ne)efikasnost zavisi i od očekivanih specifičnih vrednosti stohastičkih parametara.

TRE model je najfleksibilniji i pouzdaniji od svih u literaturi raspoloživih specifikacija, koje uključuju promene koje se dešavaju protekom vremena. Činjenica je da jedan deo vremenski

invarijantne neopažene hetegenosti ipak pripada neefikasnosti, te da prethodne dve komponente možda uopšte i ne bi trebalo rastavljati. Ovo jesu dve ključne kritike i ograničenja TRE modela. Opet, i sam Grin naglašava da ne postoji formulacija modela koja bi u celini bila, a priori, zadovoljavajuća, te da njen izbor mora biti opredeljen najpre karakteristikama dostupnih podataka (Greene 2005b).

Podaci

U specifikaciji (3.) y_{it} označava rezultat proizvodne aktivnosti tj. bruto dodata vrednost grane prerađivačkog sektora Srbije u periodu od 2010. do 2018. godine, x_{it} je $k\ X\ 1$ vektor faktora proizvodnje: kapitalnog stoka K i ukupnog troška zaposlenih L, koji se koriste u procesu generisanja same dodate vrednosti. Dakle, obuhvaćena su sva privredna društva koja posluju u 91 grani prerađivačkog sektora, počev od grane 101 – Prerada i konzervisanje mesa i proizvoda od mesa do grane 332 – Montaža industrijskih mašina i opreme. Izvor podataka je Registar strukturnih poslovnih statistika Republičkog zavoda za statistiku.

Bruto dodata vrednost, kapitalni stok i ukupni trošak radne snage su izraženi u evrima. U spefikaciji 1.-3. β je $k\ X\ 1$ vektor parametara, ω_i nasumični granski specifični efekat, v_{it} je slučajna greška ocene (šum), a u_{it} nenegativna slučajna greška koja odražava tehničku (ne)efikasnost, a koja prati neku nepoznatu asimetričnu distribuciju verovatnoća funkcionalne forme $F(.)$ determinisane vektorom nepoznatih parametara.

Uz to koristimo i promenljivu SDI (tj. udeo stranog vlasništva u ukupnoj vrednosti kapitala posmatranih grana prerađivačke industrije počev od 2010. do 2018. godine). Računovodstveno se dobija kao: udeo zbira stranog kapitala u akcijskom kapitalu, udelima d.o.o. i ulozima članova ortačkog i komanditnog društva u ukupnoj vrednosti kapitala. Iz tog razloga pitanje porekla stranog kapitala neće, niti je predmet ove analize.

Tabela 1. Sumarna statistika varijabli korišćenih u panelu

Varijabla	Broj opservacija	Sredina	St. Dev.	Minimum	Maksimum
t	819	2014	2,6	2010	2018
y	819	50122,6	70902,2	8,8	627662,4
K	819	113985,7	184651,0	68,3	2142438,0
L	819	26949,7	29880,6	12,2	239675,5
SDI	819	28,4	25,6	0,0	97,4

Promenljive y, K, L su logaritamski izražene, te će biti s prefiksom In.

Promenljiva SDI je u suštini kovarijat (kovarijabla) za koji, zdravorazumski, očekujemo da statistički značajno utiče na tehničku (ne) efikasnost.

Rezultati

Pod određenim pretpostavkama ocene parametara tražimo tako da maksimiziraju funkciju verodostojnosti (Kumbhakar and Lovell, 2000), kompleksnim iterativnim postupcima (uz pomoć statističkog programa STATA).

Pre same interpretacije rezultata, naglašavamo da je dobijena vrednost simulirane maksimalne verodostojnosti modela od -487,71 uz p-statistiku od 0,000. Nakon toga je odrađen LR test kojim je odbačena nulta hipoteza o nepostojanju tehničke neefikasnosti. Pomenuti zaključak podržava svakako i višestruko veća vrednost sigme (segmenta koji reflektuje tehničku (ne)efikasnost) u odnosu na vrednost sigme v.

Svi koeficijenti imaju željeni znak i statistički su značajni.

Koeficijent uz $\boldsymbol{t}$ (0.0234) implicira da je od 2010. do 2018. prosečni rast produktivnosti (tj. dodata vrednost za dati nivo kapitala i angažovane radne snage) iznosio 2,3% godišnje.

Očigledno da je opravdano i uključivanje varijable SDI u model. Dobijen je negativan predzNak, što znači da se sa smanjenjem udela stranog vlasništva u ukupnom kapitalu prerađivačkog sektora povećava tehnička neefikasnost.

Tabela 2. Ocena stohastičke granice

ln y - zavisna promenljiva	TRE model
Proizvodna granica	
Konstanta	-42.433***
	(7.063)
t	0.0234***
	(0.0035)
ln $\boldsymbol{K}$	0.277***
	(0.0401)
ln $\boldsymbol{L}$	0.332***
	(0.0339)
Tehnička neefikasnost (efekat)[1]	
SDI	-0.0357***
	(0.006)
θ	1,0335***
	(0,2791)
σ_u	0.851***
	(0.043)
σ_v	0.105***
	(0.013)
λ	8.062***
	(0.0483)

Napomena: 1 vrednost izračunata kao sredina uzorka; u zagradi data vrednost standardne greške, *** označava statističku značajnost na nivou od 1%
Izvor: kalkulacija autora

Očigledno da je opravdano i uključivanje varijable SDI u model. Dobijen je negativan predzNak, što znači da se sa smanjenjem udela stranog vlasništva u ukupnom kapitalu prerađivačkog sektora povećava tehnička neefikasnost.

Preko 'postestimation opcije' u STATA-i pronalaze se informacije iz predstavljenog modela radi dalje analize koje se tiču tehničke neefikasnosti.

Tako, indeks tehničke efikasnost, izražen preko $E[\exp(-s \cdot u|\varepsilon)]$, gde je ε_i kompozitna greška modela Battese i Coelli (Battese and Coelli, 1988) pokazuje da je u proseku prerađivački sektor Srbije, u periodu od 2010–2018. generisao proizvodnju koja je bila na nivou od 49,2% maksimalnog autputa. Drugim rečima, polovinu potencijalnog autputa prerađivačkog sektora Srbija je izgubila na račun tehničke neefikasnosti.

Tabela 3. Sumarni rezultat tehničke efikasnosti u periodu 2010–2018.

Tehnička efikasnost *via*	Broj opservacija	Sredina	St.greška	Minimum	Maksimum
$E[\exp(-s \cdot u\|\varepsilon)]$	819	0,4915	0,2783	0,0077	0,9961
$\exp(-E(s \cdot u\|\varepsilon))$	819	0,7048	0,2002	0,0442	0,9668

Izvor: kalkulacija autora

Alternativno, indeks tehničke efikasnosti izračunat preko $E[\exp(-s \cdot u|\varepsilon)]$, gde je ε_i kompozitna greška modela Jondrow et al. (Jondrow et al. 1982) ukazuje na nešto veću efikasnost od oko 70,5%.

Slika 1. Tehnička efikasnost prerađivačkog sektora na granskom nivou, period 2010–2018. (trocifrena klasifikacija delatnosti)

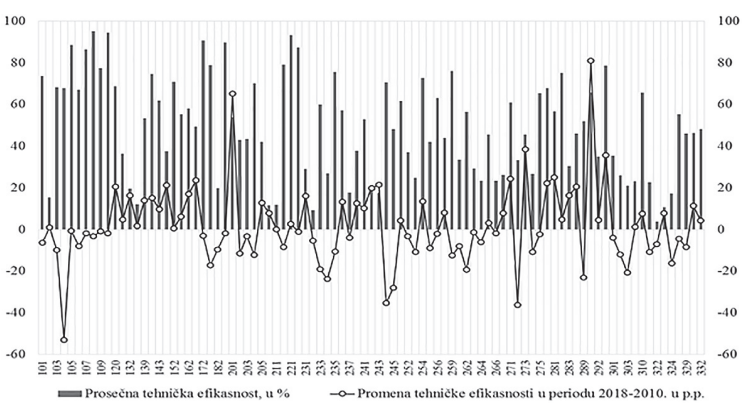

Izvor: kalkulacija autora

Pomatrano po godinama, tehnička efikasnost nakon obrušavanja u 2013. beleži rast. Pritom treba zapaziti da je u 2016. godini stepen tehničke efikasnosti premašio vrednosti iz perioda 2010–2012.

i da se i narednih godina održava na nivou koji je za oko dva procentna poena (pp) viši nego pre 2012 godine.

Slika 2. Tehnička efikasnost prerađivačkog sektora Srbije *via* $E(\exp(-u_i)\ e_i|)$

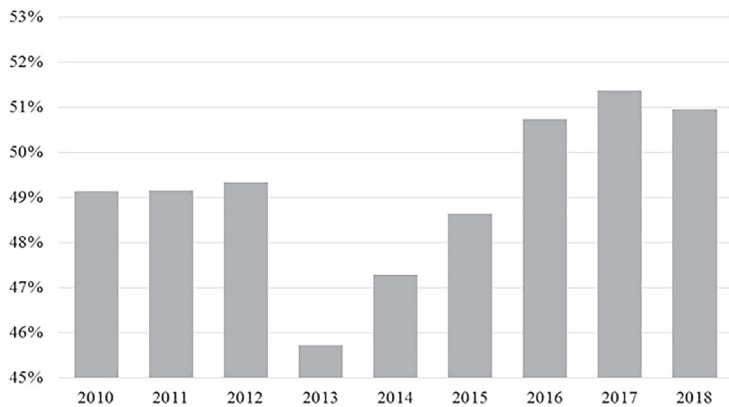

Izvor: kalkulacija autora

Najviša tehnička efikasnost u periodu 2010–2018. na granskom nivou prerađivačke industrije evidentirana je u:

- Proizvodnji ostalih prehrambenih proizvoda
- Proizvodnji pića
- Proizvodnji proizvoda od gume
- Proizvodnji predmeta od papira i kartona
- Proizvodnji karoserija za motorna vozila, prikolice i poluprikolice

Najnižu tehničku efikasnost u ovom periodu u proseku su iskazale firme iz grana:

- Proizvodnja muzičkih instrumenata;
- Proizvodnja vatrostalnih proizvoda
- Proizvodnja sportske opreme
- Proizvodnja veštačkih vlakana
- Poizvodnja osnovnih farmaceutskih proizvoda

Grane koje su najviše napredovale u tehničkoj efikasnosti od 2010. su:

· Proizvodnja motornih vozila
· Proizvodnja osnovnih hemikalija, veštačkih đubriva i azotnih jedinjenja, plastičnih i sintetičkih masa
· Proizvodnja žičane i kablovske opreme
· Proizvodnja delova i pribora za motorna vozila i motore za njih
· Proizvodnja mašina opšte namene

Nasuprot tome, tehnička efikasnost je najviše nazadovala u:

· Proizvodnji biljnih i životinjskih ulja i masti
· Proizvodnji baterija i akumulatora
· Proizvodnji plemenitih i ostalih obojenih metala
· Livenju metala
· Proizvodnji ostalih keramičkih i porcelanskih proizvoda.

Okrnjeno normalna distribucija neefikasnosti, ugrađena u ocenjeni model, takođe omogućava izračunavanje marginalnog efekta udela stranog vlasništva (SDI) na $\mathrm{E}(u_i)$ (za metodološke detalje izračunavanja videti više npr. Belotti, F. et al. 2012 ili Kumbhakar, et al. 2015).

Dobijen je rezultat da porast stranog vlasništva u proseku redukuje tehničku neefikasnost, kao i neizvesnost u pogledu tehničke neefikasnosti. Konkretno, nivo tehničke neefikasnosti se smanjuje, u proseku, za oko 2,2% za svako jednoprocentno povećanje stranog vlasništva.

Zaključci

U radu je kvanifikovana tehnička (ne)efikasnosti, na nivou grana, prerađivačke industrije Srbije u periodu 2010–2018. uz sagledavanje uticaja sve većeg udela stranog vlasništva u vrednosti kapitala privrednih društava ovog sektora. Pored utvrđivanja njenog prosečnog nivoa, sagledana je i dinamika tehničke efikasnosti kao ključne komponente ukupne faktorske produktivnosti. Korišćena je stohastička granica kao metodološki okvir analize, unutar nje TRE model.

Dobijeni rezultati ukazuju da je Srbija od 2010. do 2018. godine polovinu potencijalnog autputa prerađivačkog sektora gubila na račun tehničke neefikasnosti. Strane investicije su redukovale

tehničku neefikasnost. Preciznije, nivo tehničke neefikasnosti se smanjivao, u proseku, za 2,2% za svako jednoprocentno povećanje stranog vlasništva u ukupnom kapitalu privrednih društava prerađivačkog sektora.

Nalaz direktno podupiru i rezultati na nivou posmatranih grana. Najveći prirast tehničke efikasnosti od 2010. registrovan je u granama sa visokim učešćem stranog vlasništva poput proizvodnje motornih vozila, proizvodnji hemikalija, te proizvodnji žičane i kablovske opreme, dok je najviši nivo tehničke efikasnosti u proseku zabeležen u proizvodnji ostalih prehrambenih proizvoda, proizvodnji pića i proizvodnji proizvoda od gume. Najniža tehnička efikasnost registrovana je u proizvodnji muzičkih instrumenata, proizvodnji vatrostalnih proizvoda, te proizvodnji sportske opreme. Kuriozitet je da ni jedna od ove tri grane nema značajniji ponder u generisanju ukupne proizvodnje,ili bruto dodate vrednosti prerađivačkog sektora.

Dobijeni rezultati su korisni za kreatore industrijske politike. Ipak, moraju se sa rezervom i oprezom tumačiti shodno opisanim metodološkim ograničenjima. Rezultati variraju od polazne specifikacije modela, posebno od izabrane forme distribucije verovatnoća neefikasnosti. Pomenuta činjenica nikako ne bi smela da obeshrabri buduća istraživanja iz ove oblasti. Naprotiv, meni zvuči kao dodatni motiv i inspiracija.

LITERATURA

Aigner, D. J., Lovell, C.A.K., and Sehmidt, P. 1977. „Formulation and estimation of stochastic frontier production function models", u: *Journal of Econometrics* 6/1, 21–37.

Battese, George E. and Coelli, Timothy. 1988. „Prediction of firm-level technical efficiencies with a generalized frontier production function and panel data", u: *Journal of Econometrics*, 1988, vol. 38, issue 3, 387–399.

Battese, George E. and Corra, G.S. 1977. „Estimation of a production frontier model: With application to the pastoral zone of Eastern Australia", u: *Australian Journal of Agricultural Economics* 21/3, 169–179.

Belotti, F., Daidone, S., Ilardi, G. and Atell, V. 2012. „Stochastic frontier analysis using Stata", u: *CEIS Tor Vergata*, Vol. 10, Issue 12, No. 251 – September 2012.

Carroll, J., Newman C., and Thorne, F. 2011. „A Comparison of Stochastic Frontier Approaches for Estimating Technical Inefficiency and Total Factor Productivity", u: *Applied Economics*, Vol. 43, No. 27, 2011, 4007–4019.

Cardarelli, R, and L Lusinyan. 2015. „U.S. Total Factor Productivity Slowdown: Evidence from the U.S. States", IMF Working Paper no. 15/116.

Greene, W.H. 2005a. „Fixed and Random Effects in Stochastic Frontier Models", u: *Journal of Productivity Analysis*, 23, 7–32.

Greene, W.H. 2005b. „Reconsidering heterogeneity in panel data estimators of the stochastic frontier model", u: *Journal of Econometrics,* 126, 269–303.

Jondrow et al. 1982. „On The Estimation of Technical Inefficiency in The Stochastic Frontier Production Function Model", u: *Journal of Econometrics*, 19 (2-3), 233–238.

Kumbhakar and Lovell. 2000. *Stochastic Frontier Analysis*. Cambridge UK: Cambridge University Press.

Kumbhakar, S.C., Denny, M. and Fuss, M. 2000. „Estimation and decomposition of productivity change when production is not efficient: a panel data approach." u: *Econometric Reviews*, 19(4), 312–320.

Kumbhakar, Wang & Horncastle. 2015. *A Practitioner's Guide to Stochastic Frontier Analysis Using Stata*. Cambridge UK: Cambridge University Press.

Meeusen, W., and Van den Broeck, J. 1977. „Efficiency Estimation from Cobb-Douglas production functions with composed error", u: *International Economic Review*, 18/2, 435–444.

Nikolić, Ivan. 2019. „Kratak prikaz dugoročnih promena industrijske proizvodnje Republike Srbije", u: *MAT-Makroekonomske analize i trendovi*, br. 299.

Nikolić, Ivan. i Zoroja, Marina. 2018. „What Has Been Driving the Rapid Growth of Serbian Manufacturing Since 2014 - Why DoesTechnology Matter? ", Zenica: *BH ECONOMIC FORUM*, n.9/2018, 5–203.

Pires, J. O., & Garcia, F. 2012. „Productivity of nations: A stochastic frontier approach to TFP decomposition", u: *Economics Research International*, vol. 2012, p. 19, doi.org/10.1155/2012/584869.

Pitt, M. and Lee, L. 1981. „Measurement and Sources of Technical Efficiency in the Indonesian Weaving Industry", u: *Journal of Development Economics*, 9, 43–64.

Ivan Nikolić

TECHNICAL (IN)EFFICIENCY OF THE SERBIA MANUFACTURING INDUSTRY IN 2010-2018 – WHAT IS THE EFFECT OF FOREIGN INVESTMENT?

Abstract

The aim of the analysis is to quantify the technical (in)efficiency of the Serbian manufacturing industry in 2010-2018, considering the impact of the high FDI inflow in recent years. The methodological framework relies on stochastic frontier analysis. The obtained results indicate that Serbia lost half of the potential output of the manufacturing sector due to technical inefficiency. Foreign investment reduces technical inefficiency. In particular, the level of technical inefficiency is reduced by, on average, 2.2% per every 1 percent increase in foreign ownership. The finding is directly supported by the results at the level of the observed branches of manufacturing sector. The greatest increase in technical efficiency is in the branches with a high share of foreign ownership, such as: production of motor vehicles, production of chemicals, and production of wire and cable equipment.

Keywords: technical efficiency, stochastic frontier, foreign investment, manufacturing industry

BRANKA MATIJEVIĆ
Istraživačica pripravnica
Institut društvenih nauka, Beograd
bmatijevic@idn.org.rs

DUŠAN MOJIĆ
Vanredni profesor
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
dmojic@f.bg.ac.rs

Izazovi održivog razvoja srpskih preduzeća: digitalizacija i promene u organizacionoj okolini[1]

Apstrakt

Održivi razvoj kao pristup šire ekološke paradigme nastoji da pomiri tri stuba: ekološki, socijalni i ekonomski. Neposredno (kroz cilj tehnološkog napretka kao ključnog činioca za ekonomske i ekološke izazove) ili posredno (kroz cilj za ostvarivanje dostojanstvenog rada i povezivanja ljudi) ističe se značaj i uloga digitalne transformacije u ostvarenju ovih ciljeva. Mnoge korenite promene u uslovima života, što je slučaj i sa informatičkom revolucijom, započinju upravo u sferi rada, kao novine u načinu proizvodnje i razmene dobara bitnih za čovekov svakodnevni život (Bolčić, 2003). Kako je organizacija, shvaćena kao otvoren sistem, uvek „ukorenjena" u kontekst u okviru kojeg posluje, pretpostavlja se da promene koje se dešavaju u okolini, neposredno ili posredno utiču na organizacione strukture, sisteme i procese. U radu su analizirane promene u okolini preduzeća u Srbiji sa posebnim osvrtom na proces njihove digitalizacije. Fokus je stavljen na pitanje tehnološke razvijenosti koja je u Agendi 2030 ključna komponenta za dostizanje ciljeva održivog razvoja.
Ključne reči: digitalne tehnologije, digitalna transformacija, Srbija, organizacije, organizaciona okolina

Uvod

Rasprave o ulozi i uticaju tehnologije u modernim društvima predstavljaju važan deo teorijskih i empirijskih proučavanja u društvenim naukama vekovima unazad. Svojevrsni tehnološki determinizam bio je odlika proučavanja rane faze modernizacije „kada je tehnologija doživljavana kao jedna nova, često autonomna, sila koja

[1] Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

nepovratno menja društvo po nekim samo sebi svojstvenim i predeterminisanim zakonima" (Petrović, 2013: 17).

Kastels ističe da je u savremeno doba dilema tehnološkog determinizma verovatno lažni problem budući da „tehnologija jeste društvo, a društvo se ne može shvatiti niti prikazati bez svojih tehnoloških alata" (Castells, 2000). Navedene rasprave posebno su dobile na značaju sa razvojem informaciono-komunikacionih ili digitalnih tehnologija, posebno kada je reč o sferi rada. Naime, kao što Bolčić opravdano ističe, tehnologija se nalazi u središtu većine analiza rada u modernim društvima (Bolčić, 2003). Budući da je suština rada kao delatnosti „proizvodnja" onoga što će zadovoljavati ljudske potrebe (proizvodi ili usluge), podrazumeva se da proces rada ima svoju prepoznatljivu „tehnološku dimenziju". Takođe, kako je rad u korenu ljudske individualne i društvene egzistencije, sve dosadašnje velike promene u životu ljudi imale su u svom temelju transformacije upravo u sferi rada (Bolčić, 2003: 13).

U savremeno doba se najveći udeo ljudskog rada obavlja u okviru (radnih) organizacija. S pravom se smatra da organizacije imaju vodeću ulogu u savremenom svetu, budući da utiču na gotovo svaki aspekt našeg društvenog života. S time se slaže i Votson, ističući da su organizacije ključne za razumevanje načina na koji su moderna (i postmoderna) društva strukturisana (Watson, 2003, nav. prema Mojić, 2014: 13).

Kao otvoren sistem, svaka organizacija mora da stupa u interakciju sa okolinom, koja je poslednjih decenija, u svim svojim aspektima, dominantno pod uticajem digitalnih tehnologija. Veoma važno za opstanak preduzeća je prilagođavanje njegovoj okolini. Stoga, predmet rada je sagledavanje ključnih trendova promena u okolini preduzeća u Srbiji, nastalim u velikoj meri usled uticaja digitalnih tehnologija u kontekstu održivog razvoja. Cilj rada je ukazivanje na ključne izazove za održivi razvoj preduzeća u Srbiji, sagledane iz ugla njihove digitalizacije.

Organizacije i okolina

Okolina bilo kojeg sistema (samim tim i organizacije i preduzeća kao njihovog specifičnog oblika) sastoji se od onih elemenata i interakcija između elemenata van granica sistema koji utiču na sistem

i na koji sistem utiče. Tako okolinu organizacije čini sve ono što utiče na aktere u organizaciji i sve ono na šta utiču akteri organizacije (Rus, 1975: 21). Najopštija podela okoline je na opštu i specifičnu (Mojić, 2014: 43). Opšta okolina uključuje različite komponente koje posredno utiču na organizaciju (stvaranjem opšte klime i ambijenta u kojem ona funkcioniše), dok specifična obuhvata samo one komponente koje neposrednim interakcijama sa organizacijom ispoljavaju svoj uticaj i specifični su za svaku od njih (Mojić, 2014: 43).

Može se reći i da postoje tri nivoa okoline: interorganizacijska mreža, opšta okolina i globalna (međunarodna okolina) (Sikavica, 2011: 282). U najširem smislu reči, okolina je beskonačna, a pod tim se podrazumeva sve ono što se nalazi izvan organizacije. Pod opštom okolinom, koja je relevantna za ovaj rad, podrazumevaju se: društveni, kulturni, pravni, politički, ekonomski i tehnološki aspekti okoline (Sikavica, 2011). U radu je naglasak na razvoju tehnologije, kao jednom od činilaca okoline koji najsnažnije utiče na organizaciju. Pod tehnološkim činiocem se podrazumevaju sva nova dostignuća i spoznaje u tehnici i tehnologiji koja preduzeće, pre ili kasnije, mora da prihvati ili će ga zbog nekonkurentnosti, konkurencija vrlo brzo eliminisati sa tržišta (Sikavica, 2011: 103).

Svaka organizacija tokom svog delovanja suočava se sa dva osnovna izazova – prilagođavanje spoljnjoj okolini, ali i unutrašnjoj integraciji struktura, sistema i procesa (Schein, 2004). Prilagođavanje organizacije okolini omogućava da se organizacija stalno održava u stanju tzv. dinamičke ravnoteže. Iz ugla digitalne transformacije u radu se posmatraju društveno-kulturni, pravno-politički, ekonomsko-tehnološki aspekti okoline. Ovi aspekti su prikazani *idealno-tipski*, što stvara utisak da svaki od njih funkcioniše nezavisno od drugog. Međutim, u realnosti je situacija drugačija. Svi aspekti okoline odražavaju konkretne uticaje iz okruženja organizacije, međusobno su isprepleteni i utiču jedni na druge. Stoga, ne treba da čudi kada se u delu o društveno-kulturnom aspektu pojavljuju i politički činioci, ili se, kada je reč o tehnološkom tipu, pominju i sociodemografski faktori. Nijedan aspekt okoline se ne može izdvojiti kao dominantni ili jedini koji utiče na strukture, sisteme i procese u organizacijama, te zanemarivanje bilo kojeg od njih onemogućava potpunije razumevanje načina na koji organizacije funkcionišu.

Da je kontekst mnogo važniji nego što se to načelno uviđa pokazuje to što je, uprkos važnosti ličnih kvaliteta osoba na vodećim

položajima u organizacijama, uloga istorijskih okolnosti i državne politike u dizajnu organizacije daleko značajnija. Pretpostavlja se da promene u okolini podstiču promene u organizacijama, pa se ide čak i korak dalje i smatra da organizacija *mora da se prilagodi* zahtevima okoline da bi opstala.

Najuočljivija promena karakteristična za savremeno doba, doba informatičke revolucije jeste promena paradigme koja predstavlja prelazak sa tehnologije utemeljene prvenstveno na jeftinom inputu energije na tehnologiju koja se temelji na jeftinim inputima informacija dobijenih napretkom prvenstveno u mikroelektronici i tehnologiji telekomunikacija (Castells, 2000).

Usled informatičke revolucije preduzeća danas sprovode promene koje se, pre svega, ogledaju u digitalnoj transformaciji. Digitalna transformacija poslovanja predstavlja promenu u poslovnom modelu do koje dolazi usled primene postojećih tehnologija i informacija za poboljšanje ili promenu poslovnih procesa, za stvaranje profita, kao i okruženja za digitalno poslovanje (Sofronijević et al., 2017: 273).

Okolina preduzeća u Srbiji

Društveno-kulturna okolina

Usled informatičke revolucije, tehnološka sredstva za posredovanje interakcije na daljinu postaju osnovni element savremene društvenosti (Petrović, 2013). Digitalne tehnologije čine jedan od važnih stubova modernizacije, omogućavajući ljudima da se brzo, lako i efikasno povezuju i održavaju svoje personalne mreže. Internet je jedan od najvažnijih i najrasprostranjenijih aspekata digitalizacije.

Istraživanje Republičkog Zavoda za statistiku, pod nazivom *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Srbiji, 2019*, otkriva u kojoj meri ispitanici iz Srbije koriste internet. Istraživanje je pokazalo da je internet koristilo 77,4% lica, dok ga 19,4% lica nikada nije koristilo u 2019. godini, dok je procenat onih koji nikada nisu koristili internet u 2017. godini iznosio 25,6%. U slučaju Evropske unije, u 2019. godini, 9% osoba nikada nije koristila internet dok je takvih osoba u 2017. godini bilo 13% (Eurostat 2017 & 2019). Navedeni podaci idu u prilog tezi da je za Srbiju i dalje karakteristična rana faza širenja upotrebe interneta.

I u ovom istraživanju, kao i prethodnih godina, potvrđeno je da su upotrebi interneta sklonije mlađe osobe, urbano stanovništvo, osobe višeg nivoa obrazovanja i većih prihoda (RZS, 2019). Konačan zaključak koji bi se mogao izvesti na osnovu ovih rezultata je da su navedene karakteristike sasvim uobičajene za zemlje u ranoj fazi širenja upotrebe interneta, pa se može konstatovati da se širenje upotrebe interneta u Srbiji u najvećoj meri odvija po istom onom obrascu po kome se njegova upotreba širila u razvijenim zemljama Evrope i sveta (Petrović, 2013).

Internet kao nova javna sfera bi u idealnom slučaju trebalo svima da pruži podjednaku šansu da u njoj participiraju. Pobornici interneta ukazivali su na to da internet može da doprinese demokratiji i jednakosti povezivanjem ljudi, stvaranjem javnih sfera i novih društvenih pokreta nezavisno od mesta stanovanja. Međutim, budući da je upotreba interneta i dalje u korelaciji sa sociodemografskim obeležjima, nameće se zaključak da je internet otvorio još jednu *ekskluzivnu* javnu sferu (Dean, 2003). Ekskluzija ne obuhvata samo (ne)mogućnost pristupa internetu, već i informatičke veštine, motivaciju onog ko pristupa javnoj sferi interneta i slično, što zajedno stvara uslove za digitalni jaz. Jedna od važnih tema za buduća istraživanja je ovaj paradoks digitalnih tehnologija – istovremeno povezivanje ljudi, redukovanje nejednakosti, ali i stvaranje digitalnog jaza, što ne doprinosi u potpunosti ostvarenju jednog od ciljeva održivog razvoja – smanjenju nejednakosti.

Sagledajući odnos kulture i rada, kulturna uslovljenost rada ređe se isticala, ili se kultura bez bližeg preciziranja, podvodila pod nacionalna svojstva (osobine nacionalnog karaktera) datog globalnog društva (Bolčić, 2003). Posmatrajući odnos kulturne okoline i preduzeća, smatra se da se uticaj nacionalne kulture na organizacionu kulturu ostvaruje preko njenih zaposlenih. Zaposleni u preduzeće unose stavove, pretpostavke i sisteme vrednosti iz sopstvene nacionalne kulture koji su u njih usađivani od najranijeg detinjstva kroz porodicu, školu i društvo. Ove vrednosti čine osnovu buduće organizacione kulture u novim preduzećima (Mirković & Frančeško, 2009: 263).

Prilikom „usađivanja" vrednosti u preduzeća, značajnu ulogu imaju tri grupe faktora: tehnologija, tržište i obrazovna i profesionalna struktura zaposlenih. Kada je reč o tehnologiji, način na koji zaposleni obavljaju svoj posao utiče i na njihovo shvatanje o principima kojima treba da se rukovodi i pri drugim aktivnostima unutar i van organizacije (npr. u proizvodnim preduzećima čija tehnologija posla

nameće kao ključne vrednosti pouzdanost i standardizaciju, ove vrednosti se često promovišu i u vrednosti organizacione kulture) (Mirković & Frančeško, 2009: 263). Druga grupa faktora struktura, rast, dinamičnost i stepen rizika tržišta utiču na razvoj određenih vrednosti u organizacionoj kulturi (npr. pritisak konkurencije i velika rizičnost tržišta traže od preduzeća da razvijaju dinamičnost, otvorenost prema okruženju, kreativnost, fleksibilnost, pa je realno očekivati da će se i u organizacionoj kulturi razviti vrednosti koje su u skladu sa njima) (Mirković & Frančeško, 2009: 264). Obrazovna i profesionalna struktura snažno utiče na način razmišljanja i ponašanja zaposlenih pre njihovog stupanja u preduzeće, a njega zaposleni nastoje da ugrade i u njegovu kulturu (npr. na tehničkim fakultetima studenti često mogu da čuju kako je najvažnije da u toku studija nauče da „razmišljaju kao inženjeri") (Mirković & Franceško, 2009: 264).

Pojedini autori iz oblasti organizacije na vrlo slikovit način opisuju suštinu proučavanja međuodnosa kulture i organizacija (Hickson 1995, nav. prema. Mojić, 2017: 284). Pitanje da li su organizacije uslovljene kulturom je retoričko. Čak i pitanje u kom pogledu i do kog stepena su organizacije kulturno ograničene nije do kraja precizno. Ključno pitanje, u ovom pogledu, smatraju autori, jeste sledeće: „Kakva je relativna jačina kulturnih uticaja naspram drugih na karakteristike organizacija?" (Mojić, 2017: 284).

Istraživanja na temu kulturne okoline iz oblasti sociologije organizacije imala su razvijenu tradiciju u periodu SFRJ, ali s obzirom na okolnosti aktuelne tokom poslednje dve decenije, ova istraživanja su više izuzetak nego pravilo. Županov ukazuje na egalitarizam kao dominantnu vrednost jugoslovenskog društva (Mojić, 2014: 25).

U periodu SFRJ, sprovedena su i interkulturna istraživanja, poput onog koji je sproveo Geert Hofstede. Hofstede definiše kulturu kao kolektivno programiranje uma koje razlikuje članove jedne grupe ili kategorije ljudi od druge (Hofstede, 2001). Postoji pet dimenzija pomoću kojih je proučavao razlike između kultura: distanca moći, kolektivizam/individualizam, izbegavanje neizvesnosti, „muške/ženske" vrednosti, a kasnije dodata i kratkoročna/dugoročna orijentacija. Podaci za Srbiju govore o visokim skorovima kada je reč o distanci moći, kolektivizmu i izbegavanju neizvesnosti, a kombinacija visokog stepena distance moći zajedno sa visokim stepenom izbegavanja neizvesnosti, jeste kombinacija koja Srbiju čini jedinstvenom u Evropi (Hofstede, 2001).

Preovlađujuća kultura u istočnoj Evropi još uvek je pretežno kolektivistička i egalitarna zahvaljujući nasleđu socijalističke ali i predmoderne prošlosti. Pripadnici ovih kultura skloni su da zavise od svojih nadređenih (od kojih očekuju da se brinu za njih), pritom izbegavajući preuzimanje bilo kakve odgovornosti. S druge strane, kultura koja podržava kapitalizam je kultura koja ohrabruje pojedinca da sledi svoje privatne ciljeve – drugim rečima, kultura individualizma. Podrazumevajući da je pojedinac važniji od bilo koje grupe, kultura individualizma ohrabruje ponašanje koje se zasniva na principima sopstvenog interesa, odgovornosti i samoodređenja (Mojić, 2018: 285). Većina istraživanja pokazuje da individualizam još uvek nije ni blizu preovlađujuća norma i vrednost u zemljama Istočne Evrope.

Jedan od sociopsiholoških modela smatra da je primenom odgovarajućih tehnika menjanja stavova i ponašanja ljudi (što ujedno uključuje i promenu vrednosti i normi) moguće postići određeni uspeh u podsticanju ljudi da čuvaju okolinu. Sa aspekta održivog razvoja, važno je analizirati da li individualizam i kolektivizam, kao pretežne vrednosti određenog društva, imaju implikacije na usvajanje vrednosti koje su u skladu sa ciljevima održivog razvoja. Posebno je važno pitanje usvajanja određenih poželjnih oblika ponašanja koje nije jednostavno, jer su pojedinci uvek u odnosima sa drugima, što može dovesti do pojave socijalne dileme. *Socijalna dilema* predstavlja sukob kod kojeg će najkorisniji postupak za pojedinca, ako ga odabere većina ljudi, imati štetne posledice za sve (Aronson et al., 2005: 546). Ovaj način razmišljanja je u suprotnosti sa konceptom održivog razvoja, jer koliko god pojedinac mislio individualistički trpeće kolektivne posledice. Suprotnost socijalnoj dilemi jeste dilema zajedništva, situacija u kojoj svi uzimaju iz zajedničkih resursa, koji će se obnoviti, ukoliko se koriste umereno, ali isto tako i nestati, ukoliko se koriste preterano (voda, energija i sl.) (Aronson et al., 2005: 546).

Sve ovo ne znači da zemlje sa pretežno kolektivističkom kulturom, uključujući i Srbiju, nužno neguju dilemu zajedništva. Jedno od objašnjenja mogućeg nedostatka dileme zajedništva u Srbiji bi moglo biti postojanje dva obeležja savremenog srpskog društva. Jedno je njegov postsocijalistički karakter, dok je drugo ključno obeležje poluperiferijski položaj srpskog društva (Spasić, 2013). Kada su vrednosti bitno određene vladajućim sistemom odnosa i učvršćene normama, onda promena sistema i na njemu zasnovanih normi, vodi do nesaglasnosti između normi i vrednosti (Pešić & Lazić, 2013:

283). U tim okolnostima istovremenog postojanja novog (dominantnog) normativnog sistema i njemu odgovarajućih novih vrednosti, koje se tek ukorenjuju na širem planu, kao i vrednosti „preživelih" iz prethodećeg poretka, dolazi do manje ili više izraženog nesklada. Nesklad se javlja između prisilnih pravila kojima je podvrgnuto delanje pojedinaca (nove norme) i njihovih poželjnih ciljeva i načina delanja (stare vrednosti) što se takođe smatra jednim od obeležja srpskog društva (Pešić & Lazić, 2013). Savremena istraživanja o vrednostima u Srbiji pružaju mogućnost sagledavanja i analize naše kulture iz različitih perspektiva. Ova istraživanja su neopravdano relativno retka a mogla bi da pruže polazni okvir za analizu vrednosti u skladu sa održivim razvojem.

Pravno-politička okolina

Promovisanje politika (donošenje zakona, strategija, dokumenata i sl.) koje podstiču razvoj preduzetništva, otvaranje novih radnih mesta, pristojan rad i smanjenje nejednakosti takođe je neophodni deo uspostavljanja održivog razvoja. Posmatrano iz ugla digitalne transformacije, pravno-politička okolina preduzeća podrazumeva pravno-politički okvir, tj. zakonsku regulativu koja uključuje strategije i intervencije vlade u oblasti digitalnih tehnologija, kao i zakone i propise koji direktno ili indirektno regulišu digitalno poslovanje organizacija.

Posle *regulatornog okvira* koji je tek trebalo razviti, može se reći da promene u pravno-političkoj okolini kada je reč u oblasti IT sektora suštinski započinju 2005. godine (Pascall, 2010). Stvaranje Nacionalnog okvira je započelo iste godine, ustanovljavanjem relevantnih vladinih institucija: *Nacionalnog veća za nauku i tehnološki razvoj, Ministarstva za informaciono društvo i telekomunikacije* i *Republičke agencije za telekomunikacije* (Pascall, 2010). Glavni dokument koji definiše operacionalni okvir u oblasti IT u Srbiji je bio *Akcioni Plan za implementaciju Strategije za naučnotehnološki razvoj u Srbiji 2010–2015*, koji, nažalost, do kraja 2009. godine nije bio usvojen (Pascall, 2010). Da stvar bude još složenija, u periodu 2005–2009. godine, u Srbiji su se promenile tri vlade, a sa njihovom promenom ustanovljena su i tri različita Ministarstva za nauku, što je za posledicu imalo kašnjenje u usvajanju ključnog dokumenta u oblasti IT – *Strategije za naučni i tehnološki razvoj*.

Dodatno, zbog rekonstrukcije vlade 2011. godine su, kao mere sprovođenja ekonomske optimizacije, ukinuti *Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije, Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj*, kao i *Nacionalna agencija za informacione tehnologije i Internet*. Nadležnost Ministarstva za informaciono društvo i telekomunikacije prebačena je na novoosnovanu *Digitalnu agendu* pod okriljem *Ministarstva kulture, medija i informacionog društva*, dok je *Ministarstvo za nauku i obrazovanje* preuzelo nadležnost *Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj* (Pascall, 2010). Pored toga što ove promene nisu bile najbolje postojeće rešenje ni za tadašnju IT oblast, one su nastavljene „u istom duhu" i posle izbora 2014. godine. Glavna posledica ovih promena je podela nadležnosti nad IT između *Ministarstva za nauku i obrazovanje*, *Ministarstva trgovine, turizma i telekomunikacije* i *Digitalne Agende*, čime se ova nadležnost, na kraju, našla pod *Ministarstvom za javnu upravu i lokalnu samoupravu* (Pascall, 2010). Do 2017. godine promenjeno je još pet vlada, što je uzrokovalo promenu osam ministara, pri čemu je bilo i različitih spajanja nadležnih ministarstava.

Na osnovu svega izloženog, nije teško zaključiti da je, u značajnom vremenskom periodu, jedan od ključnih problema IT u Srbiji *kontinuirani diskontinuitet* nadležnosti nad ovim sektorom (Šolaja & Matijević, 2018). U junu, 2017. godine srpska premijerka Ana Brnabić posvetila je primetan deo svog uvodnog ekspozea temama povezanim sa IT, čime zvanično IT postaje glavna okosnica srpske ekonomije i javnog života (Šolaja& Matijević, 2018). Iste godine, vlada je osnovala *Kancelariju za informacione tehnologije i elektronsku upravu* sa ciljem da podrži razvoj IT infrastrukture i javne digitalne servise. S druge strane, važna pitanja razvoja i popularizacije „digitalnog društva" ostala su pod nadležnoću *Sektora za informaciono društvo i informacionu bezbednost* u okviru *Ministarstva trgovine, turizma i telekomunikacija* (Šolaja & Matijević, 2020). Ovako podeljena nadležnost može značajno da uspori donošenje odgovarajućih strategija i implementaciju akcionih planova (Šolaja & Matijević, 2020).

Jedan od izuzetno važnih dokumenata je nova *Strategija razvoja IT industrije 2017–2020*, dokument koji pokriva gotovo sva pitanja vezana za IT društvo i koji je usvojen u oktobru 2016. godine. Međutim, bilo je potrebno da prođe više od godinu dana da bi se usvojio i akcioni plan za implementaciju ove strategije (18. januara 2018. godine). Iako se ne može osporiti da su ostvareni značajni pomaci, ostaje još mnogo prostora za unapređenje efikasnosti.

Ekonomsko-tehnološka okolina

Digitalne tehnologije kroz tehnološke inovacije i tehnološki napredak imaju veliku ulogu u načinu podsticanja održivog rasta. Iako je za savremeno doba karakterističan ubrzan razvoj digitalnih tehnologija i novi oblik kapitalizma, tzv. informacioni kapitalizam, tehnologije se ne razvijaju u svim zemljama u jednakoj meri, te se na globalnom nivou pravi razlika kada je reč o tehnološkoj razvijenosti.

Srbija je zemlja koja zauzima položaj poluperiferije u svetskom (informacionom) kapitalističkom sistemu, što čini da se celo društvo, pa tako i preduzeća koja posluju u njemu, suočavaju sa digitalnom transformacijom. Ovaj vid transformacije nastoji da unapredi, između ostalog, i ekonomiju putem njene digitalizacije. Digitalna ekonomija predstavlja primenu tehnologija, zasnovanih na internetu, na proizvodnju i trgovinu roba i usluga, koja postaje sve važniji deo globalne ekonomije. Šanse i izazovi koji se vezuju za digitalnu ekonomiju su od posebnog značaja za zemlje u razvoju, zbog toga što mogu da ostvare značajne ekonomski dobrobiti: nova tržišta, povezivanje domaćih malih i srednjih preduzeća sa globalnim lancima, otvaranje niša.

Digitalna agenda za Evropu 2020 (strateškom dokumentu EU u ovoj oblasti), inicijativa koju je EU pokrenula 2010. godine, nastoji da prevaziđe dosadašnje tehnološko zaostajanje i iskoristi sve prednosti jedinstvenog digitalnog tržišta (*Digitalna agenda za Evropu, EU*). U očekivanju svog privrednog oporavka i pridruživanja jedinstvenom evropskom tržištu, i Srbija ima svoju Digitalnu agendu, strateški dokument koji je napravljen po ugledu na sličnu evropsku strategiju.

Situaciju komplikuje to što srpska ekonomija i dalje nema višegodišnje stabilne stope rasta. Prema prognozi Svetske banke, čak i sa solidnim godišnjim GDP rastom, potrebno je da prođe mnogo godina pre nego što Srbija dosegne sopstveni nivo GDP iz 1990. godine (Šolaja & Matijević, 2018). Prema izveštaju Evropske komisije, Srbija je ocenjena kao zemlja sa skromnom pripremljenošću kada je reč o razvoju i funkcionisanju tržišne privrede. Da bi se ova situacija prevazišla, srpska politika ekonomskog razvoja se mahom fokusirala na privlačenje direktnih stranih investicija.

Jedan od načina sagledavanja ekonomsko-tehnološke okoline organizacije je praćenje razvoja IT sektora, s obzirom da je ovaj

sektor izvor većine tehnoloških promena i da je u njemu najprisutnija primena digitalnih tehnologija. Posmatranjem broja preduzeća i zaposlenih u informatičkom sektoru u periodu od 2011. do 2018. godine, može se uočiti kontinuirani rast kako broja preduzeća, tako i broja zaposlenih.

Tabela 1. Broj preduzeća i zaposlenih u informatičkom sektoru u Srbiji (2011–2018)

	2011.	2016.	2018.
Broj preduzeća	1.704	2.046	2.349
Broj zaposlenih	14.876	21.514	28.543

Izvor: ICT in Serbia – At a Glance, 2020.

Na osnovu podataka koji su dati u Tabeli 1, broj preduzeća 2016. godine porastao je za 20% u odnosu na 2011. godinu, dok je broj zaposlenih porastao za 44,6%. Za samo dve godine (2016–2018), broj preduzeća je dodatno porastao za 15%, a broj zaposlenih za 32,6%. Kao što se moglo pretpostaviti, IT sektor je vodeći sektor ne samo u pogledu digitalnih tehnologija, već i pokazatelj uticaja digitalne transformacije na poslovanje, konkurentnost i ekonomski razvoj. Međutim, iako se u Srbiji godišnje osniva oko 200 informatičkih preduzeća, najveći broj novoosnovanih jesu programerske firme usmerene na vitalno i likvidno internacionalno informatičko tržište, dok značajno manji broj preduzeća traži poslovnu šansu na domaćem tržištu (Šolaja & Matijević, 2020). Sagledavanje ekonomskih posledica toga što ovaj veliki potencijal nije usmeren na domaći tehnološki razvoj je tema koju je važno dublje istražiti u budućem radu. Od velike važnosti jeste i analiza IT opremljenosti firmi i u ostalim sektorima i njihove osposobljenosti da tu opremu koriste. Za digitalnu transformaciju sama oprema nije dovoljna, pa je u analizu potrebno uključiti i odgovarajuće kadrovske kapacitete (ljudski resursi u IT), budući da je potrebno određeno znanje da bi se oprema adekvatno koristila.

Zaključna razmatranja

Na okruženje preduzeća utiču mnogi elementi – politika vlade, institucije, regulatorni okvir, vrednosti, stavovi, obrazovanje, ljudski kapital, lokalna i globalna tržišta. U radu je vidljivo da postoje promene u svim aspektima okoline preduzeća u Srbiji, ali dinamika ovih promena

ukazuje da nijedan od ovih aspekata nije naklonjen digitalnoj transformaciji. Iako je poznato da digitalne tehnologije podstiču rast i razvoj, kao i poboljšanje usluga, neće biti dovoljno samo intenzivnije usvajanje digitalnih tehnologija.

Da bi Srbija u celini, kao i preduzeća prvenstveno u domaćem vlasništvu, u potpunosti iskoristila digitalnu transformaciju za (održivi) razvoj, potrebno je da se istovremeno radi na „analognom dopunjavanju" – uspostavljanju preciznih akcionih planova, školovanju mladih prevashodno za potrebe domaćeg tehnološkog razvoja, smanjivanju oslanjanja na strane direktne investicije (uz favorizovanje stranih na račun domaćih preduzeća).

Bez obzira na to što je ubrzani razvoj digitalnih tehnologija nužan, to nije i dovoljan uslov za dostizanje ciljeva održivog razvoja. Potrebna je odgovarajuća promena u svim posmatranim aspektima okoline: društveno-kulturnom, pravno-političkom, ekonomsko-tehnološkom. To se jasno pokazuje ovih meseci u jeku globalne pandemije virusa korona. Svi aspekti okoline su doživeli brze i, može se reći, radikalne promene.

Društvene i kulturne institucije su se prilagodile – mere fizičkog udaljavanja su znatno manje narušile obrasce društvenosti oslanjanjem na mogućnosti koje nam pruža digitalizacija. Razvile su se i ojačale nove kulturne norme i vrednosti. Preduzeća koja su već uznapredovala u procesu digitalizacije pretrpela su najmanje udare na poslovanje i dobila dodatni podsticaj za unapređenje ovog procesa. Preduzeća iz drugih oblasti su iskoristila ovu šansu i u velikoj meri digitalizovala svoje poslovanje.

Pravno-politička okolina, kao i uvek, verovatno i odlučujuće određuje promene u okolini. U savremenom, globalizovanom svetu, u tom pogledu se javlja određena napetost između nacionalne države i nadnacionalnih oblika saradnje (Evropska unija se nameće kao bolno najočigledniji primer). Pokazalo se da su nacionalne države još uvek najrelevantniji politički konteksti, a nacionalne vlade još uvek najvažniji politički akteri suočavanja sa izazovima održivog razvoja (ali i opstanka). Državni organi u Srbiji su planirali i već počeli realizaciju određenih mera u sferi ekonomije. O njihovim dometima može se utemeljeno raspravljati tek nakon izvesnog vremena. No, da bi održivi razvoj bio bliska i ostvarljiva budućnost, potrebno je da svi, a posebno državna tela, reagujemo proaktivno, a ne samo reaktivno. Najbolji put za to biće izgradnja podsticajnog institucionalnog okvira koji će, podsticanjem digitalizacije u svim sferama (a posebno ekonomiji), omogućiti održivi razvoj srpskih preduzeća.

LITERATURA

Aronson, Elliot, & Akert, M. Robin, & Wilson, D. Timothy. 2005. *Socijalna psihologija*. Hrvatska: Mate d.o.o. IV izdanje.

Bolčić, Silvano. 2003. *Svet rada u transformaciji: lekcije iz savremene sociologije rada*. Beograd: Plato.

Castells, Manuel. 2000. *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.

Dean, Jodi. 2003. "Why the Net is not a Public Sphere", in: *Constellations*. 10(1), 95–112.

Eurostat 2017 & 2019. Internet use by individuals EU 28. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do (pristupljeno 15. marta 2020. godine)

Hofstede, Geert. 2001. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

Lazić, M., Pešić, J. 2013. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji", u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta; Čigoja štampa.

Mirković, Biljana, & Franceško, Mirjana. 2009. *Organizaciono ponašanje: moć poznavanja organizacionog ponašanja*. Beograd: USEE.

Mojić, Dušan. 2014. *Organizacije i (post)moderno društvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta; Čigoja štampa.

Mojić, Dušan. 2017. „Globalna kultura i organizacije", u: V. Vukotić, D. Šuković, M. Rašević, Z. Lutovac, V. Goati (ur.): *Globalizacija i izolacionizam*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.

Mojić, Dušan. 2018. „Preduzetništvo ili preraspodela u Srbiji: šta ima snažniju kulturnu ukorenjenost?", u: V. Vukotić, D. Šuković, M. Rašević, Z. Lutovac, V. Goati (ur.): *Preduzetništvo ili rentijerstvo*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.

Pascall, Stephan. 2010. *Serbia– ICT RTD Technological Audit*. European Society, Information Society and Media.

Petrović, Dalibor. 2013. *Društvenost u doba interneta*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Republički zavod za statistiku. 2019. *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji 2019*.

Rus, Veljko. 1975. „Radna organizacija kao otvoren sistem". u: J. Obradović, V. Rus, J. Županov (ur.): *Proizvodne organizacije i samoupravljanje II*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Schein, H. Edgar. 2004. *Organizational Culture and Leadership*. 3rd edition. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Sikavica, Pere. 2011. *Organizacija*. Zagreb: Školska knjiga.

Sofronijević, M. Adam, & Milićević, K. Vesna, & Ilić, J. Bojan. 2017. „Strategijski pristup digitalnoj transformaciji poslovanja", u: *Tehnika-menadžment*. 67(2), 273–279.

Spasić, Ivana. 2013. *Kultura na delu: Društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.

Šolaja, Milan, & Matijević, Milovan. 2018. *ICT in Serbia – At a Glance*. Novi Sad: Vojvodina ICT Cluster.

Šolaja, Milan, & Matijević, Milovan. 2020. *ICT in Serbia – At a Glance*. Novi Sad: Vojvodina ICT Cluster.

Branka Matijević
Dušan Mojić

CHALLENGES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SERBIAN ENTERPRISES: DIGITALIZATION AND TRANSFORMATIONS IN ORGANIZATIONAL ENVIRONMENT

Abstract:

Sustainable development as an approach to a wider environmental paradigm seeks to reconcile three pillars: economic, social and ecological. The importance and role of digital transformation in achieving the proposed goals has been emphasized both directly (through technological progress as a key factor for economic and environmental challenges, providing solutions for new jobs and energy efficiency) and indirectly (through ensuring energy supply, higher levels of productivity and technological innovation, and decent work for all). Many radical changes in living conditions, as is the case with the information revolution, begin particularly in the sphere of labor, as novelties in the way of production and exchange of goods important for human everyday life (Bolčić, 2003). Since organization, conceived as an open system, is always "embedded" into the context within which it operates, it is assumed that transformations that occur in the environment directly or indirectly influence the organizational structures, systems and processes. The paper analyzes transformations in the environment of Serbian enterprises with a special emphasis on the process of digitalization. The focus is placed on technological development, which is the key component in the 2030 Agenda for achieving the goals of sustainable development.

Keywords: digital technologies, digital transformation, Serbia, organization, organizational environment

TAMARA RAJIĆ
Naučna saradnica
Ekonomski institut, Beograd
tamara.rajic@ecinst.org.rs

JELENA KRSTIĆ
Naučna saradnica
Ekonomski institut, Beograd
jelena.cvijovic@ecinst.org.rs

MARINA ZOROJA
Stručna saradnica
Ekonomski institut, Beograd
marina.zoroja@ecinst.org.rs

Pregled determinanti i barijera ekološki odgovornog ponašanja potrošača

Apstrakt

Cilj ovog rada je da pruži prikaz ključnih determinanti ekološki odgovornog nameravanog ponašanja potrošača, pre svega kupovina i korišćenja ekoloških proizvoda i usluga, ali i faktora koji dovode do jaza između nameravanog i stvarnog ponašanja. Ključne determinante i barijere ekološki odgovornog ponašanja potrošača izvedene su na osnovu pregleda 37 empirijskih radova koji su publikovani u međunarodnim akademskim časopisima u periodu od 2010. do 2020. godine. Pregled literature ukazuje na Teoriju planiranog ponašanja kao osnov većine empirijskih istraživanja. Pored pozitivnih stavova prema ekološkom ponašanju, subjektivnih normi i percipirane bihejevioralne kontrole, u neke od najčešće dokazivanih determinanti ekološki odgovornog nameravanog ponašanja potrošača spadaju briga za životnu sredinu, znanje o životnoj sredini, percipirana efektivnost potrošača, svest o sebi kao ekološki orijentisanom potrošaču, emocije prema ekološkim proizvodima. Prethodna istraživanja ukazuju na to da su nedostupnost ekoloških proizvoda na mestu prodaje i visoka cena proizvoda najčešće barijere koje sprečavaju prevođenje nameravanog u stvarno ekološko ponašanje potrošača. Pregled determinanti ekološki odgovornog ponašanja potrošača može ukazati na mogućnosti za dalja istraživanja u ovoj oblasti i pružiti korisne informacije marketarima i kreatorima politika koji su usmereni ka stimulisanju održive potrošnje.

Ključne reči: ekološki odgovorno nameravano ponašanje potrošača, teorija planiranog ponašanja, jaz između nameravanog ekološkog i stvarnog ponašanja

Uvod

Aktuelni podaci ukazuju na rast ekološke svesti potrošača i na kontinuirano jačanje pozitivnog odnosa prema zaštiti životne sredine na globalnom nivou. U istraživanju sprovedenom na uzorku evropskih potrošača, devet od deset ispitanika je istaklo da je zaštita životne sredine za njih lično važna, a za više od polovine njih to je izuzetno važna oblast (Eurobarometer, 2017). U globalnoj studiji sprovedenoj od strane agencije Nielsen (2014), više od polovine ispitanika izjavilo je da je spremno da plati više za proizvode i usluge kompanija koje vode računa o svom ekološkom uticaju. Zabrinutost za životnu sredinu je značajno promenila i ponašanje u domenu potrošnje, odnosno, dovela je do povećanja tražnje za ekološki prihvatljivim proizvodima. Ekološka potrošnja odnosi se na kupovinu i korišćenje ekološki prihvatljivih proizvoda ili održivih proizvoda koji su korisni za životnu sredinu, kao i na izbegavanje kupovine proizvoda koji štete životnoj sredini (Lee et al., 2014; Jaiswala & Kant, 2018).

Kompanije su na promene u stavovima potrošača odreagovale uvođenjem različitih ekoloških inicijativa, kao što su ekološki dizajn proizvod i usluga, upravljanje zelenim lancima snabdevanja i korišćenjem sirovina iz obnovljivih izvora (Kanchanapibul et al., 2013). U skladu sa tim, raste ponuda ekološki prihvatljivih proizvoda u brojnim kategorijama i njihov udeo na tržištu se kontinuirano uvećava (Cheung & To, 2019). Ekološki prihvatljivi proizvodi su jednostavno definisani kao „proizvodi koji su manje ili uopšte nisu štetni za životnu sredinu u odnosu na supstitute iz iste kategorije proizvoda" (Moser, 2016). Proizvod se može smatrati ekološkim, u smislu posedovanja bar jedne od tri vrste ekoloških dimenzija – da utiče na životnu sredinu u manjoj meri od klasičnih verzija tog proizvoda, bilo kroz korišćenje odnovljivih sirovina, pakovanja koje pruža mogućnost razgradnje ili reciklaže ili tako što se sam proizvod može reciklirati ili ekološki odložiti na kraju životnog veka (Dangelico & Pontrandolfo, 2010). Međutim, i pored rasta zabrinutosti potrošača za životnu sredinu, ekološki prihvatljivi proizvodi se ipak ne kupuju toliko redovno koliko se očekuje, što implicira da postoje određene barijere za šire usvajanje obrazaca ekološki odgovorne kupovine i potrošnje (Gleim et al., 2013; Tan et al., 2016). U skladu sa tim, javila se potreba da se detaljije analiziraju faktori koji utiču na ponašanje potrošača, u kontekstu kupovnih namera i korišćenja ekoloških proizvoda.

Uporedo sa rastom ekološke svesti potrošača, i sve većom ponudom ekološki prihvatljivih proizvoda od strane proizvođača i prodavaca,

raste i akademsko interesovanje za ovu oblast. Kroz sprovođenje empirijskih istraživanja, autori nastoje da ustanove obrasce ponašanja i faktore koji imaju najveći uticaj na ekološko ponašanje potrošača, u cilju pružanja osnove za unapređenje ove oblasti u praksi i razvoj javnih politika koje bi stimulisale ovakvo ponašanje. Broj ovakvih istraživanja i dalje dominira u kontekstu razvijenih zemalja, gde je stepen razvoja ekološke svesti na visokom nivou, ali, tokom poslednjih godina, raste i broj studija sprovedenih u zemljama u razvoju (npr. Yadav & Pathak, 2017; Suki & Suki, 2019).

Pregled literature

Pregled dostupnih istraživanja ukazuje na to da se većina radova fokusiranih na predikciju različitih vidova ekološki orijentisanog ponašanja u osnovi oslanja na teoriju planiranog ponašanja (Tan, 2013; Zhou et al., 2013; de Leeuw et al., 2015; Liobikienė et al., 2016; Yadav & Pathak, 2016; Carfora et al., 2017; Nuttavuthisit & Thøgersen, 2017; Yadav & Pathak, 2017; Ricci et al., 2018; Chekima et al., 2019; Judge et al., 2019).

Teorija planiranog ponašanja (Ajzen, 1991) predstavlja ekstenziju teorije razložne akcije (Ajzen & Fishbein, 1980). Prema teoriji razložne akcije ponašanje pojedinca uslovljeno je njegovim stavovima prema ponašanju i socijalnim normama. Teorija planiranog ponašanja ovom modelu dodaje i uticaj percipirane bihejvioralne kontrole. Centralna zavisna varijabla po ovoj teoriji je nameravano ponašanje, odnosno spremnost pojedinca da se ponaša na određeni način. Brojne studije fokusiraju se isključivo na planirano ponašanje, polazeći od toga da je nameravano ponašanje dobar prediktor stvarnog ponašanja i da se u potpunosti javlja kao medijator uticaja stavova i subjektivnih normi na stvarno ponašanje (Liobikienė et al., 2016).

Prema teoriji planiranog ponašanja stav prema ponašanju objašnjava se kao stepen u kome osoba na pozitivan način ocenjuje određeno ponašanje. Stav proizilazi iz verovanja u vezi sa ponašanjem i evaluacije ishoda ponašanja (Yadav & Pathak, 2017). Subjektivne norme mogu se shvatiti kao percipirani društveni pritisak da se osoba ponaša na određeni način. Potiču iz normativnih verovanja i motivacije pojedinca da se povinuje mišljenju značajnih pojedinaca (Yadav & Pathak, 2017). U određenim situacijama je društveni pritisak da se preduzme ili ne preduzme određeno ponašanje čak relevantniji od stava same osobe prema takvom ponašanju (Zhou et al., 2013; Chekima et al., 2019). Percipirana

bihejvioralna kontrola može se definisati kao percepcija pojedinca u vezi sa posedovanjem resursa i mogućnosti za preduzimanje određenog ponašanja, u koje spadaju finansijska sposobnost da se obavi kupovina, raspoloživo vreme za informisanje i odabir ekološkog proizvoda kao i dostupnost proizvoda na mestu prodaje (Tan, 2013; Zhou et al., 2013; Chekima et al., 2019). Imajući pomenuto u vidu, motivisanost potrošača da se ponaša na ekološki prihvatljiv način može biti visoka, ali odabir ekoloških proizvoda može ipak izostati, usled finansijske nemogućnosti da se obavi kupovina ekološkog proizvoda ili nedostupnosti ekološke varijante proizvoda na mestu prodaje.

Teorija planiranog ponašanja korišćena je u brojnim istraživanjima kao teorijski okvir za predikciju različitih vidova ekološki orijentisanog ponašanja potrošača, poput kupovine održivih stambenih jedinica (Tan, 2013; Judge et al., 2019), nameravane kupovine i potrošnje organske, odnosno ekološke hrane (Zhou et al., 2013; Ricci et al., 2018; Chekima et al., 2019), organske kozmetike (Kim & Chung, 2011), korišćenja i kupovine električnih automobila (Moons & Pelsmacker, 2012; Sang & Bekhet, 2015; Lin & Wu, 2018; Dong et al., 2020), korišćenja tehnologije bazirane na obnovljivim izvorima energije u domaćinstvu (Jabeen et al., 2019), nameravane kupovine energetski efikasnih kućnih aparata (Tan et al., 2017), nameravane kupovine ekološkog nameštaja (Xu et al., 2020), nameravanog korišćenja usluga ekološki orijentisanih hotela (Han et al., 2010; Han & Kim, 2010; Chen & Peng, 2012; Verma & Chandra, 2018), itd.

Brojna istraživanja novijeg datuma ukazuju na to da teorija planiranog ponašanja ne može adekvatno da objasni nameravano ponašanje potrošača te autori predlažu različite koncepte kako bi unapredili prediktivnu validnost modela. Među dodatnim varijablama javljaju se briga za životnu sredinu (Sang & Bekhet, 2015; Yadav & Pathak, 2016), svest o sebi kao ekološkom potrošaču (Tan, 2013; Carfora et al., 2017; Judge et al., 2019), ponašanje u prošlosti u sličnim situacijama (Carfora et al., 2017), emocije prema ekološkim proizvodima i korišćenju proizvoda (Moons & Pelsmacker, 2012), bihejvioralna, verovanja u vezi sa prosuđivanjem relevantnih pojedinaca, deskriptivna i kontrolna verovanja (de Leeuw et al., 2015), Hofstedeove dimenzije kulture (Liobikienė et al., 2016), navike potrošača prilikom kupovine i percipirani rizik u vezi sa proizvodnjom ekoloških proizvoda (Ricci et al., 2018), lične vrednosti, poput samounapređenja, proširivanja ličnih granica, konzervativizma i otvorenosti ka promenama (Zhou et al., 2013), percipirana vrednost proizvoda i spremnost kupaca da plate više za ekološke prozvode (Yadav & Pathak,

2017), poverenje potrošača u organske proizvode (Nuttavuthisit & Thøgersen, 2017), demografske karakteristike potrošača (Moons & Pelsmacker, 2012; Sang & Bekhet, 2015; Lin & Wu, 2018), itd.

U brojnim istraživanjima u oblasti ponašanja potrošača nameravano ponašanje javlja se kao centralni koncept i pandan stvarnog ponašanja (Judge et al., 2019). Empirijska istraživanja pružaju i potvrdu pozitivnog uticaja nameravanog na stvarno ponašanje (Chen & Peng, 2012; de Leeuw et al., 2015; Carfora et al., 2017, Nuttavuthisit & Thøgersen, 2017; Yadav & Pathak, 2017; Liu et al., 2020). Međutim, istraživanja ukazuju na to da se, i pored nameravanog ponašanja potrošača u korist ekoloških proizvoda, namere ne prevode bezuslovno u stvarno ekološko ponašanje potrošača. Među ključnim faktorima koji sprečavaju ekološko ponašanje najčešće se navode cena i (ne)dostupnost ekoloških proizvoda (Tan, 2013).

Metodologija

Cilj istraživanja u ovom radu je da se, kroz analizu dostupne literature, identifikuju ključne determinante ekološkog ponašanja potrošača i faktori koji utiču na kupovinu ekološki prihvatljivih proizvoda. Specifični ciljevi su:

- Da se pruži opsežan pregled literature o ekološkom ponašanju potrošača i identifikuju ključni teorijski koncepti korišćeni u dosadašnjim istraživanjima;
- Da se grupišu faktori za koje je empirijski ustanovljeno da na određeni način utiču na ekološko ponašanje potrošača, spremnost na kupovinu ekoloških proizvoda i korišćenje ekoloških proizvoda;
- Da se utvrde barijere, tj. razlozi za uočenu nedoslednost stavova potrošača i stvarnog ponašanja u pogledu kupovine i korišćenja ekološki prihvatljivih proizvoda.

U skladu sa postavljenim ciljevima istraživanja, metoda istraživanja koja je korišćena jeste pregled literature, s obzirom da ova metoda pruža mogućnost postavljanja teorijskih osnova iz predmetne oblasti i uključuje analizu rezultata istraživanja drugih autora i njihovu sistematizaciju na način koji omogućava identifikovanje ključnih koncepata u proučavanoj oblasti. Metodološki postupak je, kao prvi korak, obuhvatio prikupljanje

članaka vezanih za ovu temu, objavljenih u referentnim međunarodnim akademskim časopisima. Proces odabira je vršen na način da su članci identifikovani sistematskim postupkom pretraživanja dostupnih akademskih baza podataka po osnovu korišćenja sledećih ključnih reči „ekološko ponašanje" „ekološka potrošnja", „ekološki proizvodi", „ekološke kupovne namere". Drugi kriterijum odabira je bio da su članci objavljeni u periodu od 2010. do 2020. godine, pri čemu je akcenat stavljen na radove objavljene u prethodnih nekoliko godina. Drugi korak analize obuhvatio je izdvajanje ključnih rezultata do kojih su autori odabranih članaka došli i njihovo grupisanje prema kriterijumu zajedničke kategorizacije.

Rezultati

U istraživanjima u kontekstu ekoloških proizvoda, pozitivni stavovi prema korišćenju ekoloških proizvoda najčešče se ističu kao ključna determinanta nameravane kupovine (Yadav & Pathak, 2016; Yadav & Pathak, 2017). Među komponentama teorije planiranog ponašanja, u drugim istraživanjima subjektivne norme javljaju se kao najznačajnija determinanta planiranog ponašanja (Judge et al., 2019; Liobikienė et al., 2016). Pojedina istraživanja ističu percipiranu bihejvioralnu kontrolu kao najznačajniju determinantu nameravanog ponašanja potrošača (de Leeuw et al., 2015; Carfora et al., 2017). Iz navedenog proizilazi da ne postoji konsenzus u pogledu relativnog značaja koncepata teorije planiranog ponašanja na nameravano ponašanje potrošača. Donošenje pouzdanijih zaključaka nužno zahteva sagledavanje konkretnog konteksta istraživanja, odnosno vrste ekološkog ponašanja i kategorije proizvoda koja je predmet istraživanja.

Briga za životnu sredinu predstavlja pozitivan stav u vezi sa zaštitom životne sredine i značajan je činilac u procesu odlučivanja potrošača. Prethodna istraživanja pokazuju da viši nivo zabrinutosti u vezi sa životnom sredinom pozitivno utiče na ekološki odgovorno nameravano ponašanje potrošača, direktno, ali i indirektno, pojačavajući pozitivne stavove u vezi sa kupovinom ekoloških proizvoda (Çabuk et al., 2014; Yadav & Pathak, 2016). Briga za životnu sredinu pozitivno utiče i na spremnost potrošača da prihvate ekološke inovacije (Moons & Pelsmacker, 2012; Sang & Bekhet, 2015; Lin & Wu, 2018; Shao & Ünal, 2019). Blizak pomenutom konceptu je koncept svest o značaju životne sredine, koji indirektno doprinosi nameravanim kupovinama ekoloških proizvoda, pojačavajući

subjektivne norme, percipiranu bihejvioralnu kontrolu i spremnost potrošača da plate više za ekološke proizvode (Xu et al., 2020).

Značajan činilac spremnosti potrošača da plate više i prilikom kupovine i opredele se za ekološki proizvod je percipirana efektivnost potrošača, odnosno verovanje potrošača da sopstvenim ponašanjem može doprineti rešavanju problema narušavanja životne sredine (Wei et al., 2018; Kautish et al., 2019).

Prethodna istraživanja u kontekstu korišćenja ekoloških inovacija, poput električnih automobila, ukazuju na najznačajniji uticaj emocija prema električnim automobilima na nameravano korišćenje istih, praćeno pozitivnim stavovima prema električnim automobilima, odnosno prihvatanjem električnih automobila od strane relevantnih pojedinaca iz okruženja potrošača (Moons & Pelsmacker, 2012; Dong et al., 2020). Međutim, postojanje izgrađene infrastrukture za korišćenje ekoloških proizvoda, poput mesta za napajanje električnih automobila, neophodna je pretpostavka spremnosti potrošača da koriste ovu vrstu proizvoda (Moons & Pelsmacker, 2012; Sang & Bekhet, 2015).

Pregled istraživanja ukazuje na pozitivan direktan uticaj znanja o životnoj sredini na ekološki odgovorno nameravano ponašanje potrošača, ali i indirektan, pojačavajući pozitivne stavove potrošača u vezi sa kupovinom ekoloških proizvoda i poverenje potrošača u ekološke proizvode (Liobikienė et al., 2016; Yadav & Pathak, 2016; Liu et al., 2020). Što je niži nivo ekopismenosti, niža je i spremnost kupaca da plate više za ekološke proizvode (Wei et al., 2018).

Svest o sebi kao ekološki orijentisanom potrošaču utiče na ponašanje pojedinaca u različitim sferama potrošnje (Judge et al., 2019). U osnovi ovog koncepta je shvatanje da ljudi kupuju one proizvode koji su u skladu sa njihovom predstavom o sebi (Tan, 2013). Prethodna istraživanja ukazuju na značajan uticaj ove varijable na namere potrošača u vezi sa kupovinom ekoloških proizvoda (Carfora et al., 2017; Judge et al., 2019; Confente et al., 2020; Patel et al., 2020).

Predmet prethodnih empirijskih istraživanja u kontekstu kupovine ekoloških proizvoda bile su i Hofstedeove dimenzije kulture. Rezultati ukazuju na to da dimenzije kulture ne utiču direktno na kupovinu ekoloških proizvoda, već je njihov uticaj posredovan faktorima koji su direktne determinante ekološkog ponašanja. Prema prethodnim istraživanjima, viši nivo distance moći utiče na viši nivo subjektivnih normi, dok je u zemljama sa izraženim individualizom niži nivo subjektivnih normi. U zemljama sa izraženim izbegavanjem neizvesnosti veći

značaj potrošači pridaju subjektivnim normama, dok dugoročna orijentacija vrši negativan uticaj na poverenje potrošača u ekološke proizvode (Liobikienė et al., 2016).

Pregled istraživanja ukazuje i na razlike u primarnim motivima između regularnih kupaca organskih proizvoda i kupaca koji ih kupuju povremeno. Prema rezultatima istraživanja koje je realizovano u Italiji, etički motivi predstavljaju primarne pokretače nameravane kupovine organskih proizvoda kod kupaca koji ih kupuju regularno, dok je kod povremenih kupaca stav prema organskim proizvodima ključna determinanta nameravane kupovine, a formira se pod uticajem brige za bezbednost hrane, što ukazuje na korisnost segmentacije kupaca na regularne i povremene prilikom kreiranja komunikacionih strategija za organske proizvode i stimulisanja njihove prodaje regularnim i povremenim kupcima (Pino et al., 2012). Istraživanja potvrđuju da povoljne percepcija potrošača u pogledu uticaja ekoloških, odnosno organskih proizvoda na zdravlje i pozitivno ocenjene performanse proizvoda, npr. svežina, ukus, odsustvo štetnih hemikalija i genetski modifikovanih sastojaka kada su u pitanju prehrambeni proizvodi, pozitivno utiču na spremnost kupaca da obave kupovinu (Xie et al., 2015; Lin & Wu, 2018). Performanse električnih automobila predstavljaju najznačajniju determinantu nameravanog korišćenja ovih automobila u Maleziji (Sang & Bekhet, 2015).

U prethodnim istraživanjima ispitivan je i uticaj percipirane vrednosti ekoloških proizvoda na namere kupaca da obave kupovinu. Rezultati istraživanja ukazuju na pozitivan uticaj percipirane vrednosti na spremnost kupaca da obave kupovinu ekoloških proizvoda (Liobikienė et al., 2016; Yadav & Pathak, 2017; Confente et al., 2020; Pahlevi & Suhartanto, 2020).

Jedna od varijabli čiji je uticaj na stvarno ponašanje kupaca organskih proizvoda bila predmet prethodnih empirijskih istraživanja je i poverenje kupaca. Prethodna istraživanja ukazuju na značajan doprinos interakcije znanja o životnoj sredini i poverenja u ekološke proizvode na nameravanu kupovinu ekoloških proizvoda (Liobikiene et al., 2016), odnosno značajan direktan uticaj poverenja u ekološke proizvode na nameravanu kupovinu (Pahlevi & Suhartanto, 2020), tj. indirektan uticaj poverenje kupaca u učesnike u lancima snabdevanja na nameravanu kupovinu, kroz pojačavanje pozitivnog stava u vezi sa ekološkim proizvodima (Ricci et al., 2018). Nedostak poverenja kupaca u sistem za kontrolu ispunjenosti uslova za proizvodnju organskih proizvoda prepoznat je kao

jedna od ključnih barijara za dalji razvoj tržišta organskih proizvoda (Nuttavuthisit & Thøgersen, 2017).

U prethodnim istraživanjima determinanti nameravanog korišćenja usluga hotela koji posluju po ekološkim principima utvrđen je značajan moderirajući uticaj znanja o hotelima koji posluju po ekološkim principima na formiranje namera turista. Subjektivne norme, odnosno mišljenje relevantnih pojedinaca o odsedanju u ekološkim hotelima, predstavljaju značajnu determinantu nameravanog ponašanja turista koji ocenjuju da u odnosu na druge turiste manje znaju o principima poslovanja ekoloških hotela, dok kod turista koji procenjuju svoje znanje kao nadprosečno na nameravano ponašanje utiču i stavovi i percipirana bihejvioralna kontrola, pored mišljenja drugih ljudi (Chen & Peng, 2012).

Istraživanja ukazuju na značajan uticaj demografskih faktora na namere potrošača u vezi sa kupovinom ekoloških proizvoda, poput pozitivnog uticaja nivoa obrazovanja i starosne dobi potrošača na korišćenje ekoloških proizvoda i recikliranje proizvoda, dok je pokazano da sklonost ka recikliranju opada sa porastom nivoa prihoda (Zhao et al., 2014). Međutim, kada su u pitanju ekološke inovacije bazirane na tehnici, poput električnih automobila, starost potrošača negativno utiče na difuziju inovacija, dok faktori poput nivoa obrazovanja i prihoda ne vrše značajan uticaj na spremnost potrošača da obave kupovinu (Lin & Wu, 2018). Prema rezultatima istraživanja u kontekstu električnih automobila u Kini i Belgiji, veću sklonost ka kupovini, odnosno korišćenju ovih proizvoda pokazuju osobe ženskog pola (Moons & Pelsmacker, 2012; Lin & Wu, 2018). Iz navedenog proizilazi da ne postoji saglasnost istraživača u pogledu uticaja demografskih varijabli na nameravano ekološko ponašanje kupaca, može se zaključiti da uticaj demografskih varijabli na nameravano proekološko ponašanje potrošača zavisi od konteksta istraživanja.

Prethodna istraživanja ukazuju na značajan uticaj dostupnosti ekoloških proizvoda na mestu prodaje na njihovu kupovinu, tj.potrošnju (Liobikienė et al., 2016; Ricci et al., 2018; Chekima et al., 2019). Istraživanja pokazuju da državne subvencije za kupovinu ekoloških proizvoda veće vrednosti pozitivno utiču na nameravanu kupovinu (Lin & Wu, 2018), kao i niži troškovi korišćenja ekološkog u odnosu na konvencionalni proizvod iste namene u u toku njegovog životnog veka (Sang & Bekhet, 2015).

Učestalost proekološkog ponašanja u prošlosti (Han & Kim, 2010), odnosno prethodno pozitivno iskustvo sa organskim proizvodima (Kim & Chung, 2011) pozitivno utiče na nameravano ponašanje potrošača u budućnosti. Zadovoljstvo potrošača ekološkim proizvodima, uslugama

kompanija koje posluju uz uvažavanje ekoloških principa, i pozitivan imidž kompanija direktno doprinose nameravanom ekološkom ponašanju potrošača u budućnosti. Značajan indirektan doprinos nameravanom ponašanju potrošača u budućnosti pruža i kvalitet usluga, proizvoda, kroz pojačavanje pozitivnih stavova i unapređenje satisfakcije potrošača (Han & Kim, 2010; Pahlevi & Suhartanto, 2020).

Pored direktnih determinanti nameravane kupovine proizvoda sa ekološkim karakteristikama, pregled istraživanja ukazuje i na indirektne determinante nameravanih kupovinama, poput bihejvioralnih, normativnih i kontrolnih verovanja, čiji je uticaj posredovan stavovima, subjektivnim normama i percipiranom bihejvioralnom kontrolom (Han et al., 2010; Han & Kim, 2010; Yadav & Pathak, 2017). Prethodna istraživanja ukazuju i na indirektan uticaj ekološke svesti na nameravanu kupovinu organskih proizvoda (Kim & Chung, 2011).

Pored više cene u odnosu na konvencionalne proizvode i slabije dostupnosti ekoloških proizvoda, istraživanja ukazuju na niz faktora koji predstavljaju prepreke u prevođenju nameravanog u stvarno ponašanje (Gleim et al., 2013; Xie et al., 2015). Među njima ističu se ekonomski troškovi ekološki orijentisane potrošnje, koji predstavljaju širu kategoriju u odnosu na cenu i uključuju i vreme i napor koji su potrebni za obradu informacija i potragu za ekološkim proizvodima, lojalnost prema konvencionalnim proizvodima, nepoverenje u pogledu kvaliteta i životnog veka ekoloških proizvoda, finansijski i kognitivni rizici u vezi sa kupovinom ekoloških proizvoda. Nizak nivo percipirane efikasnosti, tj.verovanja da sopstvenim akcijama može doprineti unapređenju životne sredine, takođe je jedan od faktora koji predstavlja barijeru za ekološki orijentisano ponašanje, kao i nedostatak ekspertize potrošača kada su u pitanju ekološki proizvodi i nepoverenje potrošača u to da su proizvodi zaista ekološki prihvatljivi, tačnije nepoverenje u organizaciju koja proizvodi ili stavlja u promet ekološke proizvode, što nepovoljno utiče na stav prema proizvodima. Kada je u pitanju ekspertiza potrošača, prethodna istraživanja ukazuju na njen potencijal da utiče i na ostale barijere za kupovinu ekoloških proizvoda. Naime, sa višim nivoom poznavanja ekoloških proizvoda, potrošači postaju svesni uticaja svog ponašanja na okruženje, razumeju razloge zaračunavanja viših cena za ekološke proizvode i zbog čega su oni manje štetni po okruženje. Prvi korak ka unapređenju ekspertize potrošača je podizanje nivoa svesti o značaju ekoloških proizvoda (Gleim et al., 2013).

Zaključak

Cilj ovog istraživanja je bio pružiti prikaz relevantnih determinanti nameravanog ekološkog ponašanja potrošača, pre svega kupovine i korišćenja ekoloških proizvoda i usluga, i faktora koji predstavljaju barijere za prevođenje nameravanog u stvarno ekološko ponašanje. Prikaz determinanti ekološkog ponašanja ukazuje na mogućnosti za dalja empirijska istraživanja u ovoj oblasti i pruža informacije od značaja marketarima i kreatorima politika koji su usmereni ka stimulisanju održive finalne potrošnje.

Rast svesti potrošača o neophodnosti brige za očuvanje životne sredine postala je osnova za usvajanje ekološki odgovornih obrazaca kupovine i potrošnje na globalnom nivou. Međutim, iako ekološka svest raste, ona nije na proporcionalan način praćena rastom ekološki odgovorne potrošnje što ukazuje na postojanje određenog jaza između stavova koje potrošači imaju prema kupovini ekološki prihvatljivih proizvoda i uticaju takvog ponašanja na ekološke posledice, i stvarne potrošačke prakse. U tom kontekstu, da bi se povećalo prihvatanje ekoloških proizvoda, razumevanje zašto takve barijere i dalje postoje je presudno. Iz tog razloga je razumevanje determinanti kupovine i potrošnje ekoloških proizvoda od presudne važnosti za kompanije, ali i društvo u celini, jer pomaže u eliminisanju barijera u pogledu promovisanja ekoloških praksi i povećanja ekološke odgovornosti u potrošnji i formulisanju pogodnih strategija za dalju ekspanziju tržišta za ekološke proizvode.

U ovom radu je analizirana dostupna, empirijski bazirana, literatura o ekološki odgovornoj kupovini i potrošnji i identifikovani su preovlađujuću faktori koji utiču na stavove potrošača, namere kupovine i kupovno ponašanje. Rezulatat analize doprinosi postojećoj teoriji u predmetnoj oblasti, jer pruža pregled ključnih koncepata, determinanti i barijera ekološki odgovornog ponašanja potrošača. Nalazi i zaključci analize mogu se generalizovati i koristiti u daljem izučavanju ove ili srodnih oblasti, pre svega, kao baza za dizajn i sprovođenje empirijskih istraživanja i definisanje budućih pravaca.

Prethodna empirijska istraživanja ukazuju na to da zabrinutost potrošača za životnu sredinu, poznavanje ekologije, pozitivne emocije prema ekološkim proizvodima, percipirana efektivnost

potrošača, svest o sebi kao ekološki orijentisanom potrošaču, percipirana vrednost proizvoda, pozitivno ocenjene performanse ekoloških proizvoda vrše pozitivan uticaj na spremnost potrošača da kupe ekološki proizvod, tj. da plate višu cenu za proizvod. Sa porastom nivoa poverenja potrošača u ekološke proizvode, organizacije koje proizvode, vrše distribuciju i sertifikaciju organskih proizvoda povećava se i spremnost potrošača da kupe ovu vrstu proizvoda. Međutim, u bitne faktore prevođenja nameravanog i stvarno ponašanje potrošača spadaju dostupnost proizvoda na mestu prodaje i cena ekoloških proizvoda koju potrošači percipiraju kao prihvatljivu. Kada su u pitanju ekološke inovacije više vrednosti na spremnost potrošača da kupe proizvod utiču i državne subvencije za kupovinu, koje relativiziraju visinu cene proizvoda, kao i ponašanje drugih ljudi iz okruženja.

Pregled empirijskih istraživanja ukazuje na to da teorija planiranog ponašanja predstavlja dobru polaznu osnovu za istraživanja u domenu održivog ponašanja potrošača, međutim, iz prethodnih primena ovog modela može se zaključiti da je osnovni model poželjno dopuniti varijablama koje su od značaja za sam kontekst istraživanja. Analiziranje relativnog značaja determinanti nameravanog i stvarnog ekološkog ponašanja, uzimajući u obzir konkretan kontekst istraživanja, može pružiti informacije od značaja za unapređenje teorijske osnove iz oblasti ekološkog ponašanja potrošača, ali i pružiti značajne smernice proizvođačima i marketarima ekoloških proizvoda u domenu pozicioniranja ili repozicionaranja ovih proizvoda, kreiranja cenovnih strategija i rešavanja eventualnih logističih barijera koje čine ovu kategoru proizvoda slabije zastupljenom u odnosu na konvencionalne proizvode.

Dalja empirijska istraživanja koja bi obuhvatila merenje ekspertize potrošača u vezi sa problematikom zaštite životne sredine i percipirane efektivnosti potrošača kompanijama i kreatorima politika mogu pružiti dobru informacionu osnovu za formulisanje kampanja edukacije potrošača koje bi rezultirale širenjem tržišta ekoloških proizvoda i višim nivoom održive potrošnje.

Pregled prethodnih istraživanja ukazuje na to da se razlikuju pokretači ponašanja regularnih i povremenih kupaca ekoloških proizvoda, te je u cilju kreiranja prilagođenih komunikacionih poruka od značaja izvršiti segmentaciju kupaca ekoloških proizvoda i temeljnije spoznati stavove i preferencije različitih segmenata kupaca.

LITERATURA

Ajzen, Icek. 1991. „The theory of planned behavior", *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, 50, 179–211.

Ajzen, Icek., & Fishbein, Martin. 1980. *Understanding attitudes and predicting social behavior*. New Jersey. Prentice-Hall.

Çabuk, S., Tanrikulu, C., & Gelibolu, L. 2014. „Understanding organic food consumption: attitude as a mediator", *International Journal of Consumer Studies*, 38(4), 337–345.

Carfora, Valentina., Caso, D., Sparks, P., & Conner, M. 2017. „Moderating effects of pro-environmental self-identity on pro-environmental intentions and behaviour: A multi-behaviour study", *Journal of Environmental Psychology*, 53, 92–99.

Chekima, Brahim., Chekima, Khadidja & Chekima, Khalifa. 2019. „Understanding factors underlying actual consumption of organic food: The moderating effect of future orientation", *Food Quality and Preference*, 74, 49–58.

Chen, Annie & Peng, Norman. 2012. „Green hotel knowledge and tourists' staying behavior", *Annals of Tourism Research,* 39(4), 2211–2216.

Chen, Mei-Fang & Tung, Pei-Ju. 2014. „Developing an extended Theory of Planned Behavior model to predict consumers' intention to visit green hotels", *International Journal of Hospitality Management,* 36, 221–230.

Cheung, Millissa, F.Y. & To, Wai, Ming. 2019. „An extended model of value-attitude-behavior to explain Chinese consumers' green purchase behavior", *Journal of Retailing and Consumer Services*, 50, 145–153.

Confente, Ilenia; Scarpi, Daniele & Russo, Ivan. 2020. „Marketing a new generation of bio-plastics products for a circular economy: The role of green self-identity, self-congruity, and perceived value", *Journal of Business Research*, 112, 431–439.

Dangelico, Rosa Maria & Pontrandolfo, Pierpaolo. 2010. „From green product definitions and classifications to the Green Option Matrix", *Journal of Cleaner Productio*, 18, 1608–1628.

De Leeuw, Astrid., Valois, Pierre., Ajzen, Icek & Schmidt, Peter. 2015. „Using the theory of planned behavior to identify key beliefs underlying pro-environmental behavior in high-school students: Implications for educational interventions", *Journal of Environmental Psychology*, 42, 128–138.

Dong, Xiaoyang; Zhang, Bin; Wang, Bo & Wang, Zhaohua. 2020. „'Urban households' purchase intentions for pure electric vehicles under subsidy contexts in China: Do cost factors matter?", *Transportation Research Part A*, 135, 183–197.

Eurobarometer. 2017. „Attitudes of European citizens towards the environment", *Special Eurobarometer 468*, The European Commision.

Gleim, Mark R., Smith, Jeffery S., Andrews Demetra & Cronin Joseph J. Jr. 2013. „Against the Green: A Multi-method Examination of the Barriers to Green Consumption", *Journal of Retailing* 89 (1), 44–61.

Han, H.; Hsu, Li-Tzang (Jane) & Sheu, Chwen. 2010. „Application of the Theory of Planned Behavior to green hotel choice: Testing the effect of environmental friendly activities", *Tourism Management*, 31(3), 325–334.

Han, Heesup & Kim, Yunhi. 2010. „An investigation of green hotel customers' decision formation: Developing an extended model of the theory of planned behavior", *International Journal of Hospitality Management*, 29, 659–668.

Jabeen, Gul; Yan, Qingyou; Ahmad, Munir; Fatima, Nousheen & Qamar, Shoaib. 2019. „'Consumers' intention-based influence factors of renewable power generation technology utilization: A structural equation modeling approach", *Journal of Cleaner Production*, 237, 117737.

Judge, Madeline., Warren-Myers, Georgia., & Paladino, Angela. 2019. „Using the theory of planned behaviour to predict intentions to purchase sustainable housing", *Journal of Cleaner Production,* 215, 259–267.

Kanchanapibul, Maturos; Lacka, Ewelina; Wang, Xiaojun & Chan, Hing Kai. 2013. „An empirical investigation of green purchase behaviour among the young generation", *Journal of Cleaner Production*, 66, 528–536.

Kautish, Pradeep; Paul, Justin & Sharma, Rajesh. 2019. „The moderating influence of environmental consciousness and recycling intentions on green purchase behavior", *Journal of Cleaner Production*, 228, 1425–1436.

Kim, Yeon Hee & Chung, Jae-Eun. 2011. „Consumer purchase intention for organic personal care products", *Journal of Consumer Marketing*, 28(1), 40–47.

Lee, Hyuon-Joo & Yun, Zee-Sun. 2015. „Consumers perceptions of organic food attributes and cognitive and affective attitudes as determinants of their purchase intentions toward organic food", *Food Quality and Preference*, 39, 259–267.

Lee, Yong-Ki; Kim, Sally Y., Kim, Min-seong, & Choi, Jeang-gu. 2014. „Antecedents and interrelationships of three types of pro-environmental behavior", *Journal of Business Research*, 67, 2097–2105.

Lin, Boqiang., Wu, Wei. 2018. „Why people want to buy electric vehicle: An empirical study in first-tier cities of China", *Energy Policy*, 112, 233–241.

Liobikienė, Genovaitė., Mandravickaitė, Justina & Bernatonienė, Jurga. 2016. „Theory of planned behavior approach to understand the green purchasing behavior in the EU: A cross-cultural study", *Ecological Economics*, 125, 38–46.

Liu, Pihui; Teng, Minmin & Han, Chuanfeng. 2020. „How does environmental knowledge translate into pro-environmental behaviors?: The mediating role of environmental attitudes and behavioral intentions", *Science of the Total Environment*, 728, 138126.

Moons, Ingrid & Pelsmacker, Patrick De. 2012. „Emotions as determinants of electric car usage intention", *Journal of Marketing Management*, 28 (3-4), 195–237.

Moser, Andrea K. 2016. „Consumers' purchasing decisions regarding environmentally friendly products: An empirical analysis of German consumers", *Journal of Retailing and Consumer Services*, 31, 389–397.

Nielsen. 2014. „Global consumers are willing to put their money where their heart is when it comes to goods and services from companies committed to social responsibility", Retrieved May 20, 2020, from https://www.nielsen.com/us/en/press-releases/2014/global-consumers-are-willing-to-put-their-money-where-their-heart-is/

Nuttavuthisit, Krittinee., Thøgersen, John. 2017. „The importance of consumer trust for the emergence of a market for green products: the case of organic food", *Journal of Business Ethics* 140, 323–337.

Pahlevi, Mohamad Reza & Suhartanto, Dwi. 2020. „The integrated model of green loyalty: Evidence from eco-friendly plastic products", *Journal of Cleaner Production*, 257, 120844.

Patel, Jayesh D.; Trivedi, Rohit H., & Yagnik, Arpan. 2020. „Self-identity and internal environmental locus of control: Comparing their influences on green purchase intentions in high-context versus low-context cultures", *Journal of Retailing and Consumer Services*, 53, 102003.

Pino, Giovanni., Peluso, Alessandro. M & Guido, Gianluigi. 2012. „Determinants of Regular and Occasional Consumers' Intentions to Buy Organic Food", *Journal of Consumer Affairs*, 46(1), 157–169.

Ricci, Elena Claire., Banterle, Alessandro & Stranieri Stefanella. 2018. „Trust to Go Green: An Exploration of Consumer Intentions for Eco-friendly Convenience Food", *Ecological Economics,* 148, 54–65.

Sang, Yew-Ngin & Bekhet, Hussain Ali. 2015. „Modelling electric vehicle usage intentions: an empirical study in Malaysia", *Journal of Cleaner Production*, 92, 75–83.

Shao, Jing & Ünal, Enes. 2019. „What do consumers value more in green purchasing? Assessing the sustainability practices from demand side of business", *Journal of Cleaner Production*, 209, 1473–1483.

Suki, Norazah Mohd & Suki, Norbayah Mohd. 2019. „Examination of peer influence as a moderator and predictor in explaining green purchase behaviour in a developing country", J*ournal of Cleaner Production* 228, 833–844.

Tan, Chin-Seang; Ooi, Hooi-Yin & Goh, Yen-Nee. 2017. „A moral extension of the theory of planned behavior to predict consumers' purchase intention for energy-efficient household appliances in Malaysia"*, Energy Policy,* 107, 459–471.

Tan, Lay Peng; Johnstone, Micael-Lee & Yang, Lin. 2016. „Barriers to green consumption behaviours: The roles of consumers' green perceptions", *Australasian Marketing Journal*, 24, 288–299.

Tan, Teck Hong. 2013. „Use of Structural Equation Modeling to Predict the Intention to Purchase Green and Sustainable Homes in Malaysia", *Asian Social Science*, 9(10), 181–191.

Verma, Vivek & Kumar, Chandra Bibhas. 2018. „An application of theory of planned behavior to predict young Indian consumers' green hotel visit intention", *Journal of Cleaner Production*, 1152–1162.

Wei, Shuqin.; Ang, Tyson & Jancenelle Vivien E. 2018. „Willingness to pay more for green products: The interplay of consumer characteristics and customer participation", *Journal of Retailing and Consumer Services*, 45, 230–238.

Xie, Biao., Wang, Liyuan., Yang, Hao., Wang, Yanhua & Zhang, Mingli. 2015. „Consumer perceptions and attitudes of organic food products in Eastern China", *British Food Journal*, 117(3), 1105–1121.

Xu, Xiaoping; Wang, Shanyong & Yu, Yugang. 2020. „Consumer's intention to purchase green furniture: Do health consciousness and environmental awareness matter?", *Science of the Total Environment*, 704, 135275.

Yadav, Rambalak & Pathak, Govind Swaroop. 2016. „'Young consumers' intention towards buying green products in a developing nation: Extending the theory of planned behavior", *Journal of Cleaner Production*, 135, 732–739.

Yadav, Ramblak., & Pathak, Govind S. 2017. „Determinants of Consumers' Green Purchase Behavior in a Developing Nation: Applying and Extending the Theory of Planned Behavior", *Ecological Economics*, 134, 114–122.

Zhao, Hui-hui., Gao, Qian., Wu. Yao-ping., Wang, Yuan & Zhu, Xiao-dong. 2014. „What affects green consumer behavior in China? A case study from Qingdao", *Journal of Cleaner Production*, 63, 143–151.

Zhou, Yanfeng., Thøgersen, John., Ruan, Yajing & Huang, Guang. 2013. „The moderating role of human values in planned behavior: The case of Chinese consumers' intention to buy organic food", *Journal of Consumer Marketing*, 30(4), 335–344.

Tamara Rajić
Jelena Krstić
Marina Zoroja

AN OVERVIEW OF THE DETERMINANTS AND BARRIERS OF ENVIRONMENTALLY RESPONSIBLE CONSUMER BEHAVIOR

Abstract:

The aim of this paper is to provide an overview of the key determinants of consumers' environmentally responsible intended behavior, primarily the intentions to purchase and use green products and services, and factors that lead to the gap between the intended and actual behavior. The key determinants of and barriers to green consumer behavior were derived from a review of 37 research papers that were published in international academic journals in the period between 2010 and 2020. The review of the literature indicates that the foundation for the majority of earlier empirical studies was the Theory of Planned Behavior as. In addition to positive attitudes towards green behavior, subjective norms and perceived behavioral control, some of the most commonly proven determinants of green behavioral intentions are environmental concern, environmental knowledge, perceived consumer effectiveness, green self-identity, and emotions towards green products. Previous research indicates that the unavailability of green products at the point of sale and high price of green products are the most common barriers that prevent the progression of the intended into actual green consumer behavior. Overview of the key determinants of ecologically responsible consumer behavior may indicate opportunities for further research in green consumer behavior and provide useful information to marketers and policymakers who are oriented towards stimulating sustainable consumption.

Keywords: green behavioral intentions, Theory of Planned Behaviour, green intention - behavior gap

SANJA STOJKOVIĆ ZLATANOVIĆ
Naučna saradnica
Institut društvenih nauka, Beograd
sanjazlatanovic1@gmail.com

Koncept „zelenog rada", politika pravedne tranzicije i održivi ekonomsko-socijalni razvoj – (mogući) odgovor radnog prava na klimatske promene[1]

Apstrakt

U radu se primenom normativnog i uporednopravnog metoda u kontekstu analize *Soft law* dokumenata međunarodnopravnog karaktera sagledavaju osnovni teorijski principi koncepta zelenog rada i pravedne, odnosno samotranzicije, a u okvirima opšte politike održivog ekonomskog, socijalnog i ekološkog razvoja, te, posebne, politike adaptacije i ublažavanja posledica klimatskih promena. Utvrđeno je da Republika Srbija, uz primetno definisan pravac razvoja politike i regulative u oblasti održivog razvoja i klimatskih promena, ne adresira na adekvatan način oblast rada i zapošljavanja, tako što mere za ublažavanje posledica sprovođenja politike odgovora na klimatske promene nisu detaljno analizirane, uz jasno izraženu nepotpunost sagledavanja mogućnosti i potreba tržišta rada u kontekstu tranzicije ka zelenoj ekonomiji i zelenom radu.

Ključne reči: zeleni rad, koncept samotranzicije, Međunarodna organizacija rada, klimatske promene, regulativa Srbije

Uvod

Kraj 20. i početak 21. veka obeležava, u međunarodnopravnom diskursu, specijalizacija prava, odnosno razvoj i postepeno izdvajanje posebnih ljudskih prava u specijalizovane pravne discipline. To je slučaj medicinskog, sportskog, prava prirodnih katastrofa, saobraćajnog, kao i ekološkog, odnosno prava zaštite životne sredine. Naime, tehnički i tehnološki napredak i ubrzani razvoj civilizacije uslovili su neophodnost priznavanja ljudskih potreba koje su zahtevale određen

1 Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

vid zaštite i njihovo „uzdizanje" na nivo prava, što uključuje kako one čiji je *ratio* bio, pretežno, zaštita individualnih potreba, odnosno prava tako i onih koje znače zaštitu kolektiva. Nastanak novih pravnih disciplina zasnovan je na integrativnom principu i holističkom shvatanju ljudskih prava. Tako su pojedine oblasti unutar tradicionalnih pravnih disciplina poput građanskog, krivičnog, te javnog prava sagledane parcijalno, a razlog je bio i osiguranje efikasnosti primene pravnih pravila u praksi sa fokusom na multisektorski i intersektorski pristup. Hronološki i istorijski gledano razvoj pravne nauke je i bio pretežno zasnovan na deduktivnom metodu, odnosno iz većih pravnih disciplina poput javnog prava razvile su se više specijalizovanih, odnosno upravno, ustavno, kao i radno koje je u godinama nakon Drugog svetskog rata dobilo na značaju dok se nastanak radnog prava, kao posebne naučne discipline, veže za prvu polovinu 20. veka (Lubarda, 2018, 3). Poseban deo radnog prava u kontekstu obezbeđenja, u početku obeleženim pridevom „pristojnih" a danas „dostojanstvenih" uslova rada, jeste zaštita zdravlja i bezbednosti radnika i trećih lica, odnosno osiguranje zdrave i bezbedne radne sredine. Ova oblast u međusobno uslovljenom je odnosu sa javnim zdravljem, ali i zdravom životnom sredinom. S tim u vezi je i nesporan uticaj rada i radne sredine na životnu sredinu i *vice versa*, zbog čega je to granična oblast izučavanja radnog i ekološkog prava, koje je pak kao posebna pravna disciplina nastala sedamdesetihgodina 20. veka (Doorey, 2016, 203). Danas, kao najvažniji društveni, političko-ekonomski i pravni izazov savremenog društva ističu se klimatske promene i neophodnost utvrđivanja mera adaptacije i ublažavanja uticaja na globalnom i na nacionalnim nivoima.

Uticaj klimatskih promena na tržište rada, kao i na same uslove rada nezanemarljiv je, zbog čega su međunarodne i regionalne organizacije, naročito, Međunarodna organizacija rada, a pod uticajem svetskih federacija sindikata, ali i pokreta za zaštitu životne i radne sredine, tj. organizacija civilnog društva ukazale na posebnu važnost politike adaptacije i prilagođavanja mesta i uslova rada novim okolnostima. Koncept zelene ekonomije podrazumeva i osiguranje tzv. „zelenog rada" u okvirima politike održivog ekonomskog, socijalnog i ekološkog razvoja, te obezbeđenja dostojanstvenog rada utvrđenog Agendom UN o održivom ekonomskom i socijalnom razvoju do 2030. godine. Međutim, u naučnoj i stručnoj literaturi primetan je mali broj radova na ovu temu, a posebno nedostaju istraživanja vezana za

međusobni odnos javno-zdravstvenih, radnih i radno-zdravstvenih, kao i ekoloških politika i standarda (Barca, 2012, 61). No, poslednjih godina u naučnoj literaturi ističe se značaj sprovođenja istraživanja i u oblasti društvenih nauka koja se odnose na utvrđivanje strukturalnih okvira nacionalnih ekonomskih politika adaptacije na klimatske promene sa fokusom na važnost sagledavanja rada kao važnog elementa održivog razvoja (Fankhauser et al., 2008; Cock 2011, 2014; Barca, 2012; Doorey, 2017). Cilj rada je da se na osnovama interdisciplinarnog i specijalizovanog pristupa predmetu istraživanja, odnosno analizi koncepta tzv. „zelenog rada" kao dela politike adaptacije tj. pravedne trancizije (nacionalnog) ekonomsko-socijalnog sistema na promene klime, sagleda njegov značaj za sprovođenje politike održivog ekonomsko-socijalnog razvoja i obezbeđenja dostojanstvenog rada za sve kategorije radnika. U prvom delu sagledana su različita političko-teorijska stanovišta na kojima počiva ideja zelene ekonomije i tzv. zelenog rada, gde se posebno ukazuje na značaj uticaja država, socijalnih partnera, kao i socijalnih nevladinih organizacija na nastanak i razvoj. Nakon toga, pristupa se analizi koncepta pravedne tranzicije, odnosno samotranzicije (eng. *Just Transition*) u okvirima političko-teorijskog stanovišta eko-feminizma na čijim osnovama je razvijen savremeni tripartitni model, a koji se od strane Međunarodne organizacije rada promoviše i predlaže kao adekvatan model za nacionalne politike u kontekstu ublažavanja uticaja politika klimatskih promena na rad i radne odnose. Primena predloženog koncepta pravedne tranzicije sa fokusom na nacionalnu politiku rada i zapošljavanja, kao i politiku u oblasti klimatskih promena u Republici Srbiji uvrđena je kao osnovno istraživačko pitanje, sa aspekta izazova sistema i normativnih rešenja domaćeg prava.

Političko-teorijska stanovišta koncepta zelene ekonomije i zelenog rada

Poslednja dekada obeležena je sve češćim istupanjem kreatora javnih politika i ukazivanjem na važnost holističkog pristupa razvoju ekonomije neokapitalističkog društva. Naime, značaj alternativnih oblika obavljanja ekonomskih aktivnosti koje nisu isključivo usmerene na sticanje profita, već imaju i šire socijalne ciljeve, zaštite ranjivih kategorija i ublažavanja siromaštva, ali i zaštite javnog dobra,

uključujući tu i zaštitu životne sredine posebno se ističu. S tim u vezi, 2015. godine usvojena je Agenda UN o održivom razvoju do 2030. godine, gde se definišu milenijumski ciljevi smanjenja siromaštva i nejednakosti uz istovremeno efikasno poslovanje i ostvarenje ekonomskih ciljeva, ali i ciljeva zaštite zivotne sredine (Transforming our World: The 2030 Agenda for sustainable development, United Nations, 2015). Godinu dana kasnije 2016. godine usvojen je Pariski sporazum na Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama,[2] kao prvi međunarodni, pravnoobavezujući dokument koji predstavlja odgovor na klimatske promene, a odnosi se kako na razvijene tako i na zemlje u razvoju, i ukazuje na potrebu procene uticaja mera za ublažavanje klimatskih promena na javnopolitičke i pravne sisteme, posebno na ekonomsko-socijalni, što je od naročitog značaja (Paris Agreement, United Nations, 2015). Ovim dokumentom se utvrđuje posvećenost država smanjenju globalnog zagrevanja i efekta staklene bašte u kontekstu održivog razvoja, odnosno prelazak na tzv. zelenu ekonomiju, tj. proizvodnju sa niskom emisijom ugljen-dioksida i to primenom mera i saradnjom na lokalnom, nacionalnom, i na međunarodnom nivou. Pariskim sporazumom se predviđa usvajanje nacionalnih akcionih planova o klimatskim promenama koji uključuju i aspekt dostojanstvenog rada, smanjenja nejednakosti i siromaštva, a vezano za ekonomsku i sektorsku transformaciju u okvirima koncepta održivog razvoja (Just Transition, A Report for the OECD, Just Transition Cetre, 2017, 1).

Međutim, bez obzira na načelnu saglasnost vezanu za postepeni prelazak na koncept tzv. zelene ekonomije, u ekološko-političkoj teoriji, prisutna su različita stanovišta predloženog modela, a posebno ona koje se tiču odnosa države i privatnog sektora prema tržištu rada, kao i implikacija po položaj radnika i uslove rada uopšte. Naime, mogu se okvirno diferencirati dva osnovna modela tranzicije liberalnog koncepta obavljanja ekonomskih aktivnosti ka zelenom konceptu – 1. model savremene ekosocijalističke teorije nastao u Sjedinjenim Američkim Državama, čiji je zastupnik kanadski ekonomista David

[2] Pariski sporazum je potpisan 11. aprila 2016. godine i ratifikovan od strane Evropske unije 5. oktobra iste godine Odlukom Saveta br. (EU) 2016/1841. Republika Srbija je potpisala Pariski sporazum 22. aprila 2016. godine i ratifikovala ga 25. jula 2017. godine Zakonom o potvrđivanju sporazuma iz Pariza, „Sl. glasnik RS – međunarodni ugovori", br. 4/2017.

Schwartzman koji položaj radnika u novoj, zelenoj ekonomiji, koja znači smanjenje ukupne nezaposlenosti i dostojanstven i održiv rad u budućnosti, vidi kao rezultat savremene, nove borbe radničke klase, koja je rezultovala usvajanjem Zelenog novog dogovora (eng. *Green New Deal*), po ugledu na Kenzijansku ekonomsku teoriju, gde država usvaja programe oporavka ekonomije u smislu povećane javne potrošnje i ulaganja u energetski sektor i infrastrukturu na način da se istovremeno štiti životna sredina i obezbeđuje održivo zaposlenje (Schwartzman, 2011, 49); 2. model neoliberalnog ekonomskog razvoja, gde se koncept zelene ekonomije posmatra kao oblik privatnih inicijativa bez intervencije države koji se više oslanja na etiku poslovanja i rada samih proizvođača, odnosno poslodavaca (Barca, 2015, 388).

Na ovim osnovama, kao mešovit model, razvila se tripartitna teorija zelene ekonomije koja počiva na tri elementa – 1. razvoju alternativne ekonomije koja poslovanje i finansije zasniva na ciljevima opšte, javne dobrobiti i na zaštiti životne sredine, a ne individualnoj koristi pojedinca, odnosno velikih korporacija; 2. reformi sistema u smislu aktivnog delovanja protiv ekološke degradacije, socijalne nejednakosti i siromaštva i 3. osiguranju socijalne inkluzije, odnosno sprečavanja svih oblika diskriminacije po različitim osnovama (Barca, 2015, 389). S tim u vezi je i model tzv. diverzne ekonomije, koji se može shvatiti kao polazni koncept za nastanak tripartitnog modela, razvijen u okvirima feminističkog koncepta političke ekonomije, a zasniva se na kritičkom pristupu prema kapitalizmu kao dominantnom sistemu i naglašavanju značaja nove alternativne ekonomije u periodu nakon ,,propasti" evropskih nacionalnih socijalističkih političko-ekonomskih sistema u kasnim osamdesetim godinama 20. veka (Gibson-Graham, 2008, 614). Naime, empirijska istraživanja sprovedena u okvirima feminističkog ekonomskog koncepta u 12 država članica Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj ukazuju na značajan udeo izvantržišnih transakcija, a posebno neplaćenog kućnog rada žena[3] u ekonomskoj aktivnosti kako razvijenih tako i slabo razvijenih država i to u odnosu 30–50% ukupne ekonomske aktivnosti (Ironmonger, 1996, 46). Tako, diverzna ekonomija podrazumeva koncept koji podržava sve oblike obavljanja ekonomskih aktivnosti koji se razlikuju po

[3] Ubrajaju se aktivnosti poput pripremanja hrane i čišćenja, kupovine, čuvanja dece i starijih članova, baštovanstvo, neplaćen rad u zajednici, ali i samoobrazovanje, što se može smatrati produktivnim ulaganjem u razvoj veština i u usavršavanje (Ironmonger, 1996, 39).

svojoj prirodi osnivanja i delovanja, kao i ciljevima poslovanja, odnosno one koji se smatraju delom formalne, ali i neformalne ekonomije, tj. neplaćen kućni i rad u zajednici, zatim aktivnosti privrednih subjekta, kao što su dobrovoljne organizacije, fondacije, radne kooperative, kao i ostali oblici socijalnih preduzeća koji su organizovani na osnovama etike solidarnosti prema članovima, odnosno često ranjivim kategorijama i društvenoj zajednici, a čiji cilj poslovanja nije isključivo čisto ekonomske prirode sticanja profita, već i pomoć zajednici i ranjivim kategorijama radnika (tzv. socijalna ekonomija, odnosno treći sektor), zatim poslovanje pokreta koja su usmereni na brigu o životnoj sredini razvijeni u Americi u oblasti poljoprivrede, kao i neformalne međunarodne finansijske mreže koje daju direktne kredite i donacije državama u razvoju za zapošljavanje ranjivih kategorija, poput radnika migranata (Gibson–Graham, 2008, 623). Međutim, treba imati u vidu to da, razvoj tripartitnog modela zelene ekonomije podrazumeva učešće ne samo nacionalnih država, poslodavaca i sindikata, već i socijalnih nevladinih organizacija, ali i naučnih organizacija prilikom kreiranja ekonomskih politika i pratećih politika rada i zapošljavanja, što odgovara međunarodno promovisanom pristupu regulisanja rada i radnih odnosa iskazanom u načelu tripartizma plus. Tako pojedini autori ističu neophodnost snažnog podsticanja, u uslovima globalne promene klime, razvoja mreža transnacionalne solidarnosti koje uključuju delovanje aktivista u oblasti dostojanstvenog rada i zaštite životne sredine, jer je sam pojam zelene ekonomije često nejasan i vezuje se za određeni geografski prostor i za mogućnosti i snagu nacionalnih ekonomija, zbog čega se zahteva transnacionalno delovanje na globalnom nivou (Cock, 2014, 33).

Zelena ekonomija, u svom užem značenju, znači ekonomiju koja ima za cilj ne samo ostvarenje profita već i zaštitu životne sredine, u smislu obavljanja aktivnosti na način da se deluje ekološki odgovorno i da se smanji, odnosno svede na minimum emisija ugljen-dioksida u procesu proizvodnje, u delu koji se odnosi na sredstva i opremu za rad, dok u, širem značenju, uključuje i ulaganje u radnu snagu na način da se ,,brine" o zaposlenima u smislu obezbeđenja dostojanstvenog rada u uslovima tranzicije i adaptacije na klimatske promene (koncept pravedne tranzicije), kao i to da se deo profita ulaže u opšta dobra, odnosno u javne programe za ublažavanje posledica klimatskih promena i zaštitu životne sredine. Shodno tome, zelena ekonomija shvaćena u širem smislu uključuje tzv. zeleni rad, odnosno zelene poslove koji se definišu kao ,,oni poslovi

u postojećim i novim sektorima ekonomije koji procese, kao i samu proizvodnju dobara i usluga koriste na način da se smanje i neutrališu ekološki rizici" (Cock, 2011, 236). Kao najadekvatniji model zelene ekonomije predlaže se tripartitni model, naročito, zbog toga što isti podržava i prepoznaje zeleni rad u smislu reforme i postepene tranzicije sistema rada i zapošljavanja čiji je krajnji cilj smanjenje siromaštva i socijalne nejednakosti što pak uključuje elemente koncepta socijalne ekonomije, te znači obezbeđenje održivog ekonomskog, socijalnog i ekološkog razvoja uz oslanjanje i jednako promovisanje svih oblika obavljanja ekonomskih aktivnosti, onih zasnovanih na strogo kapitalističkim i liberalnim principima, ali i onih alternativnih, odnosno socijalnih i zelenih. Ovo podrazumeva saradnju države, socijalnih partnera, nevladinog sektora, ali i naučnih organizacija u kreiranju i vođenju javnih politika, tj. ekonomskih, radno-socijalnih i ekoloških, pri čemu se neizostavno mora primeniti holistički pristup u koncipiranju politika, te međusektorska saradnja u primeni. Usvajanje nacionalnih akcionih planova za klimatske promene shodno Pariskom sporazumu (2016) mora da uključuje učešće svih navedenih aktera i posebno targetovanje oblasti rada, naročito, strukturalna pitanja i procenu mogućnosti sistema za tranziciju, odnosno adaptaciju u smislu održivosti zaposlenja prilagođavanjem radne snage, ali i uslova rada novim ekološkim okolnostima.

Politika „pravedne tranzicije" (*just transition policy*) i klimatske promene – međunarodnopravni okvir

Koncept pravedne, odnosno doslovno prevedeno „samotranzicije" (eng. *Just Transition*)[4] nastao je u okvirima delovanja organizacija radnika, odnosno sindikata organizovanih na međunarodnom

[4] Prvi put pojam ,,samotranzicija" je pomenut od strane sindikalnog vođe po imenu Tony Mazzocchi u Sjedinjenim Američkim Državama 1993. godine koji je zahtevao dodatno, odnosno „super" finansiranje radnika, kao i usavršavanje i obuku za sve one pogođene politikom u oblasti zaštite životne sredine. Nakon tog istupanja, predsednik sindikata zaposlenih u industriji nafte, hemijskoj i atomskoj industriji sačinio je tzv. superfinansijski, odnosno samotranzicijski predlog 1995. godine, da bi do 1997. nekoliko američkih i kanadskih sindikata prihvatilo i usvojilo koncept samotranzicije (Just transition towards environmentally sustainable economies and societies for all, ILO, 2018, 1). Pojam je prihvaćen od strane Međunarodne konfederacije sindikata kada je 1997. godine uključen kao zahtev na Konferenciji u Kjotu.

nivou, a kao odgovor na implikacije politika u oblasti klimatskih promena na sektor rada i zapošljavanja. Tako, kao posledica politika klimatskih promena, te smanjenja emisije ugljen-dioksida utvrđena je neophodnost prelaska na tzv. zelenu ekonomiju i prateći zeleni rad, što će, zatim, imati značajan uticaj na oblast rada i zapošljavanja. Taj uticaj, tj. efekat može se sagledati kao kratkoročni, odnosno direktno-radni, a nastaje u slučaju kada dođe do gubitka posla u direktno pogođenim industrijama uz istovremeno stvaranje novih radnih mesta u alternativnim, odnosno industrijama zamene, zatim srednjoročni, gde se efekti sprovođenja politika klimatskih promena šire u određenom sektoru, tj. radna mesta se zatvaraju i otvaraju u okvirima određenog lanca proizvodnje „pogođene" industrijske oblasti i, na kraju, dugoročni kada inovacije i razvoj u novoosnovanim industrijama stvore priliku za dalji (održivi) rast i razvoj, tzv. dinamični efekat politike klimatskih promena (Fankhauser et al., 2008, 422).

Okvir utvrđivanja nacionalnih politika rada i zapošljavanja i odgovor na opštu međunarodnu politiku u oblasti adaptacije i ublažavanja posledica klimatskih promena sadržan je u prvom sveobuhvatnom dokumentu u ovoj oblasti, a koji je rezultat zajedničkog angažovanja u okvirima Programa Ujedinjenih nacija o zaštiti životne sredine, Međunarodne organizacije rada i Međunarodne konfederacije sindikata usvojenom 2008. godine pod nazivom "Zeleni poslovi: ka dostojanstvenom radu u održivom svetu, odnosno u svetu sa niskom emisijom ugljen-dioksida" (Green Jobs: Towards Decent Work in a Sustainable, Low-Carbon World, 2008). Koncept ,,samotranzicije", shodno ovim dokumentom, u svojoj osnovi predstavlja socijalnu dimenziju ekonomske tranzicije ka ekološko održivoj ekonomiji, odnosno svojevrsni socijalni proces, gde se zahteva aktivno angažovanje poslodavaca, radnika, države, odnosno zajednice, kao i socijalnih pokreta, odnosno civilnog sektora, posebno u državama u razvoju i u targetovanim sektorima poljoprivrede i reciklaže. To znači adekvatno upravljanje nastalim socijalnim procesom sa fokusom na rad i zapošljavanje shodno principima socijalne pravde i jednakosti. Kako bi se obezbedila ravnoteža ekoloških, ekonomskih i socijalnih rizika predlaže se usvajanje sveobuhvatnih mera u oblasti socijalne zaštite, odnosno utvrđivanje naknada za nezaposlenost, nacionalnih programa podrške za zapošljavanje, te zaštite zdravlja i bezbednosti na radu, ali i organizovanja stručnog usavršavanja i obuka, kao i razvoja posebnih antidiskriminatorskih politika podrške ranjivim kategorijama radnika

(Olsen, 2009, 7). S tim u vezi, Međunarodna konfederacija sindikata je 2009. godine usvojila izveštaj pod nazivom ,,Jednakost, pravednost i solidarnost u borbi protiv klimatskih promena", gde se ističe ,,neophodnost prelaska na zeleni rad, transformacijom postojećih poslova i uključivanjem vrednosti demokratije i socijalne pravde u proces donošenja odluka u oblasti zaštite životne sredine" dok se je sam koncept ,,samotranzicije" video kao sredstvo sindikata da delovanjem na međunarodnom nivou obezbede dostojanstven i održiv rad u uslovima tranzicije ka zelenoj ekonomiji, što podrazumeva mere delovanja u okvirima sistema socijalne zaštite, mera ekonomske politike u smislu identifikacije prilika za zaposlenje, kao i utvrđivanjem programa obuke, prekvalifikacije i dokvalifikacije (Cock, 2011, 237).

Međunarodna organizacija rada oslanjajući se na Agendu UN o održivom razvoju do 2030, zatim na Pariski sporazum (2016), kao i Smernice o samotranziciji ka ekološko održivoj ekonomiji i društvu za sve[5] koje je usvojila 2015. godine a vezano za implementaciju Agende UN i Pariskog sporazuma sačinila je 2018. godine *policy* dokument pod nazivom ,,Samotranzicija ka ekološki održivoj ekonomiji i društvu za sve", gde su analizirani pozitivni i negativni primeri, kao i iskustva, te date preporuke za definisanje nacionalnih strategija u ovoj oblasti tj. utvrđivanje mera u okvirima implementacije koncepta samotranzicije, posebno strategija sindikata. Osnovni princip utvrđivanja nacionalnih strategija jeste *princip podeljene odgovornosti* svih aktera, posebno, države i socijalnih partnera, gde koncept ,,samotranzicije" mora da bude integralni deo nacionalnog političkog okvira održivog razvoja, koji je viđen dvodimenzionalno, u smislu ishoda, odnosno jasno definisanje novih oblika rada u zelenoj ekonomiji, i u smislu postupka, odnosno procesa, tj. definisanje mera za postizanje utvrđenih ciljeva na način koji uključuje obavezno sprovođenje socijalnog dijaloga na svim nivoima. Uloga država ogleda se u obezbeđenju sigurnog i sveobuhvatnog političkog okvira održivog razvoja preduzeća i obezbeđenja dostojanstvenog rada kroz učešće u socijalnom dijalogu na svim nivoima u saglasnosti sa međunarodnim standardima rada, dok se uloga socijalnih partnera ogleda u podizanju svesti među članovima i utvrđivanju smernica za implementaciju koncepta ,,samotranzicije", te aktivnog učestvovanja u formulisanju, implementaciji i

[5] Guidelines for a Just Transition towards Environmentally Sustainable Economies and Societies for all, International Labour Organization, 2015.

nadzoru nad sprovođenjem nacionalnih politika održivog razvoja, podsticanju članstva da učestvuju u socijalnom dijalogu, kao i promovisanjem uključivanja odredbi o zaštiti životne sredine u kolektivne ugovore o radu na svim nivoima. Osim toga, smernicama se naglašava ekonomska, socijalna i ekološka dimenzija održivog razvoja, kao i neophodnost obezbeđenja socijalne sigurnosti licima pogođenim zelenom tranzicijom pasivnim merama politike socijalne zaštite čija primena bi trebala da bude vremenski ograničena, kao i aktivnim merama politike rada i zapošljavanja, gde države treba da budu inkluzivne, a mere takve da obezbeđuju priliku za dostojanstven rad svima, ublažavanjem nejednakosti i efikasnim eliminisanjem siromaštva.

Implementacija smernica Međunarodne organizacije rada (2015) i koncepta „samotranzicije" na nacionalnim nivoima započeta je pilot projektom Međunarodne organizacije rada u tri države u razvoju, Filipinima, Gani i Urugvaju 2016. godine dok se kao dobar primer „samotranzicije" ka ekološki održivom radu navodi reforma proizvodnog i procesa rada u industriji čelika u nemačkoj regiji Rur koja je započeta još 1993. godine postepenim smanjenjem radne snage, da bi broj zaposlenih sa 473.000 od te godine, 2013. iznosio 11 448. (ILO – Just Transition towards Environmentally Sustainable Economies and Societies for all, 2018, 7). Ovde je primenjen koncept restrukturisanja zasnovan na sveobuhvatnim, targetovanim i koordinisanim zakonskim, kolektivnim i ugovorenim merama uz aktivan doprinos svih aktera, odnosno regionalne vlasti, menadžmenta kompanije, saveta zaposlenih i socijalnih partnera, odnosno sindikata, udruženja poslodavaca u datom sektoru i centralne vlasti, tj. države. Mere su bile vremenski jasno utvrđene, gde je kao osnovna mera predstavljen program ranijeg ostvarivanja prava na starosnu penziju na osnovu posebno definisanog programa centralne vlasti koji se zasnivao na novčanoj isplati po osnovu tranzicije, a koji je započet još 1972. godine. S tim u vezi, za one koji nisu ostvarili pravo na novčanu isplatu po programu iz 1972. Sporazumom o zatvaranju rurske industrije čelika zaključenom 2012. godine između Nemačkog udruženja poslodavaca u industriji čelika i sindikata zaposlenih u rudarstvu, hemijskoj i energetskoj industriji predviđen je poseban plan socijalne kompenzacije, a osnovana je i rurska organizacija za profesionalnu obuku u industriji čelika, gde je za svakog radnika napravljen individualni plan ponovnog zapošljavanja, a na osnovu utvrđene mape postojećih i budućih potreba tržišta rada vezano za potrebne kvalifikacije i veštine (ILO – Just Transition towards Environmentally Sustainable Economies and Societies for all, 2018, 7).

Inkorporacija koncepta zelenog rada i pravedne tranzicije u okvire politike održivog ekonomsko-socijalnog razvoja Republike Srbije – stanje i značaj

Republika Srbija donela je, shodno politici pridruživanja Evropskoj uniji, počev od 2004. godine set zakona u oblasti zaštite životne sredine, gde je utvrđen normativni i institucionalni okvir integralnog upravljanja i zaštite životne sredine, principi, kao i prava i obaveze subjekta.[6] Pitanja od važnosti u ovoj oblasti, a uzimajući u obzir kompleksnost, diverzitet i međuzavisnost, te nedovoljnu istraženost uticaja, ali i ekonomsko-finansijske i socijalne implikacije sprovođenja politika zaštite životne sredine i klimatskih promena u različitim oblastima i sektorima, dominantno je u međunarodnoj i uporednoj političkoj i pravnoj praksi, regulisanje istih pravnoneobavezujućim *Soft law* instrumentima, odnosno smernicama, strategijama, programima i planovima javnih institucija uz obavezno učešće zainteresovanih subjekata, tj. privatnog i civilnog sektora na osnovama načela demokratske participacije. Tako je u Srbiji upravljanje sistemom javnih politika regulisano Zakonom o planskom sistemu RS ("Službeni glasnik RS", br. 30/2018), te se razlikuju dokumenti razvojnog planiranja, dokumenti javnih politika i ostali planski dokumenti. U kategoriju dokumenata javnih politika svrstavaju se strategije, programi, koncepti i akcioni planovi kojima učesnici u planskom sistemu, u skladu sa svojim nadležnostima, utvrđuju ili razrađuju već utvrđene javne politike.

Za oblast radne, socijalne, ekološke i ekonomske tranzicije vezano za zaštitu životne sredine i klimatskih promena, a u kontekstu politike održivog razvoja od značaja su Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije (2008–2017), gde je koncept održivog razvoja bio zasnovan, između ostalog, na podsticanju čistije proizvodnje zbog čega je Vlada Republike Srbije 2009. godine

[6] Zakon o zaštiti životne sredine ("Službeni glasnik RS", broj 135/04, 36/09, 36/09 - dr. zakon, 72/09, 43/11 - odluka US i 14/16), Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu ("Službeni glasnik RS", broj 135/04 i 36/09), Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu ("Službeni glasnik RS", broj 135/04 i 88/10), Zakon o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađivanja životne sredine ("Službeni glasnik RS", broj 135/04 i 25/15), Zakon o upravljanju otpadom ("Službeni glasnik RS", broj 36/09, 88/10 i 14/16), Zakon o ambalaži i ambalažnom otpadu ("Službeni glasnik RS", broj 36/09), Zakon o hemikalijama ("Službeni glasnik RS", broj 36/09, 88/10, 92/11, 93/12 i 25/15), Zakon o zaštiti vazduha ("Službeni glasnik RS", broj 36/09 i 10/13) i dr.

donela Strategiju uvođenja čistije proizvodnje, koja je pak bila osnov za izradu Programa uvođenja čistije proizvodnje 2019–2021. Nacionalnom strategijom održivog razvoja predviđa se uključivanje politike zaštite životne sredine u razvojne politike drugih sektora, zatim podsticanje strateške procene životne sredine zasnovane i na ekonomskom i socijalnom pristupu i analizama kroz razvoj socijalnog dijaloga, društveno odgovornog poslovanja i javno-privatnog partnerstva. U kontekstu promovisanja koncepta zelene ekonomije ukazuje se na važnost stimulativnih mera država za podsticanje proizvodnje zasnovane na široj upotrebi i potrošnji zelenih i ekološko podobnih materijala, kao i donošenje zakona kojima se reguliše ekološki štetna proizvodnja. Ovde se, naročito, naglašava neophodnost i veliki potencijal za poboljšanje energetske efikasnosti, te uvođenje zelene tehnologije u sektoru industrije, što ima važan uticaj na zaštitu životne sredine i održivi razvoj. Ovo je dalje konkretizovano Strategijom uvođenja čistije proizvodnje (2009) i pratećim Programom uvođenja čistije proizvodnje (2019–2021).

Program uvođenja čistije proizvodnje (2019–2021) definiše prioritetne sektore i oblasti, gde je potreban prelazak na čistiju proizvodnju, tj. sektor energetike, rudarstva, prerađivačke industrije i poljoprivrede, šumarstva i ribolova. Sektor rudarstva se posebno ističe u smislu velikog uticaja na životnu sredinu u vidu emisija zagađujućih materija u vodu i vazduh, te degradacije zemljišta zbog čega se ukazuje na neophodnost sagledavanja mogućnosti zamene proizvodnih sredstava manje štetnim i modernizaciju procesa proizvodnje. Na osnovu sprovedene analize stanja u industiji Srbije za period 2015. i 2016. godine posmatrano po broju registrovanih privrednih subjekata najveći rast je zabeležen baš u sektoru rudarstva, s tim da je u istom periodu, u ovom sektoru, zabeležen pad zaposlenosti (Program uvođenja čistije proizvodnje RS, 2019, 101–102). Ovde se, prema sprovedenim projekcijama, ukazuje na to da iako troškovi opreme, sirovine i radne snage mogu da se povećaju sa primenom čistije, zelene proizvodnje kvalitet uštede, odnosno koristi na drugim poljima (prirodni resursi, eliminacija i odlaganje otpada) garantuju poboljšanje poslovanja na duži rok, gde je za sektor rudarstva ukupna ekonomska korist (ušteda) iskazana u milionima dinara prema konstantnim cenama iz 2018. godine sa 3. 719 u 2019. porasla na 4 852 u 2028. godini. Osim toga, procena je i da je u sektoru rudarstva moguće

stvarenje najveće uštede, ali i da je ovaj sektor u mogućnosti da samostalno finansira investicije prelaska na čistiju proizvodnju.

Program uvođenja čistije proizvodnje (2019–2021) targetuje i posebno sagledava socioekonomski aspekt prelaska na čistiju proizvodnju, a na osnovu iskustva država Evropske unije, gde se ukazuje da istraživanja pokazuju da investicije u tehnologije zelene proizvodnje mogu da dovedu do povećanja zaposlenosti, ali da to zavisi od strukture radne snage, odnosno od stepena obrazovanja, gde je za tržišta sa pretežno nisko kvalifikovanom radnom snagom karakterističan pad zaposlenosti i *vice versa*. Osim toga, od uticaja su i mere države, odnosno do povećanja zaposlenosti dolazi ukoliko postoje intervencije države, odnosno utvrđeni javni programi podrške u vidu subvencija, poreskih olakšica, kredita i sl. S tim u vezi, predviđa se neophodnost definisanja mera ublažavanja socioekonomskih posledica prelaska na čistiju proizvodnju i to stvaranjem novih mogućnosti za zapošljavanje u manje razvijenim regionima Srbije u svim sektorima koji primenjuju zelene tehnologije sa ciljem zaustavljanja migracija, pružanjem finansijske podrške socijalno ranjivim kategorijama, direktno, povećanjem socijalne pomoći ili drugim merama kompenzacije, sprovođenjem programa obuke i obrazovanja u skladu sa novim potrebama tržišta rada, kao i intenziviranjem javnih kampanja.

S obzirom na to da je Srbija 2001. godine ratifikovala Okvirnu konvenciju UN o promeni klime a 2017. i Sporazum iz Pariza, u okvirima projekta započetog u septembru 2016. godine pod nazivom „Strategija klimatskih promena sa Akcionim planom" koji finansira EU, a sprovodi Ministarstvo za zaštitu životne sredine RS u januaru 2020. godine prezentovan je javnosti *Predlog strategije niskougljeničnog razvoja sa Akcionim planom*.[7] Predlogom su adresirani uticaji klimatskih promena na infrastrukturu, poljoprivrednu proizvodnju, dostupnost vode i javno zdravlje, u kontekstu rizika po održivi razvoj. Naime, Srbija se ratifikacijom Sporazuma iz Pariza obavezala da će smanjiti emisiju ugljen-dioksida za 9,8% do 2030. godine u odnosu na nivo iz 1990. godine, dok se Strategijom niskougljeničnog razvoja utvrđuju aktivnosti, metode i rokovi sprovođenja. Predlog se zasniva na izradi scenarija emisije sa efektom staklene bašte u ključnim oblastima šumarstva, poljoprivrede, i vodoprivrede.

[7] Dostupno na: https://www.ekologija.gov.rs/wpcontent/uploads/javne_rasprave/Strategija%20niskougljeni%C4%8Dnog%20razvoja%20sa%20akcionim%20planom_za%20javnu%20raspravu.pdf

Poseban, mada nedovoljan fokus je usmeren i na identifikaciji socioekonomskih uticaja mera sprovođenja politike klimatskih promena. Kao socijalni uticaj analiziran je uticaj na zaposlenost po predloženom scenariju, odnosno broj neto radnih mesta (razlika između broja otvorenih i zatvorenih radnih mesta), sa zaključkom da je uticaj ,,beznačajan ili skoro beznačajan", s tim da se najveće transformacije očekuju u sektoru rudarstva i energetike, gde će doći do zatvaranja radnih mesta uz istovremeni rast u sektoru poljoprivrede i šumarstva. Osim toga, očekuju se negativni uticaji na zaposlenost u sektorima gde dominiraju velike kompanije, a pozitivni u sektorima mikro i malih preduzeća. Pratećim Akcionim planom identifikovan je kao poseban cilj promovisanje prelaska na klimatski neutralnu ekonomiju i društvo otporno na klimatske promene, što se ima ostvariti merom obrazovanja, obuke i podizanja svesti o klimatskim promenama izradom Nacionalnog plana čija će izrada početi 2023. sa vremenom važenja do 2030. godine, a koji će se finansirati iz sredstava EU, i uključiće mere jačanja fleksibilnosti tržišta rada putem podizanja svesti, edukacije i obuke za nove zelene poslove.

Koncept pravedne, odnosno samotranzicije promovisan i utvrđen politikom Međunarodne organizacije rada kao okvir implementacije Sporazuma iz Pariza u oblasti rada i zapošljavanja, a koji je predviđen kao obavezni integralni deo nacionalnih politika odgovora na klimatske promene nije adresiran Predlogom strategije o niskougljeničnom razvoju sa Akcionim planom RS, kao ni nedavno usvojenim Programom uvođenja čistije ekonomije (2019 — 2021). Preporuka Međunarodne organizacije rada jeste uključivanje koncepta zelenog rada u nacionalne strategije o klimatskim promenama, kao i u strategije koje se tiču prelaska na zelenu ekonomiju, što u Srbiji nije slučaj. Navedeni Predlog, kao i usvojeni Program samo na opštem, više deklarativnom nivou sagledavaju uticaj mera smanjenja emisije ugljen-dioksida na tržište rada, rad i radne odnose. Od mera politike rada i zapošljavanja identifikovana je jedino ona koja se odnosi na edukaciju i obuku, bez jasnog definisanja potrebnih znanja i veština, odnosno kvalifikacija u novoosnovanim industrijama, a na osnovu procene potreba i mogućnosti sistema, s tim da je predviđen rad na usvajanju nacionalnog plana obuke za 2023. godinu, dok ostale mere izostaju. Ovde je od naročitog značaja mogućnost, da se u prelaznom periodu, koriste mere vezane za radno vreme, odnosno moguće je uvođenje rada sa nepunim radnim vremenom u smislu "pripreme"

zaposlenih za zatvaranje određenih radnih mesta u pogođenim industrijama uz korišćenje ostatka vremena za ostvarivanje prava na obuku i usavršavanje po posebno utvrđenom javnom programu prelaska na zeleni rad. Preporukama Međunarodne organizacije rada jasno se ukazuje i na značajnu ulogu sistema socijalne zaštite, odnosno celokupnog sistema socijalne sigurnosti u smislu definisanja programa prevremenog ostvarivanja prava na starosnu penziju, i ostalih kompenzatorskih davanja u pogođenim sektorima, pri čemu je preporuka i povećanje naknada za slučaj nezaposlenosti za ovu kategoriju radnika u vremenski ograničenom periodu. Osim toga, procena treba da uključuje i utvrđivanje strukture radne snage u pogođenim sektorima, te, u skladu sa tim, i izradu posebnih programa za ranjive kategorije, kao što su žene i stariji radnici. Programom uvođenja čistije ekonomije samo se na jednom mestu ukazuje na značaj socijalnog dijaloga bez dalje konkretizacije dok Predlog strategije o niskougljeničnom razvoju u jedinom delu koji se odnosi na oblast rada i zapošljavanja, tj. u delu obuke i obrazovanja, utvrđivanje i sprovođenje ove mere stavlja u nadležnost Ministarstva za zaštitu životne sredine, što ne odgovara međunarodnim, regionalnim i uporednopravnim rešenjima. Naime, ovde je, shodno holističkom i integralnom pristupu, neophodna saradnja sa drugim povezanim ministarstvima, pre svega, Ministarstvom za rad i socijalnu zaštitu, Ministarstvom zdravlja, ali i Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja uz obaveznu participaciju sindikata, udruženja poslodavaca, socijalnih nevladinih organizacija, kao i naučnoistraživačkih organizacija.

Zaključak

Međunarodna politika i regulativa poslednjih godina, naročito, jeste usmerena ka utvrđivanju okvira i mera ublažavanja posledica i adaptaciji na globalnu promenu klime. Integralni deo te politike jeste i koncipiranje političkog i pravnog okvira uticaja sprovođenja politike klimatskih promena na ekonomsko-socijalni razvoj shodno principima koncepta održivog razvoja. S tim u vezi je Međunarodna organizacija rada donela Smernice o implementaciji Pariskog sporazuma i Okvirne konvencije UN o klimatskim promenama u oblasti rada i zapošljavanja. Ovim je promovisan koncept samotranzicije, odnosno postepenog prelaska na tzv. zelenu ekonomiju i zeleni rad, primenom

holističkog pristupa, dijalogom socijalnih partnera uz učešće civilnog sektora i naučnoistraživačkih organizacija, zatim javno-privatnim partnerstvom i korporativnom socijalnom odgovornošću. Kao adekvatan model samotranzicije utvrđen je model zasnovan na tripartitnoj teoriji koja podržava multidisciplinarni pristup i multisektorsku saradnju u smislu obezbeđenja održivosti sistema. Domaća politika i regulativa u ovoj oblasti ne adresira pitanja rada i zapošljavanja u potrebnoj meri, dok se sam koncept samotranzicije koncipiran od strane svetskih federacija sindikata, a kasnije uključen u politiku Međunarodne organizacije rada ne prepoznaje kao takav. Usvojeni i *soft law* dokumenti u proceduri o zelenoj ekonomiji i uticajima klimatskih promena na ekonomsko-socijalni sistem osim što nedovoljno targetuju uticaj na sistem rada i zapošljavanja ne prepoznaju ulogu sindikata u procesu donošenja i praćenja primene, koji su, shodno međunarodnim i uporednim rešenjima, viđeni kao bitan učesnik. Mere politike rada i zapošljavanja, kao i politike socijalne zaštite nisu identifikovane po sektorima gde se očekuje najveći uticaj na pad zaposlenosti. Osim toga, ne postoji vremenska ujednačenost uz evidentan nedostatak sistemskog pristupa u usvajanju dokumenata javnih politika, što podrazumeva prvo donošenje opšte nacionalne strategije o klimatskim promenama koja bi uključivala i deo o radu i zapošljavanju, a nakon toga i posebne strategije o zelenoj ekonomiji, kao i posebne strategije o zelenom radu sa pratećim akcionim planovima.

LITERATURA

Barca, Stefania. 2012. „On working-class environmentalism: a historical and trans-national overview", u: *Interface: A Journal for and about Social Movements*, 4 (2), 61–80.

Barca, Stefania. 2015. „Greening the job: trade unions, climate change and the political ecology of labour"; u R. L. Bryant (ed.): *The International Handbook of Political Ecology*. Cheltenham, UK & Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited.

Cock, Jacklyn. 2011. „Labour's Response to Climate Change", u: *Global Labour Journal*, 2(3), 235–242.

Cock, Jacklyn. 2014. „The 'Green Economy': a just and sustainable development path or a "wolf in sheep's clothing"?", u: *Global Labour Journal*, 5, 23–44.

Doorey, David J. 2017. „Just Transitions Law: Putting Labour Law to Work on Climate Change", u: *Journal of Environmental Law and Practice*, 30 (2), 201–238.

Fankhauser, Samuel, Sehlleier, Friedel, Stern, Nicholas. 2008. „Climate change, innovation and jobs" u: *Climate Policy*, 8, 421–429.

Gibson-Graham, J.K. 2008. „Diverse Economies: Performative Practices for 'Other Worlds'", u: *Progress in Human Geography*, 32 (5), 613–632.

International Labour Organization, 2015. *Guidelines for a just transition towards environmentally sustainable economies and societies for all*.

International Labour Organization. 2018. *Just Transition towards Environmentally Sustainable Economies and Societies for all*, ILO ACTRAV Policy Brief.

Ironmonger, D. 1996. „Counting outputs, capital inputs and caring labor: estimating gross household output", u: *Feminist Economics*, 2(3), 37–64.

Just Transition Centre. May 2017. *Just Transition, A Report for the OECD*.

Lubarda, Branko. 2018. *Uvod u Radno pravo*, Beograd: Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 57/2008.

Olsen, Lene. 2009. *Climate Change Effects: A role for International Labour Standards?,* Geneva: International Labour Organization.

Predlog stategije niskougljeničnog razvoja Republike Srbije, preuzeto 02. maja 2020. godine sa https://www.ekologija.gov.rs/wpcontent/uploads/javne_rasprave/Strategija%20niskougljeni%C4%8Dnog%20razvoja%20sa%20akcionim%20planom_za%20javnu%20raspravu.pdf

Program uvođenja čistije ekonomije u Republici Srbiji sa Akcionim planom (2019–2021), preuzeto 02. 5. 2020 sa https://www.ekologija.gov.rs/wp-content/uploads/procena_uticaja/Program_uvođenja_cistije_proizvodnje.pdf

Schwartzman, David. 2011. „Green New Deal: An Ecosocialist Perspective", u: *Capitalism Nature Socialism*, 22(3), 49–56.

Strategija uvođenja čistije proizvodnje u Republici Srbiji, *Službeni glasnik RS*, br. 17/2009.

United Nations Environment Programme. September 2008. *Green Jobs: Towards Decent Work in a Sustainable, Low-Carbon World.*

United Nations, 2015. *Transforming our World: The 2030 Agenda for sustainable development*, A/RES/70/1.

United Nations, December 2015. *Paris Agreement to the United Nations Framework Convention on Climate Change*, Paris.

Sanja Stojković Zlatanović

GREEN LABOUR, JUST TRANSITION POLICY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT – LABOUR LAW ASPECTS OF CLIMATE CHANGE POLICY

Abstract:

The paper uses normative and comparative law methods in the context of analyzing the international soft legislation, considering the basic theoretical principles of the concept of green labor and just transition, within the context of the general policy of sustainable economic, social and environmental development, and more specifically, the policies of adaptation to and mitigation of climate changes. It has been established that, in spite of the fact that the measures to mitigate the consequences of climate change policy are defined, the Republic of Serbia fails to adequately address the areas of labor and employment. This is the consequence of the incompleteness in the assessment of the possibilities and needs of the labor market in the context of the transition to a green economy and green labor. The role of social partners, particularly labor unions has been neglected and the public programs in the social security area have not been introduced.

Keywords: Green labor, Just Transition policy, International Labor Organization, Climate change, Serbian regulation

MARIJANA MAKSIMOVIĆ
Naučna saradnica
Institut društvenih nauka, Beograd
mmaksimovic@idn.org.rs

Upravljanje ljudskim resursima i održivi razvoj: zelena radna mesta[1]

Apstrakt

Održivi razvoj danas predstavlja jednu od najznačajnijih tema u industrijskim društvima, ali i onim manje razvijenijim zemljama. Održivi razvoj je osobito značajan u ekologiji i geografiji u smislu zaštite životne sredine i očuvanja prirodnih resursa, zatim u biologiji u kontekstu opstanka života i ljudske vrste na zemlji. U ekonomiji, održivi razvoj se odnosi na racionalno korišćenje prirodnih resursa u procesu stvaranja održivog ekonomskog (industrijskog) razvoja i mogućnosti stvaranja novih radnih mesta; zaposlenosti i upravljanja ljudskim resursima. Takva mesta se nazivaju zelena radna mesta. Osim toga, on se u ekonomiji razmatra i sa stanovišta održivog razvoja u turizmu, zatim kao tehnološki razvoj u industrijama, zatim kao održivi razvoj u ekonomici poljoprivrede i primeni agrotehničkih mera, i u politici investiranja i međunarodnoj ekonomiji. Uobičajen i prihvaćen koncept održivog razvoja deli se u tri osnovne dimenzije: ekološku, ekonomsku i socijalnu održivost, u koje se uklapa sedamnaest ciljeva razvoja, koje navode Ujedinjene nacije.

U ovom radu, održivi razvoj će biti razmatran sa stanovišta upravljanja ljudskim resursima i stvaranju novih radnih mesta u „zelenoj ekonomiji". Cilj rada je da se naglasi u kojim industrijskim sektorima i na koji način se stvaraju zelena radna mesta u jednoj nacionalnoj ekonomiji.

Ključne reči: održivi razvoj, ekonomija životne sredine, upravljanje ljudskim resursima, „zelena" radna mesta, pametan rast

[1] Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

Sredinom prošog veka započeo je intenzivan rast proizvodnje, a sa njim porast potrošnje energije, na primer raznih vrsta goriva, struje, ali i vode i drugih prirodnih resursa. Intenzivirana je i poljoprivredna proizvodnja, tako da se očekuje što veći prinos (po hektaru), pa je povećana potrošnja pesticida koji mogu biti štetni po ljudsko zdravlje. Osim toga, danas se život odvija uglavnom u urbnom okruženju, te je za taj način života neophodna velika potrošnja prirodnih resursa, troši se više nego što može da se nadoknadi. Pri tome, fabrike su veliki zagađivači vazduha, i zato one imaju obavezu da smanje štetnu emisiju gasova i ugljenika. Takav celokupan odnos prema prirodi može imati negativan uticaj na ljude i prirodne ekosisteme. Iz napred navedenog, pitanje održivog rasta i razvoja postalo je aktuelno više nego ikada ranije u ekonomijama razvijenih i onih manje razvijenih zemalja.

Održivi rast i razvoj i upravljanje ljudskim resursima

Šta je to održivi razvoj? Najčešće citirana je definicija Ujedinjenih nacija, koja kaže da je to ,,razvoj koji zadovoljava sadašnje potrebe, ne ugrošavajući sposobnost budućih generacija da zadovoljavaju sopstvene potrebe". Ovakav koncept ima za cilj održavanje ekonomskog napretka, štiteći dugoročno životnu okolinu, i sprovodeći strategije razvoja (Emas, Rachel, 2015).

Zatim, ,,Zeleni rast može se posmatrati kao način za ostvarivanje ekonomskog rasta i razvoja, istovremeno sprečavajući degradaciju životne sredine, gubitak biodiverziteta i neodrživu upotrebu prirodnih resursa." (OECD, 2011).

Tako je Majkl Porter izneo stav da je zagađeni vazduh znak neefikasno korišćenih resursa. Pošto se konkurentske prednosti oslanjaju na sposobnost inovacija, ekološki propisi mogu podsticati inovacije i poboljšati konkurentnost. Pravilno dizajnirane politike zaštite životne sredine koje koriste tržišne podsticaje, mogu podstaći uvođenje novih tehnologija za smanjenje proizvodnje otpada. Racionalno i efikasno upravljanje zahteva da se u jednoj zemlji razmotri zaštita životne sredine i onih prirodnih resursa koji su od osobitog značaja za trenutni i budući ekonomski razvoj. Na ovaj način se čuvaju resursi

za buduće generacije, i to je glavna razlika između politike održivog razvoja i tradicionalne zaštite životne sredine. Glavni i opšti cilj održivog razvoja je dugoročna stabilnost ekonomije i životne sredine, a ostvariva je kroz integraciju i priznavanje ekonomskih, ekoloških i socijalnih pitanja kroz ceo proces donošenja odluka. Institucionalno govoreći, u praksi vladine agencije se organizuju oko sektorskih ministarstava i njihovih odeljenja (Emas, Rachel, 2015).

Zapažena studija o naučnom tretiranju ekoloških problema, dogodila se 1962. godine pod nazivom *Tiho proleće*, a napisala ju je Rejčel Kersonpod (Rachel Carsonpod), ukazujući na uništavanje flore i faune (najviše ptica), ali i problem opstanka čoveka na Zemlji. Tada se to pitanje smatralo lokalnim problemom, a kao prvi globalni pristup smatra se rad Forestera (J. Forrester), prikazan u knjizi *Granice rasta*, u kojoj je upozoreno da privredni rast ugrožava ekološki sastav Zemlje. Tu je data preporuka za nulti, tj. organski rast i uspostavljanje globalne ekonomsko-ekološke i demografske ravnoteže (Pupavac, Drakulić, 2015. s.119–123).

Uticaj internacionalne „arene" na organizaciju održivog razvoja jedne zemlje je od velikog zanačaja zbog oblikovanja inovacija, kultura, demokratija i javnih politika, koje treba da budu vođene principima modernosti i aktuelnosti, a to zahteva stalnu reviziju. Takođe, saradnja sa EU, SAD, Kinom, Rusijom, pa i drugim zemljama od uticaja veoma je značajna, posebno za male zemlje sa izvoznom orijentacijom.

Treba napomenuti da „održivi razvoj" nije sinonima za „održivi rast". Održivi razvoj je razvoj koji je ekološki, ekonomski i društveno održiv, i to je pitanje ,,kvalitativnog poboljšanja" i uglavnom se odnosi na razvoj bogatih zemalja. Održivi rast je pitanje ,,kvalitativnog povećanja", uglavnom se odnosi na siromašne zemlje koje treba da ,,rastu". Naime, bogate zemlje mogu ostvariti razvoj uz transformaciju u ekološku proizvodnju, dok siromašne zemlje mogu da ostvare rast uz takvu proizvodnju i time održavaju ekonomiju uz pomoć ekologije. Ovo s toga, jer ekonomska održivost nije moguća ako se prirodni resursi previše troše, preko optimalne granice koju planeta Zemlja može da ,,izdrži". Iz tih razlog je potrebno preduzeti posebne mere, kako ne bi došlo do urušavanja prirodnog okruženja, ekonomije i društva (Reddy, Thomson, 2015).

Ono što povezuje i drži čvrsto odnose između životne sredine, ekonomije i društva je koncept održivosti. Stoga prema mišljenju Por-

tera i Van der Lindea, najbolji izbori će i nadalje ostati ,,oni koji zadovoljavaju potrebe društva i koji su ekološki i ekonomski održivi, ekonomski i društveno pravični, kao i društveno i ekološki podnošljivi". To su tri međusobno povezane sfere ili tri domena održivosti. U praksi to znači da gotovo sve što čovek čini ili planira da uradi na zemlji ima implikacije na životnu sredinu, ekonomiju ili društvo i postojanje ljudi. Podržavaju se ideje da se utvrdi da li će pravilne odluke o održivom upravljanju resursima dovesti do održivog rasta za održivo društvo. Primeri ovih slučajeva uključuju odluke o korištenju zemljišta, upravljanju površinskim vodama, poljoprivrednim praksama, projektovanjem i izgradnjom zgrada, upravljanjem energijom, obrazovanjem, jednakim mogućnostima kao i donošenjem zakona i primenom tih zakona. Stoga, ekonomska održivost zahteva da se odluke donose na najprimjereniji i fiskalno najpouzdaniji način, uzimajući u obzir ostale aspekte održivosti. Zatim, socijalna održivost obuhvata osnaživanje, pristupačnost, participaciju, kulturni identnitet i institucionalnu stabilnost. Cilj socijalne održivosti je takav sistem društvene organizacije koji treba da ublaži siromaštvo i pokaže da budući razvoj smatra ljude veoma važnim. Međutim, u fundamentalnijem smislu „društvena održivost" se odnosi na vezu između socijalnih uslova kao što su siromaštvo i uništavanje životne sredine. Ublažavanje siromaštva ne bi trebalo da podrazumeva neopravdano uništavanje životne sredine niti urušavanje ekonomske stabilnosti. Održivost na društvenom nivou podrazumeva podsticanje razvoja ljudi, zajednica i kultura kako bi se postigao smisleni život, oslanjajući se na odgovarajuću zdravstvenu zaštitu, ljudska prava, rodnu ravnopravnost u obrazovanju, učešće javnosti i vladavinu zakona, socijalnu stabilnost za održivi razvoj i mir. Cilj društvene stabilnosti nije zadovoljenje svih potreba, već stvaranje kapaciteta za realizaciju svih težnji i htenja (time i određenih potreba). U skladu sa tim, UN je odobrila Agendu 2030 (SDGs), koja je poziv na akciju za zaštitu planete, okončanje siromaštva i garantovanje dobrobiti ljudi. Zatim, UN podstiče duh partnerstva između vlada, privatnog sektora, istraživanja, akademije i organizacija civilnog društva koji ima za cilj da osigura da se sada donose ispravne odluke za poboljšanje života za buduće generacije (OCD). Agenda 2030 ima pet glavnih tema, poznatih kao pet P, a to su: *ljudi, planeta, prosperitet, mir i partnerstva* (Mensah & Casadevall, 2019,7–11).

Uz definiciju održivosti životne sredine obavezno ide pravilo *izlaza* (emisija otpada treba da bude u onolikom okviru u kojem lokal-

no okruženje može da ga apsorbuje, bez degradacije budućih kapaciteta). Zatim sledi pravilo *ulaza* (obnovljivi resursi se moraju držati u okviru regenerativnih kapaciteta prirodnog sistema koji ih stvara), a tu su takođe i neobnovljivi resurs. U svakom slučaju, treba čuvati ekonomski kapital prilikom procesa ulaza i izlaza. Istorijski, ekonomija se retko bavila prirodnim kapitalom (zdravim vazduhom, netaknutim šumama), sve dok nisu postali toliko ugroženi da je dovedena u pitanje njihova izvesnost. Iz tih razloga, ljudi na planeti Zemlji moraju naučiti da žive unutar ograničenja biofizičkog okruženja od koga zavisi opstanak na zemlji (Goodland, Robert, 2002).Iz dosada navedenih razloga i Evropska unija smatra izuzetno važnim ,,Pametan rast" odnosno ekonomiju zasnovanu na znanju i inovacijama, a održivi rast zasnovan na promovisanju resursno efikasnije, zelenije i konkurentnije ekonomije koristeći liderske prednosti i sposobnosti (Pejanović, Tomaš–Simin, 2014, 3).

Novu industrijalizaciju, ili jednostavnije reindustrijalizaciju prate dva izazova, a to su sofistifikacija ili jačanje faktora znanja, i drugi ekologija i očuvanje životne sredine. ,,U teoriji ekonomskog rasta uveliko se govori o novoj paradigmi zelenog razvoja (*green growth*). Ova sintagma podrazumeva postepeno preoblikovanje razvojne politike, investicija i potrošnje prema sektorima kao što su čiste tehnologije, energetska efikasnost, zelena gradnja, obnovljiva energija, zeleni saobraćaj, vodoprivreda, upravljanje otpadom, održiva poljoprivreda i šumarstvo i održivi turizam". Promene ne dolaze više samo sa tržišta, nego su i države nosioci promena, nudeći novu preraspodelu rada između vlada, sindikata i zaposlenih. Upravo u ovome, kao i u konceptu ,,zelenih industrija", male zemlje treba da vide svoju šansu za reindustrijalizaciju, jer je sam pojam reindustrijalizacije, utkan u koncept zelenog rasta (Pokrajac, Josipović. 2015,205–207). U literaturi ne postoji jedan jedini prihvaćen model niti definicija zelene ekonomije, te se svaka definicija zasniva na verovanju da zelena ekonomija treba da pobošlja dobrobit ljudi i unapredi zdravu prirodnu okolinu. Tako održivi razvoj treba da transformiše ekonomski rast u društvene i kulturne promene u najširem smislu, te pojedincu omogući da ostvari svoj celokupni potencijal. Zelena industija je ona industrija koja ne dovodi do štete prirodnih sistema ili do štetnih zdravstvenih ishoda na ljude. Stoga ona omogućava podržavanje svih industrija, bez obzira na veličinu ili sektorsku pripadnost ili lokaciju; omogućava i proširenje grana zelene industrije. ,,To podrazumeva upotrebu brojnih

tehnoloških inovacija kao što su nove tehnologije recikliranja, obrade i upravljanja otpadom, energetsko savetovanje, usluge praćenja, merenja i analize ekoloških rizika itd. U tom smislu javlja se potreba za zelenom industrijskom politikom koja se u osnovi zasniva na delovanju dva mehanizma." Prvi je učiniti privredu zelenijom, a drugi je složeniji i radi se o stvaranju novih tehnologija, novih usluga, koje vode do razvoja novih znanja, veština koje vodi efikasnijoj upotrebi resursa unutar preduzeća. Tako je koncept zelene industrijske politike povezan sa zelenim rastom, kao i sa stepenom razvijenosti industrijske proizvodnje u nekoj zemlji. ,,Dok je suština „zelene ekonomije" postizanje većeg ljudskog blagostanja i uvećanje društvenog kapitala, koji istovremeno smanjuje rizik po okolinu; dotle „zelena industrija" svoju i proizvodnju srodnih sektora čini direktno odgovornom za efikasniji održivi razvoj uvođenjem efikasnijeg, produktivnijeg, odgovornijeg korišćenja sirovina... Na taj način zelena industrija postaje strateški sektor za realizaciju zelene ekonomije, te u krajnjem, ona istinski ovaploćuje održivi razvoj". U industrijskoj ekologiji, koristi se pristup 3R – smanjiti, ponovo upotrebiti i reciklirati (*reduce, reuse, recycle*). Dobar primer, za ovu praksu je primer Japana, industrijski jedne od najrazvijenijih zemalja sveta, koji ističe ,,proširenu odgovornost proizvođača, ali i konzumenata industrijskih proizvoda (skupljanje, sortiranje i skladištenje industrijskog i svakog drugog otpada) (Pokrajac, Josipović, 2015, 206–210). Na primer, u Nemačkoj postoji Berlinska inicijativa, uz pomoć koje se traže inovativni načini za nova radna mesta. Berlinski senat je usvojio Program ekološke rehabilitacje (OSP), koji predstavlja kombinaciju potrebe za rešavanjem mnogih hitnih ekoloških problema u istočnom Berlinu, sa potrebom za zapošljavanje. Cilj je da se zaposli veliki broj ljudi na ,,sekundarnom tržištu rada" gde su poslovi na neki način subvencionisani, i da se izvrši poboljšanje životne sredine. „Sekundarno tržište rada je pre svega savezni instrument, koji osigurava radna mesta za nezaposlene kroz subvencije Federalne agencije za rad. Regionalni program tržišta rada dodaje finansiranje troškova za osoblje i obuku, a programi poput samog OSP-a pružaju sredstva za ulaganja u šeme za otvaranje novih radnih mesta." OSP nudi odgovor na stvarne potrebe stanovništva, zaposleni provode 80% vremena na poslu, a 20% na obuci. Iz ovog oblika zaposlenosti i određene obuke, program bi mogao da olakša učesnicima prelazak na ,,pravo tržište rada" (Tapper, Shovelton, 1995,17–18, 61).

Zelena radna mesta

Pored ekonomske, socijalne i ekološke održivosti, postoji i četvrta održivost a to je ljudska (Goodland, Robert, 2002).U ekonomskom konceptu, pristup fokusiran na ljude posmatra ih kao ljudske resurse, oslanja se na njihovu motivaciju i njihovu satisfakciju na poslu, na radno i životno okruženje, brigu za zdravlje i borbi protiv nepismenosti (Maksimović, 2004, 15).

Naime, upravljanje ljudskim resursima i zelena ekonomija obuhvataju dijalog između države i ekonomske politike u smislu makroekonomskog usklađivanja, pametne specijalizacije, transformaciju ruralnog društva u urbano, proizvodnju zdrave hrane, postavljanje etičkog pitanja i odnosa prema genetski modifikovanoj hrani, konstantne obuke građanstva, jer promene se brzo dešavaju te i nivo obuke treba brzo da napreduje. Zaposlenost karakteriše: 1) kvalitet zaposlenih kroz razvoj kompetencija, motivaciju, i jednu od ključnih odlika tržišta rada – fleksibilnost; 2) do kreacije novih radnih mesta dovode inovacije i inovativnost – nosioci su mala i srednja preduzeća, zatim tehnološki razvoj i razvoj „zelenih" industrija i 3) povratak radnoj etici – koja čini novi humanizam. Kako je to govorio prof. dr Darko Tanasković na ECPD Konferenciji Ujedinjenih Nacija 2019. godine u Beogradu, čovek je odgovoran prema sebi i sopstvenoj slobodi, odgovoran je prema Bogu, svim stvarima, naciji, prirodi. Ovo podrazumeva da su rešena pitanja bezbednosti i ekonomske stabilizacije. Da bi ekonomija mogla da „diše", neophodna je zaštita od krivotvorenja, reforma institucija i organa, kao i politička nezavisnost. Čovek je danas svedok velikih promena na planeti zemlji. To su klimatske, ekološke, okeanske promene, kao i promene u odnosima među ljudima, promenama na radnom mestu, promenama u smislu povećane potrebe poštovanja žena i dece. Moderne ekonomije zalažu se za politiku „power water management". Jedan eko sistem u sebi obuhvata i sajber bezbednost, razvoj *know-how*, IT sektor – u cilju bolje iskorišćenosti faktora proizvodnje, eliminišući informacije koje su netačne i nepouzdane, aplikacije i društvene mreže koje šire paniku i dezinformacije. Ove mreže su postale dostupne kako za one koji se pojavljuju na njima, tako i za one koji ih gledaju i reprodukuju. Nadalje, karakteristike tržišta rada, razlikuju se od zemlje do zemlje. Na tržištu rada, moguće je uporediti karakteristike radnih odnosa, stopu nezaposlenosti i ekonomomsku aktivnost stanovništva. Najrazvijenije zemlje kao što su

Nemačka, Austrija, Velika Britanija, Švedska, Danska, karakteriše najveća ekonomska aktivnost stanovništva, većina ljudi pronalazi posao, te su tenzije smanjene, a i retko se pojavljuje dugoročna zaposlenost. Ova društva nemaju velikih problema sa uključivanjem mladih i ženske radne snage na tržište rada. Drugu krajnost, na primer čine najsiromašnije postsocijalističke zemlje kod kojih ima velikih problema na tržištu rada, kao što su Rumunija i Bugarska. Takođe, nepovoljno stanje na tržištu rada u jednoj zemlji smanjuje i ograničava šanse za uključivanje imigranata (Cyrek, Fura, 2019, 295).

Promene u okviru zaposlenosti događaju se na nivou industrije i preduzeća. Ove promene izazvane su prelaskom na održivi razvoj/zeleni rast i zelene tehnologije, te to dovodi do strukturnih promena u celoj ekonomiji. Uticaji na zaposlenost podrazumevaju: (1) neto uticaj na zaposlenost (tj. ravnotežu između sticanja i gubitaka posla koja je proistekla iz zelenih strukturnih promena); (2) kretanje radnika prema rastućim firmama i sektorima (preraspodela radne snage); i (3) transformaciju radnih mesta koja nisu izgubljena, niti stečena, ali su prilagođena da zadovolje zahteve zelenije ekonomije. Iako će sve tri vrste prilagođavanja zaposlenosti uticati na ekonomije na svim nivoima razvoja, verovatno će se pojaviti važne razlike u obliku i u intenzitetu tih prilagođavanja. Zadaci zelene ekonomije i zelenog posla treba da doprinesu smanjenju uticaja privrede na životnu sredinu, i doprinesu da se ispune kriterijumi za pristojan rad – dostojan rad koji podrazumeva odgovarajuće plate, sigurne uslove rada, osnovnu socijalnu zaštitu, poštovanje prava radnika i proces socijalnog dijaloga. Značajan potencijal za otvaranje novih radnih mesta nalazi se u sektorima obnovljivih izvora energije. Jednu od definicija ekološke industrije, tj. zelenih poslova ponudio je OECD 1999. godine, rekavši da su to "Industrije koje proizvode ekološke proizvode i usluge, kao što su industrije zagađenja i upravljanja resursima". Tako su "zeleni poslovi" deo ukupnog procenta zaposlenosti iznosili oko 2% u SAD 2007. godine. I program Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (UNEP) i Međunarodne organizacije rada razvili su širu industrijsku definiciju zelenih radnih mesta u 2008. godini prema kojoj zeleni poslovi čine pristojan rad, doprinose direktno smanjenju uticaja ekonomske aktivnosti na životnu sredinu do održivih nivoa. Ova definicija uključuje zaposlenost u zelenom sektoru kao i zelena zanimanja u celoj ekonomiji. Takođe, obuhvata zaposlenost u industrijama koje su u velikoj meri zavisne od resursa životne sredine (npr. poljoprivrede, šumar-

stva) i kvaliteta životne sredine (npr. turizam vezan za životnu sredinu), iako mnoge firme u ovim sektorima zavisnim od životne sredine ne rade na ekološki prihvatljiv način. Međutim, to nije sprečilo nacionalne vlade da razvijaju sopstvene definicije zelenih poslova, kako bi mogli da prikupljaju statističke podatke i donose adekvatne odluke. Na primer, američki biro za statistiku radne snage koristi dva različita pristupa za merenje zelenih poslova i to: (1) izlazni pristup, koji identifikuje poslovne institucije koje proizvode zelenu robu i usluge (GGS), procenjuje njihov udeo u ukupnoj prodaji, a zatim ih tretira kao zelene poslove; i (2) procesni pristup koji identifikuje poslovne institucije koje koriste ekološki prihvatljive proizvodne procese i prakse, bez obzira na prirodu proizvoda ili usluge koju pružaju tretirajući ih kao zelene poslove. Tako je primena prvog pristupa pokazala da je od ukupnog procenta zaposlenosti, bilo 2,4% zelene zaposlenosti u 2010. godini u SAD. ILO je procenio da je u 2009. godini bilo oko 4,3 miliona zaposlenih u sektorima obnovljivih izvora energije u svetu, ali se već tada znalo da će se taj broj ubrzano povećavati u narednim godinama. Tako bi samo u SAD-u do 2030. godine bilo 4 miliona radnih mesta u energetskom sektoru. Glavna prilagođavanja po pitanju "zelene" industrije odnose se na prilagođavanje određenih ključnih industrija i sektora, kako ona ne bi stvarala usko grlo ovakvoj ekonomije. Osim toga, to se odnosi i na radne veštine potrebne za ovu vrstu industrije kako bi se popunio strukturni jaz. Analiza pokazuje da će industrija obnovljivih izvora imati porast poslova, a industrija fosilnih goriva veliki pad potrebe za radnim mestima. Utičući na ukupnu zaposlenost na ovaj način, može se reći i da samo tržište rada utiče na smanjenje troškova emisije gasova i stvaranje efekta staklene bašte (G20, ILO-OECD, 2012, 3–6).

Glavni pokretač zelenog rasta su politike zaštite životne sredine, a potom pomoć poslodavcima i radnicima da pređu na održivi razvoj i zelenu tehnologiju. Tako se otvaranje novih radnih mesta i razvoj tržišta u sektoru obnovljivih izvora energije posmatra kroz: 1) ulogu tržišta rada i politiku razvoja veština kojom treba da se podstaknu strukturne promene u zelenoj ekonomiji i da doprinesu podjednakoj podeli socijalnih troškova, treba da se pruže informacije radnicima o nizu aktivnih i pasivnih programa tržišta rada[2], 2) opšte i

[2] Ovo predstavlja izazov za zemlje u razvoju da se pozabave prilagođavanjem zaposlenosti u industriji sa visokim emisijama i iskoriste mogućnosti rasta na osnovu novih tehnologija i čiste energije.

specifične mere politike tržišta rada – to su strategije, politike zaštite životne sredine; 3) dobro postavljen informacioni sistem za tržište rada i konsultacije – proširenje informacionih sistema, ali i koordinacija tržišta rada u pogledu svih politika zelenog rasta (ovo obuhvata prekvalifikacije, dokvalifikacije, stručno usavršavanje). Prilikom ovih aktivnosti potrebno je obratiti pažnju na troškove i rizike, kako oni ne bi pali najvećim delom na određene grupe radnika, te obezbediti pravilnu tranziciju ka zelenom rastu. Suština je uskladiti strukturno prilagođavanje na tržištu rada sa uslugama socijalne zaštite, jer prelazak na zeleni rast doprinosi suočvanju sa izazovom zvanim "fleksibilnost". Takođe, u ekonomskoj revitalizaciji lokalnih ekonomija, inicijative za razvoj radne snage imaju pozitivnu ulogu, ali ne vodeću. Takođe je značajno obezbediti osiguravanje prava radnika u rastućem sektoru, što bi zapravo činilo legalizaciju i promociju socijalne uključenosti radnika, na taj način što će se omogućiti ugroženim radnim grupama da pristupe novim ,,zelenim" poslovima. Ti poslovi treba da im omoguće pristojan rad, a njihovim porodicama izlazak iz siromaštava, a to obuhvata sektore kao što su poljoprivreda, šumarstvo i sektor neformalnih skupljača otpada. Još jedna važna stavka, jeste ,,ozelenjavanje" malih i srednjih preduzeća (MSP). Kako su ova preduzeća inovativnija i energetski i resursno efikasnija, malo zagađuju životnu sredinu, povećanje zaposlenosti u njima može biti okarakterisano kao pozitivno i inkluzivno, uz regulatorno i institucionalno okruženje koje će to potpomoći. Regulatorno znači da istraživanja i razvoj moraju biti u skladu sa potrebama i ograničenjima MSP. Institucionalno znači da je njima pomoć tržišta rada naročito važna, više nego kod velikih preduzeća, jer MSP imaju problem sa pristupom informacijama, finansiranjem, tehnologijama i programima veština jer nemaju obuku na radu. Osim ovog sektora važan je sektor poljoprivrede, jer u njemu su angažovani mali vlasnici koji su suočeni sa visokim nivoom siromaštva. Ovaj sektor je jedan od najvećih emitera staklene bašte, korisnik je i zagađivač voda. Odmah iza sledi šumarstvo, sa istim karakteristikama, zatim ribarstvo sa radnicima sa punim ili skraćenim radnim vremenom, kao i transportni sektor (vazduhoplovstvo, brodarstvo, drumski, železnički i masovni transport) koji je veliki potrošač goriva, i u velikoj meri doprinosi zagađenju vazduha (G20, ILO–OECD, 2012).

Tako i Evropska unija smatra izuzetno važnim ,,Pametan rast" odnosno ekonomiju zasnovanu na znanju i inovacijama. Ovakav pristup treba da bude odgovor Unije na izazove s kojima se savremena

društva suočavaju (klimatske promene, efikasna upotreba energije i resursa, demografski i zdravstveni problem), a održivi rast zasnovan na promovisanju resursno efikasnije, zelenije i konkurentnije ekonomije koristeći liderske prednosti i sposobnosti (Pejanović, Tomaš–Simin, 2014, 3) Ovakav pristup u mnogim zemljama i njihovim vladama, kao i međunarodnim institucijama, ukazuje da su potrebne velike reforme. ,,Potreban je fokus na tehnologiju, nauku i informacije, modifikaciju tržišta (ispravljanje nedostataka regulacije) i reformu vlade." Od tehnologije se očekuje da pruži ekonomsku i socijalnu korist. Pojedini teoretičari se čak zalažu za promenu ravnoteže poreza i subvencija u korist zaposlenosti i životne sredine. Akcenat je na lokalnoj samoupravi i nivoima grada, uz korišćenje najbolje prakse, prosvetljenih građanskih lidera i aktivno partnerstvo sa lokalnim biznisom (Hopwood, Mellor and O'Brien, 2005).Mnogi ekonomski instrumeni (porezi na ugljenik, kontrolne kvote za vađenje resursa), povećaće troškove sirovina i energije koje se koriste u proizvodnim procesima. Poslovni menadžeri će nastojati da smanje troškove, smanjenjem broja operacija, što dovodi do smanjenja broja zaposlenih, a može se javiti i multiplikativni efekat, da druge firme koje su u lancu snabdevanja, takođe smanje obim svog poslovanja, jer su zavisne od industrije koja umanjuje broj radnika. Tada je potrebno iznalaziti alternativne oblike zapošljavanja, na primer kroz preseljenje ili perusmeravanje. Umanjenje broja radnika može sprečiti i ušteda na sirovinama, za ona preduzeća koja ih premnogo troše. U literaturi je poznata ,,Porterova hipoteza" koja sugeriše da regulacija dovodi do kompenzacije inovacijama, tj. da inovativne ideje, stvorene željom da se smanje troškovi poštovanja novih ekoloških propisa stvaju nove i jeftinije načine izvođenja i realizacije neke akcije. Ove inovacije, mogu dovesti i do apsolutnih prednosti u odnosu na slične kompanije u stranim zemljama (McNeill, Williams, 2005).Međutim, direktna opasnost ugrožavanja planete zemlje postaje porast broja stanovnika, prekomerna industrijalizacija, obradive površine zbog kojih se uništavaju prirodna staništa. Formula koja prikazuje interakciju između stanovništva (P), bogatstva (A) – mereno prosečnom potrošnjom po glavi stanovnika, tehnološkog razvoja (T) i ljudskog uticaja na okolinu (I), prikazana je jednačinom: $I = P \times A \times T$.

Tako je jasno da rast stanovništva i visok nivo prosečne potrošnje po stanovnika predstavlja veliku prepreku održivom razvoju. Prosečna potrošnja po stanovniku u razvijenim zemljama je 32 puta veća

nego u državama u razvoju. Iz toga je očito, da male zemlje ne predstavljaju opasnost po globalni održivi razvoj. Ovi autori predlažu novu paradigmu tehnološkog razvoja, a to je zamena rasta produktivnosti rada, za rast produktivnosti resursa. Naravno, ovo ne važi za male zemlje, jer one nisu dostigle svoj maksimalni nivo rasta, te ne smeju podrediti okolinu privrednom rastu (Pupavac, Drakulić, 2015, 119–123).

Naime, demografski rečeno, više zaposlenih radnika, proizvodi više robe i usluga dok potražnja za tim proizvodima traje, traje i rast. Međutim, u nedostatku inovacija, nema stvaranja novih radnih mesta, te time, kao i povećanjem stanovništava, dolazi do pada produktivnosti[3] (Le, Christianson, Bietsch, 2016,5).

Zaposlenje smanjuje rizik od siromaštva, ali nije garancija većeg blagostanja ili izlaska iz siromaštva, jer je kvalitet zaposlenja ključni faktor koji ga opredeljuje. Ekonomski razvoj je moguć samo ako se shvati da su glavni ekonomski resurs – ljudi, a da razvoja ljudskog resursa nema bez pristupa dobrom obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, socijalnoj zaštiti, pravosudnoj zaštiti, bez pristupa istinitim informacijama i novim tehnologijama. Razvoja ljudskih resursa, a time i ekonomskog razvoja, nema bez korporativne odgovornosti, stroge etike u poslovanju, socijalne participacije, eliminisanja korupcije i veće transparentnosti, fiskalne discipline i primene strogih pravila poslovanja s ciljem zaštite i unapređenja nacionalne ekonomije (Dokmanović, 2015, 147–149).

Ulaganje u ljudski kapital, dovodi do uštede korišćenja fizičkih i prirodnih resursa, ali dovodi i do koristi zaposlenima stvarajući im bolji životni standard i blagostanje. Investicije u strukovno obrazovanje najviše doprinose ekonomskom rastu. Kada se posmatra društveni i ekonomski razvoj, onda se pogled na nivo obrazovanja menja i tada je potrebno stvarati prilike za sve ljude, jedni da dalje napreduju, a one ,,ranjive" grupe da imaju jednaku priliku da ne ostanu siromašne. Strukturna nezaposlenost dovodi do povećanja ukupne nezaposlenosti, urušavanja stečenih kvalifikacija, zato je potrebno promovisati obrazovanje koje vodi održivom razvoju društva. Nezaposlenost osobito pogađa najsiromašnije članove društva, nekvalifikovanu radnu snagu, kao i onu neadekvatno kvalifikovanu, zatim žene i mladu populaciju. Najteže pogađa siromašnije države i one u tranziciji, po-

[3] Dobro je znati da zdrava radna snaga stvara više vrednosti po osobi (Le, Christianson, Bietsch, 2016, 5).

tom niže klase u svim državam (Jakimovski, 2011, 73–75).

Dugoročno, održivi razvoj nacionalne privrede nije moguć bez delotvorne upotrebe kapitala, koji se povećava ulaganjem u nauku i obrazovanje te istraživanje i razvoj, pristup inovativnim proizvodima i uslugama koje odgovaraju zahtevima tržišta, razvojem preduzetništva, te povećanjem intelektualnog vlasništva (zaštićeni tržišni znakovi, patenti, licence). Intelektualni kapital (znanje) je kao neopipljiva vrednost, sve važniji za produktivnost i konkurentnost preduzeća i nacionalnih ekonomija, a ,,zelene" čini održivim (Sundać, Babić, 2015).

Definisanje zelenih poslova podrazumeva svaki pristojan posao koji doprinosi očuvanju ili obnovi kvaliteta životne sredine, bilo u kom sektoru, kao što su poljoprivreda, industrija, usluge i administracija. Zeleni poslovi, moraju biti produktivni, treba da pružaju adekvatne prihode, socijalnu zaštitu, poštuju prava radnika i daju priliku radnicima da donose odluke od uticaja za njihovu životnu okolinu. Preduzećima treba omogućiti da se prilagođavaju klimatskim promenama, da smanjuju potrošnju energije i sirovina, da ograniče emisiju gasova sa efektom staklene bašte i minimiziraju otpad i zagađenja. Na toj osnovi napravljena je podela na a) pristojne zelene poslove u zelenoj industriji, b) pristojne nezelene poslove u zelenoj industriji, c) neprikladne zelene poslove, d) pristojne zelene poslove u nezelenoj industriji, e) zaposlenost u zelenoj industriji, f) zelena zanimanja i g) pristojna radna mesta. Čista zelena radna mesta su u segmentima *a, b* i *d* na nivou cele ekonomije. Većina definicija identifikuje zelene poslove sa industrijama zapošljavanja za koje se procenjuje da proizvode zelene proizvode i usluge. Zeleni poslovi se razvijaju u zelenim sektorima kao što su poljoprivreda, šumarstvo, građevinarstvo, proizvodnja ili transport, koji posluju na ekološki prihvatljiv način. ,,Pozitivno je to da će povećana potražnja i ulaganja u zelenije proizvode i usluge, kao i opremu i infrastrukturu za njihovu proizvodnju dovesti do širenja određenih industrija i preduzeća. To će se pretvoriti u veću potražnju radne snage i otvaranje novih radnih mesta (direktna radna mesta), pre svega u zelenom sektoru. Tako zelena ekonomija dovodi do promena unutar sektora ekonomije. Pored toga, zahvaljujući međuindustrijskim odnosima rastućih industrija, koristi se i drugi delovi ekonomije koji daju inpute zelenom sektoru koji se širi, stvarajući dodatnu zaposlenost (indirektna radna mesta), uključujući nezelene sektore, poput visoke izolacije (staklo i cement za zelene zgrade ili čelična i ugljenična vlakna za noževe i kule vetroturbina). Prihod ostvaren

ovom dodatnom ekonomskom aktivnošću preraspodeljuje se trošenjem na dodatnu potrošnju i ulaganje širom privrede, stvarajući dodatno zapošljavanje (indukovani efekti) pored direktnih i indirektnih poslova. Broj radnih mesta stvorenih u svim fazama zelenog procesa zavise od veličine tražnje i ulaganja, trgovine (gde se sami proizvodi ili inputi uvoze, oduzimajući od domaće tražnje ili izvoza, čime se povećava domaća potražnja i povezano zapošljavanje) i elastičnosti zapošljavanja (radna mesta koja se stvaraju ili održavaju po jedinici potražnje)". U ekonomiji su i bruto i neto gubici i efekti važni, te tako bruto efekti su jednaki broju radnika koji menjaju posao. Osim toga, govore i da li se promena posla dešava unutar jednog sektora, ili se radi o međusektorskoj pokretljivosti. Neto efekti su važni, jer pokazuju hoće li zelenija ekonomija stvoriti više radnih mesta ili rezultirati gubitkom radnih mesta. Jedna studija je pokazala da postoji nedostatak veština u sektorima industrije obnovljivih energija u interdisciplinarnim oblastima, a nedostaju veštine liderstva, upravljanja u inženjerskim zvanjima, inspekcijskim poslovima i poslovima finansiranja. Prisutan je manjak veština i u bioenergetskim zanimanjima, jer programi obuke zaostaju za brzo rastućom tražnjom. Iz tih razloga, mnoge zemlje će morati da prilagođavaju svoje i razvijaju nove strategije obrazovanja i obuke. Još je važnije prilagođavati veštine sa kreativnošću, prilagodljivošću u sposobnost za razvijanje ,,transferzalnih" veština. Neophodne su strategije na dugi rok ,,koje objedinjuju ciljeve, energiju, okruženje, obrazovanje i razvoj vještina, politike i odgovorna ministarstva, kako bi se prilagodili klimatskim promjenama i prešli na čistu i održivu proizvodnju i potrošnju na načine koji maksimiziraju stvaranje dostojnog rada i čine ga dostupnim svima". Tradicionalna zanimanja pretrpeće značajne promene, na primer u kontekstu zelene gradnje, vodoinstalater će možda morati da razmotri recikliranje otpadnih voda ili ugradnju solarnog grejača vode, dok će električaru možda biti potrebno razumevanje fotonaponske tehnologije. Nadalje, u građevinskom sektoru pokreće se potražnja za zelenim sertifikatima, revizorima i procenjivačima (ILO, 2012).

Shvatajući i uviđajući značaj održivog razvoja, može se reći da je on postao svojevrsni naučnotehnološki poduhvat. U ovom kontekstu važne su institucije – veliki broj nacionalnih, međunarodnih i nevladinih institucija koje u sebi imaju ugrađene ciljeve održivog razvoja, a na međuvladinom nivou ovim temama bave se Ujedinjene nacije, tačnije njihovo Odeljenje za ekonomska i socijalna pitanja. Pored njih,

održivi razvoj se prati i na nivou preduzeća i konsultantskih organizacija. Važne su i vrednosti – sve one vrednosti koje podržavaju održivi razvoj, tako da svako ima korist od razvoja (Kates, Parris, Leiserowitz, 2005). Potrebna je nova generacija investicione politike, novo značajnije mesto inkluzivnog rasta i održivog razvoja, u čijem centru su napori za privlačenje i korist od ulaganja. U nacionalnim investicionim politikama, akcija je potrebna na strateškom, normativnom i administrativnom nivou, tako obuhvatajući strategije, alate i institucije, partnerstva, ali i vlade koje igraju aktivnu ulogu u tome (UNCTAD, 2015). Cilj Agende 2030 je da se okončaju siromaštvo i glad u svim oblicima, kao i da ljudi mogu dostojno i ravnopravno da ispune potencijal u zdravom okruženju. Ljudsko blagostanje je važno jer sprečava kriminal, izopštenost, isključenost i pokreće ekonomske i ekološke promene u skladu sa znanjima i veštinama, kompetencijama i psihološkim i fizičkim sposobnostima. Intenzivno se radi na povećanju nivoa ljudskog blagostanja, i to se vidi kroz zdravlje ljudi, jer danas su ljudi zdraviji, duže žive, generalno su obrazovaniji, i imaju pristup resursima i informacijama više nego ikada. One najmanje razvijene zemlje, još uvek imaju problema sa iskorenjivanjem siromaštva, nepismenosti, zdravstvene zapuštenosti, imaju prisutan nedostatak pijaće vode i sanitarnih usluga. Tako je njihova otpornost na šokove, katastrofe i neočekivane promene, bilo zdravlja, posla ili nekakvih bezbednosnih promena u zemlji veoma niska (Independent Group of Scientists appointed by the Secretary-General, 2019).

Zaključak

Zeleni rast ima za cilj ekonomski održivi razvoj (i rast) koji sprečava degradaciju životne sredine. Pravilna i realna politika zaštite životne sredine može podstaći razvoj i uvođenje novih tehnologija za smanjenje proizvodnje otpada. Ekonomska i socijalna održivost treba da vode ka ublažavanju siromaštva, treba da pokažu da ljude smatraju veoma važnim činiocem društva, nudeći im smislen život, ravnopravnost u obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti, kao i zaštitu njihovih ljudskih prava. Pored ekonomske, socijalne i ekološke održivosti, postoji i četvrta održivost, a to je ljudska održivost. U mikro i makro ekonomiji ljudi se posmatraju kao resurs i kao važan izvor konkurentnosti preduzeća. Promene na nivou zaposlenosti javljaju se u smislu

preraspodele radne snage, transformacije radnog mesta ili strukturnih promena. Značajan potencijal za otvaranje novih radnih mesta nalazi se u sektorima obnovljivih izvora energije i zelene industrije. Ulaganje u ljudski kapital, dovodi do uštede korišćenja fizičkih i prirodnih resursa, ali dovodi i do koristi zaposlenima stvarajući im bolji životni standard i blagostanje. Investicije u strukovno obrazovanje najviše doprinose ekonomskom rastu. Kroz obrazovanje je potrebno stvarati jednake prilike za sve ljude, jedni da dalje napreduju, a one ,,ranjive" grupe da imaju jednaku priliku da ne ostanu siromašne. Nezaposlenost naročito pogađa najsiromašnije članove društva, nekvalifikovanu radnu snagu, kao i onu neadekvatno kvalifikovanu, zatim žene i mladu populaciju. Zeleni poslovi i radna mesta razvijaju se u zelenim sektorima kao što su poljoprivreda, šumarstvo, građevinarstvo, proizvodnja ili transport, koji posluju na ekološki prihvatljiv načina. Međutim, direktna opasnost ugrožavanja planete zemlje postaje porast broja stanovnika, prekomerna industrijalizacija i obradive površine zbog kojih se uništavaju prirodna staništa. Uviđajući značaj održivog razvoja, može se reći da su važne institucije – veliki broj nacionalnih, međunarodnih i nevladinih institucija, a pored njih, održivi razvoj se prati i na nivou preduzeća i konsultantskih organizacija. Važne su i vrednosti – sve one vrednosti koje podržavaju održivi razvoj i koje su vidljive za sve. Iz svega napred rečenog, može se zaključiti da će zaštita životne sredine i održivi rast i razvoj u budućnosti biti veoma važno pitanje ekonomske politike zemalja širom sveta.

LITERATURA

Cyrek, Magdalena, Fura, Barbara. 2019. „Employment for Sustainable Development: Sectoral Efficiencies in EU Countries", *Social Indicators Research,* 143(6), 277–318.

Dokmanović, Mirjana. 2015. „Neophodnost tranzicionog zaokreta Srbije ka potrebama ljudi, zajednice i države", u V. Matejić (prir.): *Tehnologija, kultura i razvoj,* Udruženje „Tehnologija i društvo", Ekonomski fakultet u Subotici, Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije Elektrotehnički fakultet, Podgorica, Subotica, 138–152.

Emas, Rachel. 2015. „The Concept of Sustainable Development: Definition and Defining Principles", *Brief for GSDR*, Florida International University, Retrieved May 08, 2020 from the World Wide Web https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5839GSDR%202015_SD_concept_definiton_rev.pdf, pristupljeno 8. maja2020.

G20, ILO, OECD. 2012. „Sustainable development, green growth and quality employment, Realizing the potential for mutually reinforcing policies", *ILO, OECD*, 1–16.

Goodland, Robert. 2002. „Sustainability: Human, Social, Economic and Environmental", *World Bank,* Washington, USA, 1–3.

Grgurić, Ivan. 2011. „Evropa 2020 – evropska strategija za pametan, održiv i uključiv razvoj", *Revija socijalne politike,* Dokumentacija, god. 18, br. 1, 119–124.

Hopwood, Bill, Mellor, Mary, O'Brien, Geoff. 2005. „Sustainable Development: Mapping Different Approaches, Sustainable Development", *Sustainable Development,* 13, 38–52.

ILO. 2012. *Working towards sustainable development Opportunities for decent work and social inclusion in a green economy*, Retrieved, May, 4. 2020. From the Worl Wide Web htpp://International Labour Organization, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_181836.pdf.

Independent Group of Scientists. 2019. *Global Sustainable Development Report 2019: The Future is Now – Science for Achieving Sustainable Development,* Department of Economic and Social Affairs United Nations, New York.

Jakimovski, Jorde. 2011. „The Human Capital as a Factor in The Sustainable Development", Škola biznisa, Br 3, 1–14.

Kates, Robert, W. Parris, Thomas, M. Leiserowitz, Anthony, A. 2005. „What is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice", *Environment, Science and Policy for Sustainable Development,* Vol. 47, No. 3, 8–21.

Lee, Marlene, Christianson, Hanna, Bietsch, Kristin. 2016. „Global Employment and The Sustainable Development Goals", *Population Buillten,* December, Vol. 71, No. 2, 1–24.

Maksimović, Marijana. *Upravljanje ljudskim resursima u međunarodnom poslovanju,* IEN, 2004.

McNeill, Judith, M. Williams, Jeremy, B. 2005. „The employment effects of sustainable development policies", *Universitas 21 global,* Working paper, No 011, 1–18.

Mensah, Justice & Ricart Casadevall, Sandra. 2019. „Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review", *Cogent Social Sciences,* 5:1, 1–21, (1653531).

OECD. 2011. OECD Sustainable Development Programes and Initiatives 2009–2010, Key Achievements and Special Initiatives, February, OECD, Sustainable Development Focus Areas.

Pejanović, Radovan, Mirela Tomaš-Simin. 2014. „Održivi razvoj u strateškim dokumentima Evropske unije", u Katić, V. (prir). *Trendovi razvoja: Razvojni potencijal visokog obrazovanja,* Kopaonik, Paper No. T5.1–1, 1–4.

Pokrajac, Slobodan, Josipović, Sonja. 2015. „'Zelena industrija' i proces reindustrijalizacije", *Ekonomski vidici*, XX, Br. 2–3, 203–212.

Pupavac, Drago, Drakulić, Danica. 2015. „Ekonomija održivog razvoja", u: Matejić, V. (prir), *Tehnologija, kultura i razvoj,* Udruženje „Tehnologija i društvo", Ekonomski fakultet u Subotici, Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije Elektrotehnički fakultet, Podgorica, Subotica, 119–137.

Reddy, TL, Thomson, RJ. 2015. „Environmental, Social and Economic Sustainability: Implications for Actuarial Science", *Institute of Actuaries of Australia,* Sydney, Australia, 1–28.

Sundać, Dragomir, Babić, Mirjana. 2015. „Prostorno planiranje kao čimbenik razvoja u županijama", u Smolčić J, D. Koružnjak, B. (prir), *Intelektualni kapital ufunkciji razvoja nacionalnog gospodarstva*, Primorsko-Goranska Županija: Zavod za prostorno uređenje, 117–125.

Tapper, Richard, Shovelton, Romy. 1995. *Employment and Sustainable Development: The Role of Local Environmental Initiatives in Job Creation,* European foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin, Ireland.

UNCTAD. 2015. *Investment policy framework from sustainable development,* UNCTAD.org, Retrieved May 05, 2020 from the World Wide Web https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaepcb2015d5_en.pdf.

Marijana Maksimović

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: GREEN JOBS

Abstract:

Sustainable development today is one of the most important topics in industrial societies, but also in those less developed countries. Sustainable development is particularly important in ecology and geography in terms of environmental protection and conservation of natural resources, then in biology in the context of the survival of life and human species on Earth. In economics, sustainable development refers to the rational use of natural resources in the process of creating sustainable economic (industrial) development and the potential of creating new jobs: employment and human resource management. Such jobs are called green jobs. In addition, it is considered in economics from the point of view of sustainable development in tourism, as technological development in industries, sustainable development in agricultural economics and application of agro-technical measures, in investment policy and international economy. The common and accepted concept of sustainable development is divided into three basic dimensions: environmental, economic and socially sustainable, comprising the seventeen development goals defined by the United Nations. In this paper, sustainable development will be considered from the point of view of human resource management and job creation in "green economy". The aim of the paper is to emphasize in which industrial sectors and in what ways green jobs are created in a national economy. Green economy leads to changes within the economic sector. Long-term strategies are needed that bring together goals, energy, environment, education and skills development, policies and responsible ministries. Sustainable development is monitored at national and international levels and at the level of companies and consulting organizations.

Keywords: sustainable development, environmental economy, human resource management, "green" jobs, smart growth

RANKO SOVILJ
Naučni saradnik
Institut društvenih nauka, Beograd
soviljpeca@gmail.com, rsovilj@idn.org.rs

Koncept održivog razvoja u savremenom bankarstvu – zeleno bankarstvo[1]

Apstrakt

U savremenim uslovima poslovanja, društveno odgovorno bankarstvo postalo je globalni fenomen. Koncept održivog razvoja utiče na preformulisanje bankarskog poslovanja u pravcu pružanja novih bankarskih usluga i kreiranja novih (zelenih) bankarskih poslova, kojima se osim profitnih, ostvaruju i širi društveni i ekološki ciljevi. Stoga se u radu, nakon definisanja zelenog bankarstva i finansija, ukazuje na značaj zelenih bankarskih poslova u sektoru poslovanja sa stanovništvom i privredom, uključujući i investiciono bankarstvo. Na kraju rada, ukazaće se na trenutno stanje i perspektive razvoja zelenog bankarstva u domaćem pravnom poretku. U zaključku rada ističe se neophodnost daljeg razvoja zelenog bankarstva i kreiranje novih, zelenih bankarskih proizvoda i usluga.

Ključne reči: održivi razvoj, zeleno bankarstvo, zeleni bankarski poslovi, društveno odgovorno poslovanje banaka, zaštita životne sredine

Uvod

Uticaj čoveka na životnu sredinu i više je nego očigledan uzimajući u obzir sve veću iscrpljenost prirodnih resursa, usled upotrebe fosilnih goriva, prekomernog sečenja šuma, akumulacije štetnih materija u prehrambenoj industriji i podzemnim vodama, oštećenje ozonskog omotača. Navedeni problemi su se sa lokalnog i regionalnog preneli na globalni nivo, budući da je očigledna povezanost između ekonomskog rasta, porasta broja stanovnika, siromaštva i degradacije životne sredine (Stanojević, Mitić & Rakić, 2013, 438).

[1] Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Jedan od osnovnih preduslova za odgovarajuću primenu koncepta održivog razvoja, ali i za preventivno delovanje na neodgovorno ponašanje pojedinaca, kompanija i regulatornih tela prema životnoj sredini, jeste omogućavanje većeg učešća javnosti u procesu saodlučivanja u očuvanju životne sredine (Jančetovič, Janković & Cvijić, 2012, 58). U tom pogledu, zapaženu ulogu imaju finansijske institucije, pre svega, banke, koje sprovode različite kampanje i investiraju u ekološki prihvatljive projekte.

Poslednjih decenija koncept održivog razvoja u bankarstvu sve više dobija na značaju na međunarodnom nivou, i nameće se kao dobro rešenje za postizanje sistemske i finansijske stabilnosti (Kostadinović & Radojičić, 2017, 110). Koncept održivog razvoja banaka podrazumeva društveno odgovorno poslovanje banaka, kao i poslovanje koje je usmereno na očuvanje životne sredine. Od uprave banaka očekuje se proaktivna uloga u razvoju korporativne društvene odgovornosti u očuvanju životne sredine, a sve u cilju realizacije koncepta održivog razvoja, s jedne strane, i povećanja konkurentske prednosti, s druge strane (Jančetovič, Janković & Cvijić, 2012, 56). Termin društveno odgovorno poslovanje banaka integralni je deo koncepta korporativne društvene odgovornosti. Korporativna društvena odgovornost (*Corporate Social Responsibility – CSR*) predstavlja koncept koji podrazumeva angažovanost profitno orijentisanih privrednih subjekata u društvenim pitanjima koja mogu, ali nužno i ne moraju, biti posledica njihovih aktivnosti (Jovićević & Žugić, 2018, 374). *World Business Council for Sustainable Development – WBCSD* definiše društvenu odgovornost banaka kao njihovu opredeljenost u doprinošenju održivom ekonomskom razvoju, uzajamno sarađujući sa zaposlenima, njihovim porodicama, lokalnom zajednicom, te društvom u celini, a sve u cilju unapređenja njihovog životnog standarda (Saraiva & Serrasqueiro, 2007, 82).

Koncept društveno odgovornog poslovanja banaka nije svojstven samo konvencionalnim poslovnim bankama. Takođe, društveno odgovorno poslovanje banaka izraženo je u islamskom bankarstvu, u kontekstu implementacije društveno odgovornih inicijativa. Kroz društveno odgovorno poslovanje, banke mogu kreirati održive proizvode, kao što su: ekološki, etički, socijalni i/ili investicioni fondovi. Takođe, banke mogu promovisati održivi razvoj i društveno odgovorno poslovanje podsticanjem i stimulisanjem kompanija koje posluju shodno principu održivog razvoja, ali, i istovremeno sankcionisati one kompanije koje ne posluju shodno usvojenim standardima društveno odgovornog poslovanja,

uskraćivanjem njihovog kreditiranja. Osim navedenog, etički orijentisane banke usmerene su na aktivnosti od opšte dobrobiti za celokupnu društvenu zajednicu poput: odobravanja pristupačnijih stambenih kredita; dodele lokalnih stipendija i sponzorisanjem tradicionalnih lokalnih manifestacija (Jovićević & Žugić, 2018, 376).

Određenje koncepta „zelenog" u finansijama i bankarstvu

Globalno posmatrano, ne postoji opšteprihvaćena definicija zelenih finansija. Danas se ne koristi samo termin zelene finansije, već se upotrebljavaju i drugi termini, koji nagoveštavaju sve veći značaj koncepta zelenih finansija. U tom pogledu, termin zelene finansije sa održivim razvojem može se objasniti pomoću koncepta održivih finansija, finansiranja životne sredine, finansiranja smanjenja emisije štetnih gasova i klimatskih promena (Noh Hee, 2018, 3).

Tendencija „ozelenjavanja" finansija koja je poslednjih decenija veoma aktuelna u svetu, nastala je iz potrebe da maksimiziranje profita ne bude jedini cilj banaka, već da se paralelno sa sticanjem profita uzme u obzir očuvanje životne sredine i društveno odgovorno poslovanje banaka. S tim u vezi, politika zelenih finansija podrazumeva preorijentisanje sa profita kao primarnog, ako ne i jedinog cilja preduzetih aktivnosti banaka, ka ciljevima koji inkorporiraju održivi razvoj, zaštitu životne sredine, društveno odgovorno poslovanje uz neizbežno ostvarenje profita (Rakić, Mitić & Raspopović, 2012, 173).

U teoriji ne postoje jedinstveni stavovi po pitanju „ozelenjavanja" finansija. Pojedini autori ističu da bi „ozelenjavanje" finansija postalo iluzija bez mogućnosti da se primeni u praksi, ako se ne prihvati interaktivna kompleksnost ekoloških faktora koji su sinergetski i obuhvataju tri stuba: 1. ekološku regulativu; 2. ekološku inovativnu politiku i 3. ekološku socijalnu odgovornost. Ova tri stuba su pretpostavka za izgradnju zelene ekonomije. Upravo, održivi ekonomski rast pretpostavlja ravnotežu između ekoloških činilaca ekonomskog rasta i postojećih kapaciteta u okruženju (Musu, 2010, 1).

Trend „ozelenjavanja" finansija nastao je iz neophodnosti promene globalne ekonomije u cilju zaštite životne sredine. S obzirom na nezaustavljiv proces globalizacije, koji prožima i povezuje sve ekonomske tokove, sasvim je očigledno zašto je ugrožena mogućnost održavanja blagostanja u svetu, posebno imajuću u vidu učestale ekonomske krize i recesije. Jedan od načina

ublažavanja posledica krize je kreiranje novih („zelenih") finansijskih proizvoda i usluga, zasnovanih na održivom razvoju.

Zeleno bankarstvo, odnosno bankarstvo u kontekstu održivog razvoja može se odrediti kao odluka uprave banaka da kreiraju proizvode i usluge koji obuhvataju društvenu i komponentu zaštite životne sredine (Stanojević, Mitić & Rakić, 2013, 437). S tim u vezi, zeleno bankarstvo pretpostavlja uvođenje novih metoda i tehnologija, koje imaju za cilj kreiranje specifičnih bankarskih proizvoda i usluga, uzimajući u obzir zaštitu životne sredine, energetsku efikasnost, smanjenje emisije štetnih gasova, reciklažu, očuvanje biodiverziteta itd. Zeleno bankarstvo pozicionira se u preseku između finansijskog sektora, zaštite životne sredine i održivog ekonomskog razvoja (Rakić, Mitić & Raspopović, 2012, 168). Osim toga, zeleno bankarstvo podrazumeva kreiranje novih metoda i tehnika za unapređenje tradicionalnih bankarskih poslova, koji bi trebalo da inkorporiraju uticaj na životnu sredinu. Uočeni su značajni rizici zaštite životne sredine prilikom kreditiranja klijenata, s obzirom da rizik zaštite životne sredine koji se vezuje za klijenta banke, može postati direktan generator finansijskog rizika za tu banku. Stoga se preporučuje zelenim bankama da sprovode odgovorno finansiranje svojih klijenata, što podrazumeva postupak selekcije na osnovu usklađenosti namene kredita sa održivim razvojem i uticajem na životnu sredinu. S tim u vezi, banke su u obavezi da procenjuju kreditni rejting i likvidnost klijenata, koji mogu postati ugroženi zbog promene državne politike ili promenjenih preferencija potrošača i industrijskih klijenata, kao rezultat pokušaja da se ostvari održivost. Neadekvatna selekcija klijenata može negativno uticati na finansijske pokazatelje i rezultate poslovanja banaka. Pored toga, može ugroziti poslovni ugled banke ukoliko investira u aktivnosti klijenata, čije poslovanje ima negativne implikacije na životnu sredinu (Rakić, 2016, 93).

Usled povećanog protoka informacija, pre svega, posredstvom medija, ali i većom zainteresovanošću prosečnog kupca za očuvanje životne sredine i sprečavanje klimatskih promena, trend „ozelenjavanja" finansija dobija još više na značaju. Upravo u ovom porastu potražnje za zelenim finansijskim proizvodima i uslugama, banke su prepoznale šansu za kreiranjem novih (zelenih) bankarskih poslova, kojima bi privukli nove klijente, investirali u zelene projekte, i time povećali sopstvenu sposobnost i konkurentnost na tržištu. Osim banaka, i druge finansijske institucije, poput osiguravajućih društava, investicionih fondova nastoje da kreiraju i sprovode zelenu strategiju u svojim poslovnim aktivnostima (Rakić, Mitić & Raspopović, 2012, 171).

Banke koje na vreme prepoznaju i implementiraju razne forme „zelenih" pravnih poslova u svoje poslovanje, u prilici su da privuku veći broj klijenata, i na taj način povećaju svoj profit, istovremeno doprinoseći održivom razvoju. Imajući u vidu potencijal koji nudi zeleno bankarstvo, pojedine finansijske institucije razvile su negativnu praksu *greenwashinga*. Naime, *greenwashing* predstavlja koncept u kome finansijske institucije i kompanije pokušavaju da uz pomoć „zelenih" PR marketing aktivnosti promovišu svoju instituciju kao ekološki svesnu i društveno odgovornu, a da pri tom ona to nije (Rakić & Mitić, 2012, 56). *Greenwashing* se koristi u manipulativne svrhe kako bi se realizovali sumnjivi ciljevi, najčešće sticanje profita kroz podizanje ugleda kompanije ili sticanja političke podrške. Prisustvo *greenwashinga* predstavlja integralni deo poslovanja u svim privredama, finansijskom sektoru i kompanijama. S obzirom na to da je nemoguće u potpunosti iskoreniti *greenwashing*, neophodno ga je svesti na prihvatljivu meru. Upravo, standardizacija pravila i odgovarajući regulatorni okvir za zelene finansije treba da doprinesu smanjenju rizika (Rakić, 2016, 96). S druge strane, neophodno je da zakonodavac propiše odgovarajuću sankciju za one institucije koje nastave sa praksom *greenwashinga*, zbog lažnog predstavljanja i dovođenja investitora u zabludu.

Zeleni bankarski poslovi

Bankarski poslovi su oni pravni poslovi koji za svoj predmet imaju promet novca i hartija od vrednosti, kao i određene usluge koje banke obavljaju svojim klijentima u vezi sa platnim prometom (novcem) i hartijama od vrednosti (Vasiljević, 2008, 343). Na osnovu ovog, zelene bankarske poslove možemo definisati kao one pravne poslove koje banka zaključuje sa svojim klijentima pridodajući im dodatnu, ekološku komponentu gde god je to moguće. Zeleni bankarski poslovi zapravo su klasični bankarski poslovi koji su usled rastućih potreba savremene ekonomije i održivog razvoja, uslovljenog usavršavanjem bankarske tehnike, doživeli određena poboljšanja i modifikacije. Zeleni bankarski poslovi postaju sve brojniji i raznovrsniji, čime omogućuju bankama da uvećaju svoje učešće na tržištu, povećaju profit, poboljšaju zadovoljstvo zaposlenih, steknu lojalnost svojih klijenata, poboljšaju poslovni ugled pozitivnim izveštavanjem u medijima, ojačaju odnose i partnerstva sa ekološki nastrojenim stejkholderima (Noh Hee, 2018, 10).

Postoje tri nivoa „ozelenjavanja" bankarskih poslova. Prvi nivo odnosi se na uticaj same banke iz redovnog poslovanja. To podrazumeva, pre svega, uvođenje online pristupa bankarskim uslugama koji pomaže u smanjenju direktnog uticaja u poslovanju. Na taj način, banke smanjuju troškove kancelarijskog materijala, pošte, velikog broja filijala, čime se smanjuju troškovi bankarskih usluga (Rakić, 2016, 97). Sledeći nivo „ozelenjavanja" bankarstva pretpostavlja postupak uvođenja novih bankarskih proizvoda i usluga, čime se proširuje paleta bankarskih pravnih poslova. Kreiranje zelenih bankarskih poslova ima direktan uticaj na psihiloški efekat, s obzirom da klijenti postaju svesni da dorinose očuvanju društvene i životne sredine. Poslednji, najviši nivo odnosi se na uvođenje sistema za upravljanje društvenom i životnom sredinom, čija je svrha da pored merenja neposrednog uticaja iz poslovanja, ponude novih proizvoda i usluga, u potpunosti meri uticaj bančinih klijenata i svih poslovnih partnera na društvenu i životnu sredinu. Krajnji cilj jeste da banke, a posredstvom njih, i ceo finansijski sektor implementira društveno odgovorno poslovanje kao sastavni deo svog redovnog poslovanja (Rakić, 2016, 98).

S obzirom na porast interesovanja za zeleno bankarstvo, neophodno je odrediti koji se bankarski poslovi određuju kao „zeleni". U svetu ne postoji opšteprihvaćena kategorizacija zelenih bankarskih poslova, ali se u literaturi neretko navodi stanovište Jin Noh Hee, koji je prema predmetu poslova, razvrstao zelene bankarske poslove u četiri osnovne grupe: poslovanje sa stanovništvom, poslovanje sa privredom, uključujući i investiciono bankarstvo, upravljanje imovinom i osiguranje (Noh Hee, 2018, 10–12).

Zeleni bankarski poslovi u sektoru poslovanja sa stanovništvom

Sektor poslovanja banke sa stanovništvom obuhvata kreditne, depozitne i uslužne poslove banke sa fizičkim licima (tj. poslove kod kojih banka po nalogu svog klijenta izvršava određene usluge trećim licima, poput: izdavanja bankarske garancije, akreditiva, dokumentarnog inkasa, emituje hartije od vrednosti, obavlja platni promet i slično). U svaki od navedenih bankarskih poslova može se inkorporirati element „zelenog", odnosno ekološka komponenta (Rakić & Mitić & Raspopović, 2012, 175). Među najrasprostranjenijim zelenim pravnim poslovima banke u sektoru poslovanja sa fizičkim licima su sledeći poslovi: izdavanje zelenih platnih

kartica; odobravanje zelenih auto kredita; odobravanje zelenih hipoteka i odobravanje zelenih kredita za rekonstrukciju i adaptaciju nekretnina.

Zelene platne kartice predstavljaju deo osnovne bankarske ponude namenjene stanovništvu. Zelene kreditne i depozitne kartice sve više dobijaju na značaju, posebno u Evropskoj uniji. *Grosso modo*, ove kartice funkcionišu tako što vlasnici ovih kartica doniraju iznose između 0,1% i 0,5% od vrednosti svake obavljene kupovine. Donirana sredstva uplaćuju se na račune posebnog ekološkog fonda, osnovanog pri banci, ili na račune nevladinih organizacija za zaštitu životne sredine. Primer dobre prakse je zelena kartica *HSBC Visa Card*. Pri svakoj kupovini ovom karticom, 0,1% iznosa kupovine prenosi se na „*HSBC* zeleni krov za škole." Dalje, vlasnicima ove kartice omogućene su određene privilegije pri kupovini ekološki prihvatljivih proizvoda i usluga kod određenih trgovaca (Rakić, 2016, 98).

Poslednjih godina zabeležen je rast kupovine automobila na električni i hibridni pogon. Upravo to je uslovilo kreiranje posebne vrste kredita – zelenih auto kredita, kao i subvencije države za kupovinu ovih vozila, s obzirom da se ova vozila odlikuju smanjenom emisijom štetnih gasova (električna vozila imaju nultu emisiju izduvnih gasova). Osnovna odlika zelenih auto kredita u odnosu na klasične kredite je niža kamatna stopa. Kamatna stopa na kredite za kupovinu ovih vozila niža je od 0,25% do 0,5% u odnosu na kredite za kupovinu vozila na konvencionalan pogon. Nižu kamatnu stopu određuju parametri poput potrošnje goriva i emisije ugljendioksida. Dodatna pogodnost ovih kredita su niži troškovi obrade kredita i manje papirologije (Rakić & Mitić, 2012, 58). Takođe, zeleni auto-krediti smanjuju kreditni rizik banke, s obzirom da je praksa pokazala da su korisnici zelenih auto-kredita solventniji i da redovno ispunjavaju dospele obaveze po odobrenim kreditima.

Zeleni hipotekarni krediti, odnosno krediti za kupovinu nekretnina nude potrošačima nižu kamatnu stopu od tržišne. Kamatna stopa je niža za 0,125% do 0,25% naspram kamatne stope na cenu redovnih hipotekarnih kredita. Osnovni uslov za odobrenje zelenih hipotekarnih kredita je da se dobijena sredstva investiraju u kuće, odnosno stanove, izgrađene energetski efikasnijim materijalima od prosečnih materijala. Odobravanjem zelenog hipotekarnog kredita dobija se ekološki prihvatljiv životni prostor koji smanjuje troškove življenja. S druge strane, više papirologije i dokazivanja namene korišćenje sredstava ističe se kao glavni nedostatak ovih kredita. Zeleni hipotekarni krediti nastali su tokom osamdesetih godina 20. veka, i danas čine oko 1% svih hipotekarnih kredita u Sjedinjenim Američkim Državama (Rakić, 2016, 99).

Slični zelenim hipotekarnim kreditima su tzv. zeleni sekundarni hipotekarni krediti koji su namenjeni za rekonstrukciju i adaptaciju nekretnina. Zapravo, oni predstavljaju dodatni kredit na već postojeći hipotekarni kredit koji se odnosi na istu nepokretnost. Kamatne stope na ove kredite niže su za 0,33% u odnosu na redovne kredite, a mogi biti niže i do 1%. Ovi krediti omogućuju klijentima banke da obnove svoje nepokretnosti energetski efikasnijim materijalima. Uglavnom se sredstva dobijena ovim kreditima investiraju u ugradnju solarnih panela, vetro energetskih sistema, ugradnju energetski efikasne stolarije, zamenu grejnih tela, ozelenjavanje krovova, spoljašnju i unutrašnju izolaciju nekretnine (Rakić, Mitić & Raspopović, 2012, 177). Uslov za odobrenje sekundarnog hipotekarnog kredita je kreditna sposobnost i bonitet klijenta, koju procenjuje banka, kako bi odobrila klijentima dodatnu hipoteku na istoj nepokretnosti.

Zeleni bankarski poslovi u sektoru poslovanja sa privredom i investiciono bankarstvo

Za razliku od poslovanja sa stanovništvom, poslovanje sa privredom odnosi se na kreditiranje pravnih lica – privrednih društava. Trend „ozelenjavanja" bankarskih poslova sve više obuhvata poslove korporativnog i investicionog bankarstva. Investiciono bankarstvo obavlja poslove emisije i trgovine hartija od vrednosti klijenata banke. Među najučestalijim poslovima sa privredom su: finansiranje zelenih projekata, izdavanje zelenih hartija od vrednosti, emisija sekjuritizovanih hartija od vrednosti, izdavanje finansijskih derivata, izdavanje kreditnih garancija i odobravanje lizinga.

Finansiranje zelenih projekata podrazumeva pravni posao u kojem banka odobrava zajam (kredit) klijentu – privrednom društvu za precizno definisanu namenu, koji će investirati u velike infrastrukturne projekte koji imaju za cilj očuvanje životne sredine, odnosno ublažavanje posledica klimatskih promena. S druge strane, korisnik kredita (zajma) obavezuje se da će banci plaćati ugovorenu kamatu i primljeni iznos novca vratiti u vreme i na način kako je predviđeno ugovorom.[2] Radi finansiranja ovih zelenih projekata, neretko je potrebno osnovati bankarski konzorcijum

[2] Zakon o obligacionim odnosima, *Službeni list SFRJ*, br.29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, *Službeni list SRJ*, br.31/93 i *Službeni glasnik RS*, br.18/2020, čl. 1065.

zbog visine zajma. Praksa je pokazala da se prilikom finansiranja zelenih projekata 30–40% sredstava prikupi iz donacija, dok se preostala vrednost projekta obezbeđuje po osnovu kredita. U prethodnom periodu, zeleni projekti koji su prikupili najviše sredstava bili su iz oblasti telekomunikacija, petrohemije, prirodnih resursa, obnovljivih izvora energije, efikasnijeg korišćenja energije (Rakić, Mitić & Raspopović, 2012, 178). Razvoj zelenog finansiranja projekata u privredi zastupljen je među najvećim globalnim bankama kao što su: *JP Morgan, BNP Paribas, Barclays, Rabobank*, koje imaju nekoliko različitih pristupa organizacionog vođenja projektnog i korporativnog finansiranja (Rakić, 2016,101).

U cilju zaštite životne sredine i posledica klimatskih promena, banke su kreirale čitav asortiman finansijskih derivata, kako bi pomogli kompanijama čije poslovne aktivnosti u najvećoj meri zavise od vremenskih (ne)prilika. Finansijski derivati treba da omoguće ovim kompanijama da se izbore sa promenama u prihodima. *Goldman Sachs* nudi najveći asortiman finansijskih instrumenata koji se mogu koristiti za ublažavanje rizika izazvanog nepovoljnim ili nepredvidivim vremenskim uslovima. Posebna vrsta finansijskih derivata su oni koji su vezani za energiju vetra, i koji omogućuju proizvođačima energije vetra zaštitu od nepovoljnog kretanja vetra (Rakić, Mitić & Raspopović, 2012, 178–179).

Investicione banke nude svojim klijentima veliki izbor finansijskih derivata, kao što su: opcije, svopovi, fjučersi, forvard ugovori. Osim emisije navedenih derivata, banke učestvuju u trgovini finansijskim derivatima za račun klijenata, a, takođe, pružaju im savetodavne usluge u vezi trgovine. Sem finansijskih derivata, banke odobravaju zeleni lizing. Predmet zelenog lizinga isključivo su nova i održiva tehnološka rešenja koja su u skladu sa principima zaštite životne sredine. Primer dobre prakse su *ABN AMRO* i *Deutsche Bank,* koje odobravaju zelene lizinge po preferencijalnim kamatnim stopama. Tokom 2014. godine, *Deutsche Bank* je obezbedila više od jedne milijarde evra za finansiranje projekata u oblasti obnovljivih izvora energije ukupne vrednosti preko četiri milijarde evra (Rakić, 2016, 103).

Uz već spomenute aktivnosti, banke emituju zelene hartije od vrednosti i učestvuju u trgovini na sekundarnom tržištu kapitala. Najrasprostranjenija zelena hartija od vrednosti jeste zelena obveznica (*Green Bond*). Zelena obveznica je integralna komponenta zelenih finansija i, kao takva, najperspektivnije sredstvo u prikupljanju kapitala privatnog sektora koji se može aktivirati u borbi protiv klimatskih promena. Iako su ih prvobitno emitovale međunarodne razvojne

banke i multilateralne institucije, korporativne i državne zelene obveznice koje su se pojavile u narednom periodu, podstakle su ogroman rast u finansijskom sektoru: godišnja emisija zelenih obveznica porasla je sa četiri milijarde dolara u 2010. godini na više od 150 milijardi dolara u 2017. godini (Ross, 2018, 6).

Pored zelenih obveznica, postoje i druge zelene hartije od vrednosti kreirane u posebne svrhe. Dobar primer inovativnog pristupa tržištu kapitala su ,,kat obveznice" ili obveznice katastrofe, kreirane zbog klimatskih promena. U pitanju je relativno nov finansijski instrument, potencijalno visokog prinosa i visokog rizika, uglavnom povezan sa osiguranjem. Obveznice katastrofe predstavljaju dužničke hartije od vrednosti koje su prilagođene reosiguranju, u cilju prenošenja rizika usled ostvarivanja katastrofalnih šteta izazvanih klimatskim promenama. Svrha emisije kat obveznica je prikupljanje sredstava u slučaju nastupanja prirodnih nepogoda kao što su: zemljotresi, erupcije vulkana, uragani, cunami i drugo (Tasić, 2015, 3).

Upravljanje imovinom

Upravljanje imovinom postaje jedan od najbrže rastućih segmenata u finansijskom sektoru. Strategija upravljanja imovinom obuhvata niz pravnih poslova, od pružanja konsultativnih usluga klijentima, poreske politike, upravljanje investicionim fondovima, izrade finansijskih projekcija i planova na međunarodnom nivou, pružanje brokerskih i dilerskih usluga u poslovima sa hartijama od vrednosti. Shodno tome, upravljanje imovinom podrazumeva specijalizaciju usluga koje zahtevaju finansijsku analizu iskombinovanu sa procenom i izborom vrednosnih papira, implementacijom planova i redovnim monitoringom investicija (Baietti, Shlyakhtenko, La Rocca & Patel, 2012, 75). Primer dobre prakse su karbon fondovi. Naime, karbon fondovi su investicioni fondovi, kod kojih se prikupljena sredstva investiraju u jasno definisane projekte: poslovi plasiranja sredstava u sertifikate za smanjenje emisije štetnih gasova ili karbon kredite. Poslednjih godina, aktuelni su postali održivi investicioni fondovi (*sustainable investment funds*), koji prikupljena sredstva investiraju isključivo u zelene hartije od vrednosti, s obzirom na to da imaju pozitivan učinak na zaštitu životne sredine (Rakić, 2016, 104–105).

Poslovi osiguranja

Globalizacija finansijskih tokova dovela je do formiranja „velikih finansijskih supermarketa" ili *one stop shop*, čiji delokrug poslova, pored komercijalnog i investicionog bankarstva, obuhvata i poslove osiguranja, što nedvosmisleno ukazuje na ponudu na jednom mestu, koja može zadovoljiti sve finansijske prohteve klijenata (Sovilj, 2016, 43). Sledstveno tome, sasvim je očekivano da su upravo ove finansijske institucije kreirale nove forme osiguranja u finansijskom sektoru. Primer dobre prakse su holandska *Rabobanka* i švajcarsko osiguravajuće društvo *Swiss Re*.

Poslovi zelenog osiguranja kreirani su na polju neživotnog osiguranja. Postoje dve forme zelenog osiguranja; osiguranje zasnovano na karakteristikama koje uzimaju u razmatranje zaštitu životne sredine, te shodno tome se određuje visina premija, i osiguranje razvijeno za čiste tehnologije, ili za one koje umanjuju efekat emisije štetnih gasova. Primera radi, *start up* kompanije mogu osigurati solarne panele ili vetroturbine kroz garantno osiguranje kako bi se obezbedili sigurni prihodi od poslovanja (Baietti, Shlyakhtenko, La Rocca & Patel, 2012, 76).

Do sada najrasprostranjeniji vid ,,zelenog" osiguranja je osiguranje u auto-industriji, u formi osiguranja ,,plati koliko voziš", gde se premija osiguranja izračunava prema pređenom kilometru. Osim toga, kupci električnih i hibridnih vozila sa smanjenom emisijom štetnih gasova dobijaju povlastice u vidu smanjenja premije osiguranja. Direktiva EU 63/2011 predviđa obavezu za proizvođače motornih vozila da smanje emisiju ugljendioksida na 130 grama po pređenom kilometru,[3] s obzirom na to da motorna vozila pripadaju grupi najvećih svetskih zagađivača zbog emisije ugljen-dioksida i ostalih štetnih čestica, nastalih sagorevanjem pogonskog goriva. Osim navedenog, vlasnici električnih vozila imaju dodatne pogodnosti, u vidu poreskih olakšica. Naime, od 1. januara 2020. godine,

[3] Commission Directive 2011/63/EU of 1 June 2011 amending, for the purpose of its adaptation to tehnical progress, Directive 98/70/EC of the European Parliament and of the Council relating to the quality of petrol and diesel fuels. Pomenuta odredba izazvala je obostrano nezadovoljstvo stručne i naučne javnosti. S jedne strane, proizvođači motornih vozila ističu da je postavljeni zahtev suviše oštar, i da se na njih prevaljuje prevelika odgovornost za zagađenje životne sredine i globalno zagrevanje, te da su neophodna ogromna finansijska ulaganja za ispunjenje propisanih uslova, koja mogu uticati na rezultat poslovanja. S druge strane, ekolozi, filantropi i pobornici očuvanja životne sredine navode da je pomenute zahteve potrebno dodatno pooštriti, okrivljujući automobilsku industriju da je najveći zagađivač životne sredine (Nedić, 2015, 34).

vlasnici električnih vozila u Srbiji oslobođeni su plaćanja poreza na upotrebu pri produženju registracije,[4] budući da je reč o ekološki čistim vozilima koja nemaju emisiju izduvnih gasova, te samim tim ne zagađuju životnu sredinu. Takođe, identifikovana je dodatna forma auto-osiguranja, koja se odnosi na smanjenja premije ukoliko se upotrebljavaju reciklirani delovi za automobile prilikom njihovog servisiranja, popravke ili zamene dotrajalih delova (Rakić, 2016, 104).

Strategija održivog razvoja u bankarskom sektoru Srbije

Opšteprihvaćena definicija održivog razvoja je da je to: ,,Razvoj koji zadovoljava potrebe u sadašnjosti bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe" (World Commission on Environment and Development, 1987). Objavljivanjem izveštaja ,,Naša zajednička budućnost" (*Our Common Future*) na Svetskoj komisiji za životnu sredinu 1987. godine, postavljeni su temelji za razvoj i sprovođenje politike održivog razvoja. Spomenuti izveštaj poslužio je kao osnova za kreiranje strategije i politike zaštite životne sredine u mnogim zemljama. Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije usvojena je 2008. godine, i definiše održivi razvoj kao ciljno orijentisan, dugoročan, neprekidan, sveobuhvatan i sinergetski proces koji utiče na sve aspekte života (ekonomski, socijalni, ekološki i institucionalni) na svim nivoima (Nacionalna strategija održivog razvoja R. Srbije, 2008, 2). Na osnovu navedenog konstatuje se da se koncept održivog razvoja odnosi na zajedničko delovanje na ekonomski rast (podizanje ekonomske efikasnosti i produktivnosti, modernizaciju tehnologije), društveni progres (društvenoodgovorno poslovanje uz smanjenje stope siromaštva, unapređenje zdravstvene zaštite) i životnu sredinu (smanjenje zagađenja i toplotnog zagrevanja, očuvanje biodiverziteta itd.), odnosno u sinergiji ovh oblasti (Stanojević, Mitić & Rakić, 2013, 438).

Bankarski sektor, u pogledu implementacije osnovnih principa održivog razvoja, reagovao je sporije nego drugi sektori u ekonomiji.

[4] Zakon o porezima na uplatu, držanje i nošenje dobara, *Službeni glasnik RS*, br.26/2001, 80/2002, 43/2004, 24/2011, 100/2011 – usklađeni din. izn., 120/2012 – usklađeni din. izn., 113/2013 – usklađeni din. izn., 68/2014 – dr. zakon, 140/2014 – usklađeni din. izn., 109/2015 – usklađeni din. izn., 112/2015, 105/2016– usklađeni din. izn., 119/2017 – usklađeni din. izn., 104/2018 – usklađeni din. izn., 86/2019 i 90/2019 – usklađeni din. izn., čl. 5, str. 1, tač. 6.

Generalno posmatrano, bankarski sektor i nije neposredni zagađivač životne sredine, u smislu da direktno doprinosi povećanoj emisiji izduvnih gasova. Međutim, banke se mogu posredno smatrati odgovornim, ukoliko finansiraju klijente čija poslovna delatnost ima negativne implikacije na životnu sredinu. S druge strane, postoje slučajevi u kojima su banke bile direktno odgovorne za štetni uticaj na životnu sredinu izazvane aktivnostima svojih klijenata. Najčešće navođen slučaj u literaturi je *The US versus Fleet Factors Corporation* iz 1991. godine, u kojem je banka, koja je finansirala Korporaciju smatrana odgovornom, i bila je dužna da pokrije troškove dekontaminacije zemljišta korporacije. Budući da je banka imala učešće u finansijskom menadžmentu korporacije, sud je zauzeo stanovište da je banka imala mogućnosti da utiče na odluke korporacije koje su, u krajnjoj instanci, i doprinele zagađenju, premda banka zvanično nije imala nikakav uticaj na preduzete aktivnosti korporacije (Jeucken, 2004, 168–169).

Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije ne prepoznaje banke i bankarski sektor kao važnu komponentu održivog razvoja, izuzev preporuke koja se odnosi na podsticanje razvoja elektronskog bankarstva (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008, 39). Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije za period od 2009. do 2017. godine, takođe nije na adekvatan način sagledao položaj i mogućnosti bankarskog sektora u kontekstu održivog razvoja. Prema Akcionom planu, banke mogu finansirati određene projekte u smislu održivog razvoja, poput poslova zaštite od degradacije i promene namene zemljišta, i to samo kod aktivnosti izgradnje tržišta dugoročnih kredita za kupovinu državnog i drugog zemljišta.

Iz akcionog plana može se sagledati da se bankama omogućava realizovanje posrednih aktivnosti koje će doprineti postizanju ciljeva održivog razvoja. Međutim, ni akcioni plan, ni relevantni zakonski propisi koji uređuju poslovanje banaka, nisu prepoznali značaj uvođenja određenih formi bankarskih poslova koji treba da doprinesu održivom razvoju. Pretpostavlja se da su donosioci javnih politika u Srbiji bili uverenja da bankarski sektor ne može doprineti realizaciji ciljeva održivog razvoja, osim u kontekstu stavljanja na raspolaganje tradicionalnih bankarskih proizvoda i usluga, pre svega kreditiranje svojih klijenata (Stanojević, Mitić & Rakić, 2013, 441).

U Srbiji posluju banke, koje putem kreditnih linija, finansiraju obnovljive izvore energije i energetsku efikasnost. Među tim bankama su: *Intesa banka, Erste banka, Procredit banka, Unicredit banka i Credit*

Agricole banka. U pogledu upotrebe obnoviljivih izvora energije u Srbiji, važno je naglasiti da se ulažu značajni napori na sprovođenju određenih projekata obnovljivih izvora energije. Finansijska podrška uglavnom dolazi iz inostranih i evropskih fondova. Primer dobre prakse je kompanija *Fintel Energija A.D.* koja je tokom 2019. godine izgradila najveću vetroelektranu u Evropi, pod nazivom *Maestrale Ring* u Vojvodini (Ilić, Stojanović & Đukić, 2019, 105). Banka Credit Agricole Srbija potpisala je ugovor o finansiranju sa KfW, nemačkom razvojnom bankom, koja posluje u okviru nemačkog Ministarstva finansija, u iznosu od 20 miliona evra, za finansiranje razvojnih projekata i obnovljivih izvora energije u skladu sa globalnom strategijom i postulatima Credit Agricole grupe, koja na prvom mestu ističe ekologiju i društveno odgovorno poslovanje. Zahvaljujući aranžmanu sa KfW bankom, banka Credit Agricole Srbija pruža povoljne kredite stanovništvu i privredi, koji doprinose poboljšanju energetske efikasnosti i razvoju obnovljivih izvora energije kao što su: efikasniji energetski sistemi za grejanje i hlađenje, energetski efikasna rasveta, vozila na električni i hibridni pogon sa smanjenom emisijom izduvnih gasova (Ilić, Stojanović & Đukić, 2019, 105).

Zaključak

Zeleno bankarstvo i finansije postali su integralni deo ekonomije, kako na globalnom, tako i na lokalnom nivou. Neoboriva je pretpostavka da kroz bankarski sektor cirkuliše sav novac jedne privrede, od suficitarnog ka deficitarnom sektoru, uz ulogu banke kao posrednika. Upravo banke kao posrednici u povezivanju suficitarnog i deficitarnog sektora trebalo bi da imaju značajniju ulogu u sprovođenju politike održivog razvoja, implementiranjem „zelene" komponente u svoje poslovne aktivnosti. Da bi se podstakao dalji razvoj zelenog finansijskog sistema, i podržalo zeleno bankarstvo neophodno je usvajanje regulatornih mera i odgovarajućih pravnih propisa.

Prema raspoloživim podacima, uočava se da se ova vrsta finansiranja relativno nova i nedovoljno poznata u našoj zemlji, s obzirom na to da se pojavila prethodnih godina. Najvećim delom, zeleno finansiranje inicirano je kreditnim linijama od strane međunarodnih finansijskih institucija. Imajući u vidu da još uvek nije usvojen regulatorni okvir koji se odnosi na zeleno bankarstvo, teško je proceniti koliko je domaći bankarski

sektor dostigao viziju „zelenog finansiranja." Stoga je neophodno u narednom periodu sprovesti reformu domaćeg zakonodavstva, usvajanjem sistema za upravljanje društvenom i životnom sredinom u celokupnom bankarskom sektoru Srbije. Uostalom, izvesno je da će tokom pristupnih pregovora obaveza Republike Srbije biti harmonizacija domaćih propisa sa evropskim u pogledu zaštite životne sredine (poglavlje br. 27). Ovo je prilika da donosioci javnih politika i pojedinačne finansijske institucije usvoje i primene koncept zelenog bankarstva u realizaciji održivog ekonomskog razvoja. To bi predstavljalo osnovu za dalji razvoj zelenog bankarstva.

LITERATURA

Baietti, Aldo, Shlyakhtenko, Andrey, La Rocca, Roberto & Patel D.Urvaksh. 2012. *Green Infrastructure Finance: Leading Initiatives and Research*. Washington: The World Bank.

Commission Directive 2011/63/EU of 1 June 2011 amending, for the purpose of its adaptation to tehnical progress, Directive 98/70/EC of the European Parliament and of the Council relating to the quality of petrol and diesel fuels.

Ilić, Biljana, Stojanović, Dragica & Đukić, Gordana. 2019. „Green economy: mobilization of international capital for financing projects of renewable energy sources" in: *Green Finance*, Vol. 1, No. 2, 94–109.

Jančetović, Mila, Jovanović, Radica & Cvijić, Jana. 2012. „Strategija komunikacije banaka i osiguravajućih kompanija za održivi razvoj"; u: Z. Grandov, M. Laketa, i S, Jakupović (urednici): *Moć komunikacije 2012*, Banja Luka: Panevropski univerzitet „Apeiron".

Jeucken, Marcel. 2004. *Sustainability in Finance: Banking on the Planet*. Eburon Academic Publishers.

Jovićević, Ratimir & Žugić, Jelena. 2018. *Marketing u savremenom bankarstvu*. Podgorica: Univerzitet Mediteran.

Kostadinović, Ivana, & Radijičić, Jelena. 2017. „Bankarski sektor u kontekstu održivog razvoja" u: *Ekonomika*, Vol. 1, No. 2, 109–119.

Musu, Ignazio. 2010. „Green Economy: great expectation or big illusion", *Working Paper*, Venice: Ca' Foscari University of Venice, Department of Economics, 1–13.

Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br.57/2008.

Nedić, Nemanja. 2015. *Aktuelno stanje i problem osiguranja motornih vozila u Srbiji*. master rad, Beograd: Univerzitet Singidunum.

Noh Hee, Jin. 2018. „Financial Strategy to Accelerate Green Growth" in: *ADBI Working Paper Series*, No. 866, 1–23.

Rakić, Slobodan. 2016. *Ispitivanje uticaja društveno odgovornog poslovanja na profitabilnost banaka u Evropskoj uniji*. doktorska disertacija, Sremska Kamenica: Univerzitet Edukons, Fakultet poslovne ekonomije.

Rakić, Slobodan & Mitić, Petar. 2012. „Green Banking – Green Financial Products with Special Emphasis on Retail Banking Products", Presov: Vydavateľstvo Prešovskej University, 54–60.

Rakić, S. Slobodan, Mitić, D. Petar, & Raspopović, V. Neda. 2012. „Primena koncepta 'zelenog' u finansijama i bankarstvu" u: *Poslovna ekonomija*, Vol. 6, No. 1, 167–182.

Ross, Alex. 2018. „Green Bonds: Securities Regulation Towards a Low-carbon Economy" u: *International Financial Law,* Wellington: Victoria University of Wellington, Faculty of Law, 1–56.

Saraiva, P. Paulo. & Serrasquiero, Zelia Maria Silva. 2007. „Corporate Sustainability in the Portugese Financial Institutions" in: *Social Responsibility Journal*, Vol. 3, No. 2, 82–94.

Sovilj, Ranko. 2016. *Pravni režim ograničenja rizika u poslovanju trgovaca hartijama od vrednosti.* doktorska disertacija, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet.

Stanojević, Dražena, Mitić, Petar & Rakić, Slobodan. 2013. „Strategija bankarskog sektora u kontekstu održivog razvoja – perspektive Srbije" u: *Strategijski menadžment i sistemi podrške odlučivanju u strategijskom menadžmentu*, Vol. XVIII, 437–446.

Tasić, Marija. 2015. „Правни аспекти издавања и конверзије заменљивих обвезница", 1-18, Retrived April 20, 2020 from the World Wide Web *http://www.tasiclaw.com/fajlovi/procedura_za_izdavanje_zamenljivih_obveznica.pdf*

Vasiljević, Mirko. 2008. *Trgovinsko pravo.* Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Službeni glasnik.

Zakon o obligacionim odnosima, *Službeni list SFRJ*, br.29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, *Službeni list SRJ*, br.31/93 i *Službeni glasnik RS*, br.18/2020.

Zakon o porezima na uplatu, držanje i nošenje dobara, *Službeni glasnik RS*, br.26/2001, 80/2002, 43/2004, 24/2011, 100/2011 – usklađeni din. izn., 120/2012 – usklađeni din. izn., 113/2013 – usklađeni din. izn., 68/2014 – dr. zakon, 140/2014 – usklađeni din. izn., 109/2015 – usklađeni din. izn., 112/2015, 105/2016 – usklađeni din. izn., 119/2017 – usklađeni din. izn., 104/2018 – usklađeni din. izn., 86/2019 i 90/2019 – usklađeni din. izn.

Ranko Sovilj

THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN MODERN BANKING – GREEN BANKING

Abstract:

In modern business conditions, socially responsible banking has become a global phenomenon. The concept of sustainable development influences the reformulation of the banking business in terms of providing new banking services and creating new (green) banking operations, which, in addition to profit, also achieve broader social and environmental goals. After the defining green banking and finance, the paper highlights the importance of green banking in the retail and corporate sectors, including investment banking. In the final part of the paper, the author points to the current state and perspectives of green banking development in the national legislation. In the conclusion, the author emphasizes the necessity of further development of green banking and the creation of new, green banking products and services.

Keywords: sustainable development, green banking, green banking products and services, corporate social responsibility, environmental protection.

DRAGOLJUB TODIĆ
Redovni profesor
Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
dtodic@ymail.com

SANJA JELISAVAC-TROŠIĆ
Viša naučna saradnica
Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
sanja@diplomacy.bg.ac.rs

Globalni međunarodno-pravni okvir i finansiranje u oblasti klimatskih promena: između normativnog i prakse[1]

Apstrakt

U uvodnom delu rada se definiše okvir analize i daju izvesne metodološke napomene. Naglašavaju se značaj i karakter problema klimatskih promena, kao i značaj pitanja finansiranja aktivnosti u oblasti klimatskih promena. Prvi deo rada je posvećen analizi globalnih međunarodnih ugovora u oblasti klimatskih promena. Posebno se sagledavaju rešenja koja se odnose na finansiranje aktivnosti prilagođavanja na klimatske promene i sprečavanja klimatskih promena. U drugom delu rada se daje prikaz postojećih mehanizama finansiranja aktivnosti u oblasti klimatskih promena na globalnom nivou, na primeru Zelenog klimatskog fonda, i ukazuje na relevantnost za Republiku Srbiju. U trećem delu rada se raspravlja o nekim izazovima u postojećem sistemu međunarodno-pravne regulative u oblasti klimatskih promena, uključujući i primenu instrumenta za finansiranja aktivnosti u ovoj oblasti na primeru Zelenog klimatskog fonda. Osnovni cilj rada je sagledavanje stanja međunarodno-pravne regulative u oblasti klimatskih promena na globalnom nivou u delu koji se odnosi na finansiranje aktivnosti u ovoj oblasti.

Ključne reči: klimatske promene, Pariski sporazum o klimi, međunarodni ugovori, finansiranje, Zeleni klimatski fond

Uvod i metodološke napomene

U raspravi o globalnim međunarodno-pravnim aspektima upravljanja u oblasti klimatskih promena i načinu kako je regulisano pitanje finansiranja trebalo bi voditi računa o nekoliko prethodnih pitanja.

[1] Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Srbija i izazovi u međunarodnim odnosima 2020. godine", koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu tokom 2020. godine.

Najpre, potreban je dogovor u pogledu razumevanja globalnog i izuzetno složenog karaktera problema klimatskih promena, zatim fizičkih karakteristika klimatskih promena i uticaja koje procesi u klimatskom sistemu imaju na ljude, prirodu i druge elemente životne sredine.[2] Potom, neophodno je imati u vidu da su klimatske promene na različite načine predmet regulisanja većeg broja međunarodnih ugovora (globalnih i regionalnih), te bi preciznije utvrđivanje relevantnosti svakog od njih moglo biti preispitivano sa stanovišta različitih kriterijuma.[3] Ovome bi trebalo dodati i fizičku povezanost problema klimatskih promena sa većim brojem drugih pitanja od značaja za stanje klime što upućuje na potrebu uvažavanja stanja u različitim privrednim granama za koje se smatra da daju najveći doprinos postojećem stanju klime. U vezi sa ovim je i pitanje preplitanja ciljeva u različitim oblastima, sa ciljevima u oblasti klimatskih promena. Neki autori sa posebnim entuzijazmom raspravljaju o potrebi usaglašavanja veza između energetskog sektora, sektora proizvodnje hrane, sektora vodoprivrede i sektora upravljanja zemljištem u svetlu sve većih zahteva čoveka i promena klime. (Da Silva, et. al, 2019, Li & Lin, 2020, Lovvorn, 2016). Zatim, trebalo bi imati u vidu globalni karakter problema klimatskih promena koji podrazumeva uvažavanje izvesnih okolnosti u međunarodnoj zajednici, a posebno pravila koja se odnose na procese usaglašavanja interesa velikog broja država i drugih subjekata u međunarodnim odnosima. Ovo je snažno povezano i sa specifičnostima procesa upravljanja na globalnom nivou, kao i aktivnostima relevantnih subjekata multilateralnog karaktera, a pre svega međunarodnih organizacija čije aktivnosti se, više ili manje, međusobno prepliću.

U ovom radu se daje prikaz osnovnih elemenata arhitekture prava i obaveza država u vezi sa klimatskim promenama, koji proističu iz tri ključna međunarodna ugovora. Sagledavaju se, prevashodno, norme koje se odnose na finansiranje aktivnosti u oblasti klimatskih promena. Istovremeno, daje se prikaz stanja finansiranja aktivnosti u

[2] U radu se polazi od, u savremenoj literaturi, preovlađujućih stavova da se može govoriti o postojanju klimatskih promena kao problema i doprinosu čoveka i njegovih aktivnosti nastanku klimatskih promena, na način kako se ovi problemi razumeju u savremenim međunarodnim ugovorima u oblasti klime. Rasprava o različitim dimenzijama tzv. klimatskog skepticizma u ovom radu se ostavlja po strani. Za šire videti kod Edvardson, et. al, 2017; Legras, 2013; Capstick, et. al, 2014.

[3] Što značajno prevazilazi predviđeni obim ovog rada.

oblasti klimatskih promena na primeru Zelenog klimatskog fonda.[4] Značaj finansijskih instrumenata za ostvarivanje ciljeva međunarodnih ugovora treba posmatrati u kontekstu ukupnih prava i obaveza država članica. Pitanje relevantnosti rasprave za Republiku Srbiju (RS) trebalo bi posmatrati, najmanje, sa stanovišta dva kriterijuma. Prvi se tiče procena stanja klimatskih promena i njihovog uticaja na RS u narednih nekoliko decenija, odnosno do kraja XXI veka. Drugi razlog koji naglašava značaj pitanja koja se ovde razmatraju proističe iz činjenice da se RS nalazi u procesu EU integracija i da je veći deo nacionalnih propisa u oblasti životne sredine i drugim relevatnim oblastima (uključujući i klimatske promene) već obuhvaćen postupkom usaglašavanja sa propisima EU.[5]

Globalni međunarodno-pravni okvir u oblasti zaštite klime

Međunarodni ugovori od značaja za zaštitu klime

U najužem smislu posmatrano, „klima"[6] i različita druga pitanja povezana sa „klimom", predmet su pravnog regulisanja tri međunarodna ugovora globalnog karaktera i oni su obuhvaćeni u ovoj analizi

[4] Pored ovog fonda u sistemu koji je uspostavljen Okvirnom konvencijom UN o promeni klime funkcionišu i druga tela koja se bave finansiranjem (Globalni fond za životnu sredinu, Adaptacioni fon, Specijalni fond za klimatske promene, Fond za najmanje razvijene države). Naravno, finansiranje aktivnosti u oblasti klimatskih promena obuhvata znatno širi krug subjekata od nacionalnih, prego regionalnih do globalnih i u detaljnijoj analizi bi trebalo voditi računa o međusobnim uticajima i preplitanju pojedinih finansijskih mehanizama.

[5] Pitanje trenutnog nivoa usaglašenosti nacionalnih propisa sa propisima EU, kao i efekti na stanje u oblasti životne sredine zaslužuje posebnu analizu.

[6] Ako se za osnovu pojma uzmu definicije čije značenje daje Okvirna konvencija UN o promeni klime onda je sasvim jasno da je, zbog širine ovih definicija, izuzetno teško utvrditi precizne granice onoga što bi moglo ući u okvir analize. Podsećamo "promena klime" u ovom međunarodnom ugovoru je definisana tako da „označava promenu klime koja je direktno ili indirektno uslovljena ljudskim aktivnostima koje izazivaju promene u sastavu globalne atmosfere, i koja je superponirana na prirodna kolebanja klime, osmotrena tokom uporedivih vremenskih perioda." Ovom bi u široj analizi vredelo dodati i definicije pojmova „klimatski sistem", „nepovoljni uticaji promene klime", „rezervoar", „ponor", itd. Za šire o dilemama u vezi sa definisanjem okvira međunarodno-pravnog regulisanja u oblasti klimatskih promena videti: Todić, 2019.

(Okvirna konvencija UN o promeni klime, Kjoto protokol i Pariski sporazum o klimi). Sva tri međunarodna ugovora sadrže odredbe koje se odnose na finansiranje i u sva tri je jasno naglašena činjenica da su doprinos pojedinih zemalja klimatskim promenama, kao i njihovi kapaciteti da se spreče klimatske promene i suoče se sa posledicama, u ogromnoj nesrazmeri. Otuda se pitanje tzv. klimatske pravde postavlja u znatno širem kontekstu od onog koji proizilazi iz uobičajnog tumačenja principa zajedničke i različite odgovornosti, kao jednog od osnovnih principa savremene međunarodne politike u oblasti klimatskih promena. Finansiranje aktivnosti radi ostvarivanja globalnih ciljeva trebalo bi da omogući stvaranje pretpostavki za prevazilaženje razlika između država i regiona u suočavanju sa izazovima klimatskih promena.

Finansiranje u međunarodnim ugovorima u oblasti klimatskih promena

A) U Okvirnoj konvenciji UN o promeni klime (1992), kao prvom međunarodnom ugovoru globalnog karaktera koji za svoj isključivi predmet regulisanja ima klimatske promene, finansiranje se spominje na nekoliko mesta. Ključnom se može smatrati odredba iz člana 11. koja je u celini posvećena „finansijskom mehanizmu". Na osnovu ovog člana se ustanovljava „mehanizam za obezbeđivanje finansiranja na nepovratnoj osnovi ili pod povoljnim uslovima, uključujući transfer tehnologije." (str. 1). Konferencija strana se proglašava za telo pod čijim rukovodstvom on funkcioniše i koje „utvrđuje njegovu politiku, programske prioritete i odgovarajuće kriterijume"[7], a za upravljanje ovim mehanizmom zadužuju se jedan ili više postojećih

[7] Osim toga, Konferencija strana i organ ili organi, koji su zaduženi za upravljanje finansijskim mehanizmom dogovaraju se o procedurama koje uključuju, između ostalog, i a) uslove koji obezbeđuju da finansirani projekti iz domena promene klime budu u skladu sa politikom, programskim prioritetima i odgovarajućim kriterijumima koje je utvrdila Konferencija strana; b) uslove pod kojima se neka konkretna odluka o finansiranju može ponovo razmatrati u skladu sa ovom politikom, programskim prioritetima i odgovarajućim kriterijumima, c) određivanje iznosa finansijskih sredstava u obliku koji se može predvideti i identifikovati, a koja su potrebna i raspoloživa za sprovođenje ove konvencije, kao i uslova pod kojima se iznos tih sredstava periodično razmatra. Organ ili organi podnose redovne izveštaje Konferenciji strana o svim finansijskim operacijama.

međunarodnih organa. Finansijski mehanizam predviđa ravnopravnu i uravnoteženu zastupljenost svih strana u okviru otvorenog sistema upravljanja (str. 2).[8] Propisana je opšta obaveza razvijenih zemalja i drugih razvijenih strana ugovornica koje se nalaze u Aneksu II,[9] da obezbede *nove i dopunske izvore finansiranja* za pokrivanje svih troškova strana tj. zemalja u razvoju, u skladu sa njihovim obavezama iz člana 12. tačka 1 (čl. 4, str. 3). One će preduzeti „sve praktične korake za podsticanje, olakšavanje i finansiranje, prema potrebi, transfera ili pristupa, ekološki bezopasnih tehnologija „znanja" drugim stranama (str. 5). Značaj finansiranje je eksplicitno naznačen i kroz formulaciju da će stepen efikasnosti sa kojim trane tj. zemlje u razvoju ostvaruju svoje obaveze iz Konvencije", zavisiti od efikasnosti ostvarivanja obaveza iz Konvencije Strana - razvijenih zemalja, koje se odnose na finansijske izvore i transfer tehnologija (str. 7).[10]

Centralno mesto u Okvirnoj konvenciji UN o promeni klime pripada odredbi člana 9. kojom se ustanovljava mehanizam za obezbeđivanje finansiranja na nepovratnoj osnovi ili pod povoljnim uslovima, uključujući transfer tehnologije.[11] Konferencija strana i organ ili organi, koji su zaduženi za upravljanje finansijskim mehanizmom dogovaraju se o procedurama za sprovođenje.[12] Propisuju se i

[8] Strane razvijene zemlje mogu takođe obezbeđivati, a trane zemlje u razvoju dobijati, finansijska sredstva namenjena za sprovođenje ove konvencije putem bilateralnih, regionalnih i drugih multilateralnih kanala (str. 5).

[9] U kome se nalazi spisak od 25 najrazvijenijih država, uključujući i Evropsku zajednicu.

[10] Konvencija ne propušta da posebno identifikuje devet grupa zemalja u razvoju i to: male ostrvske zemalje; zemlje sa niskim priobalnim zonama; zemlje sa aridnim i semiaridnim područjima, pošumljenim područjima i područjima u kojima su šume izložene propadanju; zemlje sa područjima u kojima se javljaju prirodne katastrofe; zemlje sa područjima podložnim sušama i širenju pustinja; zemlje sa područjima sa velikim urbanim atmosferskim zagađenjem; zemlje sa područjima sa osetljivim ekosistemima uključujući planinske ekosisteme; zemlje čije su privrede jako zavisne od prihoda od proizvodnje, prerade i izvoza, i/ili od potrošnje fosilnih goriva i s njima povezanih energetski-intenzivnih produkata; i zemlje koje nemaju izlaz na more i tranzitnih zemalja (str. 8).

[11] On funkcioniše pod rukovodstvom, i odgovoran je Konferenciji strana koja utvrđuje njegovu politiku, programske prioritete i odgovarajuće kriterijume koji se odnose na ovu Konvenciju. Za upravljanje ovim mehanizmom zadužuju se jedan ili više postojećih međunarodnih organa.

[12] To uključuje sledeće: a) Uslove koji obezbeđuju da finansirani projekti iz domena promene klime budu u skladu sa politikom, programskim prioritetima i odgovarajućim kriterijumima koje je utvrdila Konferencija strana; b)

obaveze država članica u pogledu dostavljanja informacija koje se odnose na sprovođenje Kovnencije pri čemu se jasno razlikuju obaveze razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Predviđeno je da Globalni fond za životnu sredinu Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, Programa Ujedinjenih nacija za životnu sredinu i Međunarodne banke za obnovu i razvoj bude međunarodni organ kome je povereno da privremeno obezbeđuje funkcionisanje finansijskog mehanizma iz člana 11. S tim u vezi, Globalni ekološki fond trebalo bi na odgovarajući način prestruktuirati, a sastav njegovog članstva treba da bude univerzalnog karaktera kako bi se omogućilo ispunjavanje uslova iz člana 11. (čl. 21. str. 3)

B) Ako se imaju u vidu novi elementi koje Kjoto protokol unosi u postojeću strukturu prava i obaveza u oblasti klimatskih promena relativno lako se uočava da on na izvestan način dodatno razrađuje osnovne elemente u Okvirnoj konvenciji UN o promeni klime već uspostavljenog sistema. Pri tom se dva pitanja čine posebno bitnim. Kvantitavno propisivanje obaveza smanjenja emisija gasova sa efektom staklene bašte za visokorazvijene države članice ovog ugovora se može smatrati jednim od načina razrade principa zajedničke, ali različite odgovornosti koji je ustanovljen Okvirnom konvencijom i koji ima svoje implikacije na mehanizam finansiranja. Posredstvom druge novine koju Kjoto protokol uvodi u međunarodni sistem upravljanja u oblasti klimatskih promena (tri nova instrumenta za ostvarivanje ciljeva u oblasti klimatskih promena; mehanizam čistog razvoja, trgovina emisijama i zajedničko investiranje) dodatno se naglašava značaj finansijskih instrumenata.

Protokol jasno propisuje da će strane razvijene zemlje i druge razvijene strane ugovornice uključene u Aneks II Konvencije „obezbediti nove i dodatne finansijske resurse za podmirivanje svih troškova koje načini strana koja je zemlja u razvoju sprovodeći postojeće obaveze iz člana 4. stav 1(a) Konvencije...” Osim toga, one će „obezbediti takve finansijske resurse, uključujući i transfer tehnologija, potrebne

Uslove pod kojima se neka konkretna odluka o finansiranju može ponovo razmatrati u skladu sa ovom politikom, programskim prioritetima i odgovarajućim kriterijumima; c) Organ ili organi podnose redovne izveštaje Konferenciji strana o svim finansijskim operacijama, u skladu sa zahtevom o odgovornosti postavljenim u tački 1. ovog člana; i d) Određivanje iznosa finansijskih sredstava u obliku koji se može predvideti i identifikovati, a koja su potrebna i raspoloživa za sprovođenje ove konvencije, kao i uslova pod kojima se iznos tih sredstava periodično razmatra (čl. 11. str. 3).

stranama koje su zemlje u razvoju za podmirivanje kompletnih dodatnih troškova unapređivanja implementacije postojećih obaveza. Strana koja je razvijena zemlja i druge razvijene strane iz Aneksa II Konvencije mogu isto tako obezbediti, u korist strana koje su zemlje u razvoju, finansijske resurse za implementaciju člana 10. preko bilateralnih, regionalnih i ostalih multilateralnih kanala (čl. 11. str. 3).

C) Novine koje Pariski sporazum o klimi uvodi u međunarodnu politiku u oblasti klimatskih promena (način određivanja globalnih ciljeva, redistribucija obaveza smanjenja emisija gasova sa efektom staklene bašte na sve države umesto samo na razvijene, itd.) u literaturi se različito ocenjuju, iako izgleda da je pitanje uticaja takvih rešenja na finansiranje aktivnosti u ovoj oblasti i dalje ostalo na prethodnim pozicijama.[13] Klimatski paket usvojen na 24. sastanku strana ugovornica (Katovice) trebalo je da učini „operativnim" rešenja sadržana u Pariskom sporazumu, a jedno od pariskih „obećanja" visoko razvijenih država odnosilo se upravo i na „mobilizaciju sto milijardi dolara do 2020. odnosno 2025. godine za akcije prilagođavanja i ublažavanja posledica klimatskih promena."[14]

Normativno posmatrano, Pariski sporazum o klimi sadrži nekoliko posebnih odredbi kojima se reguliše pitanje finansiranja aktivnosti u oblasti klimatskih promena.[15] Iako su osnovne obaveze država članica u vezi sa finansiranjem propisane članom 9, nekoliko drugih odredbi upotpunjuje smisao i sadržaj propisanih obaveza. To su član 2, 6, 10, 11, 13. i 16.[16] Član 9. Sporazuma potvrđuje obavezu finansijske pomoći zemljama u razvoju od strane razvijenih zemalja, a za

[13] Više o klimatskim promenama, Okvirna konvencija UN o promeni klime, Kjoto protokolu, Pariskom sporazumu o klimi pogledati u: Jelisavac Trošić, Sanja. Todić Dragoljub. Stamenović Milorad. 2018. *Svetska trgovinska organizacija, životna sredina i sistem zdravstvene zaštite*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu. str. 130—136.

[14] https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/katowice-climate-package#eq-4

[15] Kada se raspravlja o obavezama iz Pariskog sporazuma treba imati u vidu da on predstavlja element sistema čije osnove su uspostavljane Okvirnom konvencijom UN o promeni klime i da je u tumačenju dometa obaveza koje proističu iz Pariskog sporazuma potrebno imati u vidu i obaveze iz Okvirne konvencije i obaveze iz Kjoto protokola.

[16] Inače, Sporazum već u preambuli konstatuje da se „uzimaju u potpunosti u obzir specifične potrebe i posebna situacija najmanje razvijenih zemalja u pogledu finansiranja i transfera tehnologija", (Preambula, al. 6). Ovim se posebno naglašava jedno od najosetljivijih pitanje celog sistema upravljanja u oblasti klimatskih promena, pitanje položaja "najmanje razvijenih zemalja".

ispunjenje njihovih ciljeva i obaveza definisanih Pariskim sporazumom i to na uravnoteženi način kako za za oblast mitigacije tako i za adaptaciju. Razvijene zemlje treba da preuzmu vodeću ulogu u mobilizaciji finansijskih sredstava iz raznih izvora, instrumenata i kanala (javna i sredstva iz privatnog sektora) uzimajući u obzir potrebe i prioritete zemalja u razvoju.[17] Predviđeno je da će finansijski mehanizam Konvencije, uključujući njegova operativna tela, služiti kao finansijski mehanizam ovog sporazuma.[18]

Zeleni klimatski fond

A) Sredstva za potrebe Zelenog klimatskog fonda (Green Climate Fund – GCF), koji je kao međunarodni fond osnovan 2010. godine pod okriljem Okvirne konvencije UN o promeni klime,[19] obezbeđuju industrijski razvijene zemlje.[20] To uključuje sredstva iz zvaničnih državnih izvora, iz drugih izvora i iz privatnog kapitala. GCF finansira projekte i programe mitigacije (smanjenja emisija GHG) i adaptacije (prilagođavanja na izmenjene klimatske uslove) koje predlažu vlade, javni, ili privatni sektor. Projekti i programi moraju biti u skladu sa nacionalnim ciljevima i prioritetima razvoja, a istovremeno moraju doprinositi strateškim ciljevima samog Fonda.

---

[17] Izveštavanje o obezbeđenim finansijskim sredstvima vršiće se na dve godine (čl. 9. str. 5). Već uspostavljeni i postojeći finansijski mehanizam Konvencije i njegova operativna tela, služiće i kao finansijski mehanizam ovog Sporazuma.

[18] nstitucije koje deluju u okviru ovog Sporazuma, uključujući operativna tela Finansijskog mehanizma Konvencije, nastoje da obezbede efikasan pristup finansijskim sredstvima kroz pojednostavljene procedure odobravanja i veću spremnost za pružanje podrške Stranama koje su zemlje u razvoju, naročito najmanje razvijenim zemljama i malim ostrvskim zemljama u razvoju, u skladu sa njihovim nacionalnim klimatskih strategijama i planovima (čl. 9. str. 9).

[19] Videti Odluku Konferencije strana ugovornica Okvirne konvencije iz Kankuna (2010) o formiranju Fonda: Decision 1/CP16, https://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf#page=17.

[20] Osim GFC postoje i drugi međunarodni instrumenti finansiranja borbe protiv klimatskih promena. Autori su se za svrhe ovog rada opredelili da prikažu osnovne elemente aktivnosti GFC polazeći, pre svega, od činjenice da se radi o instituciji čiji se ciljevi formiranja na specifičan način vezuju isključivo za klimatske promene.

Razvijene države su se složile da iz različitih izvora do 2020. godine zajednički aktiviraju 100 milijardi dolara kako bi se odgovorilo na hitne potrebe zemalja u razvoju. GCF prihvata donacije razvijenih zemalja potpisnica Okvirne konvencije UN o klimatskim promenama, kao i javnih, privatnih i alternativnih izvora (zemlje koje nisu članice Konvencije, raznih entiteta i fondacija). Donacije se mogu dati u obliku grantova, kapitala ili zajmova, u bilo kojoj konvertibilnoj valuti, u gotovini, ili putem menice. Ne postoji ograničenje iznosa koji jedan donator može da donira (Green Climate Fund 2020a).

Takođe, razvijene države su se složile da zajednički mobilišu finansijska sredstva i sa početnom mobilizacijom resursa (IRM), sa 3. februarom 2020. godine, GCF je prikupio obećanja u vrednosti od 10,3 milijarde dolara (Green Climate Fund 2020b). Od toga, 8,2 milijarde dolara potvrđeno je aranžmanima bezuslovnih doprinosa, a nakon obračuna varijacija u deviznom kursu, 7,2 milijarde dolara je bilo na raspolaganju za preuzimanje tokom ovog perioda. Sredstva su dale 49 zemalja, regiona i gradova, uključujući 9 zemalja u razvoju (Čile, Kolumbija, Indonezija, Meksiko, Mongolija, Panama, Peru, Republika Koreja i Vijetnam) (Green Climate Fund 2020c). Odmah se uočava da je ovaj Fond u velikoj meri podbacio sa prikupljanjem sredstava (od planiranih 100 milijardi dolara, na ukupno 10,3 milijarde dolara).

Nakon početne mobilizacije resursa, finansijska sredstva su počela da se skupljaju i putem mehanizma koji je nazvan prvo punjenje Fonda. Ukupno 29 zemalja obavezalo se za prvo punjenje Fonda (GCF-1), uključujući dve zemlje u razvoju (Indonezija i Republika Koreja). Skoro 80% zemalja je povećalo svoja obećanja u nacionalnoj valuti u poređenju sa obećanjima datim za početnu mobilizaciju resursa, a više od polovine zemalja udvostručilo je svoja obećanja ili i više, što predstavlja povećanje od 70% godišnjih programskih resursa GCF. Ipak se neki donatori još uvek nisu obavezali, a najvažniji cilj je da se sva obećanja pretvore u sporazume o doprinosima u roku od jedne godine od dana kada su data. Prvo punjenje Fonda je još uvek u toku (nije završeno) (Green Climate Fund 2020d).

Tokom protekle četiri godine, GCF je distribuirao oko 5 milijardi dolara na oko 100 projekata u obliku duga, kapitala, grantova i garancija (Prager & Stam, 2019). GCF ne stavlja kapital direktno u transakcije, već radi sa „akreditovanim entitetima", ili partnerima koji su odobreni za primanje finansiranja od GCF-a (koji će oni

odobriti ili investirati u druge institucije ili projekte). Gotovo stotinu organizacija je sada akreditovano od GCF-a, u rasponu od velikih investicionih fondova, preko javno-privatnih partnerstava, do lokalnih banaka u brojnim zemljama u razvoju. Radeći sa tim partnerima, GCF je izgradio portfelj od 125 projekata i programa, ukupnog iznosa finansiranja od 5,7 milijardi dolara i ukupne vrednosti od gotovo 21 milijarde dolara kada se uzme u obzir sufinansiranje. To je daleko ispred ostalih klimatskih fondova koji posluju danas (Tracy, 2019). Procenjuje se da je ovo malo u poređenju sa onim što je potrebno za borbu protiv klimatskih promena u okviru programa mitigacije i adaptacije. Prema OECD-u, do 2030. godine svake godine će biti potrebno 6,9 biliona dolara da bi se ispunili ciljevi klime i razvoja. Ni polovina od tog iznosa se trenutno ne ulaže na globalnom nivou (Prager & Stam, op. cit).

B) Evropska unija je možda i najvažniji faktor podrške Zelenom klimatskom fondu. Doprinos zemalja EU u početnoj mobilizaciji resursa i prvom punjenju Fonda može se videti u tabeli 1.

Tabela 1: Zemlje Evropske unije ukupno, u milionima dolara

	Obećano	Potvrđena obećanja	Isplaćena gotovina i deponovane menice	Grant ekvivalentan potvrđenom iznosu	Grant ekvivalentan obećanom iznosu
IRM	3.641,0	3.574,1	3.543,2	3.221,7	2.702,9
GCF-1	5.310,6	2.944,3	1.131,5	2.944,3	5.304,3

Izvor: autori prema podacima GCF (Green Climate Fund. 2020g, 2020h)

Potvrđena obećanja EU u odnosu na ukupna IRM potvrđena obećanja čine 43,36%, dok su potvrđena obećanja SAD 12,13% od ukupnih (pogledati grafikon 1). Potvrđena obećanja EU u odnosu na ukupna GCF-1 potvrđena obećanja čine čak 87,24%, jer je SAD pod vođstvom predsednika Trampa, odlučila da se povuče iz globalne borbe protiv klimatskih promena,[21] pa nisu dali finansijska sredstva za prvo punjenje Fonda. Povlačenjem SAD, najveći teret finansiranja je

[21] Za šire videti: https://www.state.gov/on-the-u-s-withdrawal-from-the-paris-agreement/, 30/01/2020; https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2019/CN.575.2019-Eng.pdf, 03/02/2020. Za objašnjenje videti: "United States Gives Notice of Withdrawal from Paris Agreement on Climate Change", *American Journal of International Law,* Vol. 114, No. 1, 2020, pp. 132–136.

pao na EU (sa oko 43% na oko 87%). Ovde je bitno primetiti da Evropska unija ne puni Zeleni klimatski fond kao jedno ukupno davanje na nivou EU, nego kao donacije država članica, bogatijih regiona iz pojedinih država, pa čak i kao donacije pojedinih gradova.

Grafikon 1: IRM i GCF-1 potvrđena obećanja, odnos ukupnih, EU i SAD

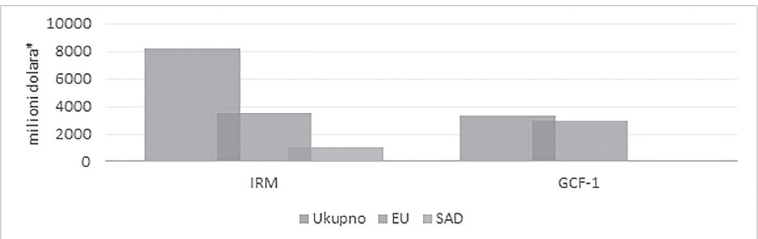

* američki dolari na osnovu deviznog kursa na dan 31. decembra 2019.

Izvor: obračun autora na osnovu podataka GCF (Green Climate Fund. 2020g, 2020h)

C) Pri razmatranju položaja RS u vezi sa korišćenjem sredstava iz GFC trebalo bi imati u vidu ukupne karakteristike stanja u RS u vezi sa uticajem klimatskih promena i anticipacijom razvoja stanja u vezi sa ovim, kao i postojeće okolnosti koje determinišu odgovor države na izazove u oblasti klimatskih promena. U Srbiji ima više programa, u cilju promovisanja integracije u Evropsku uniju, koji su realizovani ili su u procesu primene (Jelisavac Trošić 2018, 273).

Tabela 2: Učešće Srbije u projektima finansiranim iz Zelenog klimatskog fonda

Projekat	Broj zemalja učesnica	Ukupna vrednost projekta	Izbegnuto štetne emisije	Korisnika	GCF finansiranje	Sufinansiranje
FP086	9	282,3 miliona dolara	11,9 miliona tona	23,2 miliona (direktnih 7.900.000 indirektnih 15.331.000)	33,6%: zajam (70.960.698 dolara) i grant (24.017.467 dolara)	66,4%
FP025	10	1,4 milijarde dolara	27,5 miliona tona	72,8 miliona (direktnih 2.640.000 indirektnih 70.200.000)	27,3%: zajam (344.000.000 dolara) i grant (34.000.000)	72,7%

Izvor: autori prema podacima GCF (Green Climate Fund 2020e, 2020f)

Srbija je započela dva projekta u okviru Zelenog klimatskog fonda, sa do sada ukupnim finansiranjem iz GFC od 473 miliona dolara (ukupna vrednost projekata je 1,7 milijarde). Urađene su i dve aktivnosti ,,spremnost", sa odobrenim sredstvima od 2 miliona dolara, a isplaćenim 574.300 dolara. Procena uspešnosti ova dva projekta se može videti u tabeli br 2.

U dva dugoročna projekta (skoro 20 godina) koji se delimično finansiraju sredstvima Zelenog klimatskog fonda Srbija učestvuje sa drugim zemljama koje potiču iz tri regiona, iz istočne Evrope, Azije (Pacifik) i Afrike koja je prioritet kod dodele sredstava. Finansiranje GCF je oko 30% od ukupno potrebnog finansiranja ova dva projekta, a od toga je do sada isplaćeno 11% (FP025) tj 2% (FP086), što čini ovaj fond samo pomoćnim, a ne nosećim izvorom za finansiranje navedenih projekata

Neki izazovi u finansiranju aktivnosti u oblasti klime

A) Nakon deset godina funkcionisanja GCF je pokazao određene slabosti i privukao veći broj kritika usmerenih na njegovo funkcionisanje.[22] Najpre, očigledno je da postoji velika razlika između finansijskih sredstava koja su planirana, koja su obećana i onih koja su do sada prebačena Fondu od strane razvijenih zemalja.To izaziva nezadovoljstvo zemalja u razvoju koje bi trebale da budu najveći korisnici ovih novčanih sredstava. Na primer, najveći najavljeni doprinos GCF-u stigao je iz SAD-a sa tri milijarde dolara, ali dosad je prebačeno samo milijardu dolara (Prager & Stam, op. cit). Probleme i nedoumice takođe stvara način prikupljanja sredstava, nedefinisanost tačne uloge privatnog sektora u finansiranju, nedefinisanost u određivanju do kog nivoa se sredstva opredeljuju za pojedine zemlje, problemi u transparentnosti odlučivanja, kao i to da li je zaista potrebna još jedna međunarodna klimatska institucija.

GFC je trebao da bude revolucionarni novi fond, koji bi bio operativni entitet finansijskog mehanizma Konvencije u cilju podrške projektima, programima i politikama u zemljama u razvoju. GCF je trebao biti značajan poduhvat međunarodne zajednice koji bi imao

[22] Za kritike GCF pogledati u: Kumar, 2015; Bowman & Minas, 2019; Minas & Bowman, 2017; Cui, 2018; Horstmann & Hein, 2017.

Grafikon 2: Odnos planiranih, sakupljenih i isplaćenih sredstava GCF

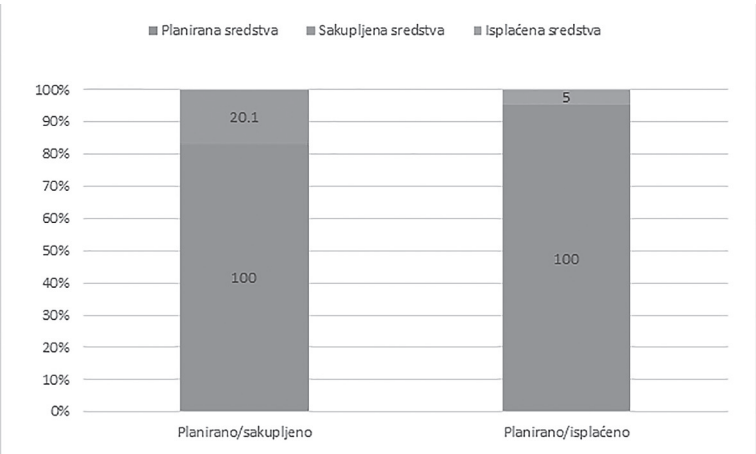

Izvor: autori prema podacima GCF (Green Climate Fund, 2020a)

značajni uticaj na terenu u zemljama u razvoju. GFC je započeo rad sa najavama da je jedinstven u eko svetu po tome što će biti sposoban da privuče velika sredstva iz privatnog sektora u svoje projekte i programe. Međutim, do sada su početni koraci u funkcionisanju, donošenju odluka i uopšte u upravljanju Fondom protekli sa dosta poteškoća i neslaganja. A ono što je najvažnije, od planiranih 100 milijardi dolara, sakupljeno je samo 20,1 milijarda dolara (IRM: 10,3 i GCF-1: 9,8), od čega je krajnjim korisnicima distribuirano oko 5 milijardi dolara (pogledati grafikon 2). Povlačenje Sjedinjenih Američkih Država iz globalnog Sporazuma o klimi u velikoj meri povećava teret za sve druge razvijene zemlje – donatore, a posebno za EU, čiji se udeo finansiranja već znatno povećao.

B) Za finansiranje aktivnosti u oblasti sprečavanja klimatskih promena i adaptacije na klimatske promene, osim nekih izazova koji su povezani sa funkcionisanjem GFC, treba imati u vidu i nekoliko opštijih problema koji neposredno doprinose stanju u oblasti finansiranja. Ovo proističe iz činjenice da značajan deo problema u oblasti finansiranja predstavlja samo odraz opštih karakteristika međunarodnog prava i problema u primeni normi međunarodnog prava, nezavisno od konkretnog pitanja kojim se bave. Pitanje efikasnosti se obično smatra opštim pitanjem sa kojim se primena međunarodnih

ugovora suočava u različitim oblastima od značaja za oblast zaštite klime (Todić, 2017). U raspravama o izazovima u pogledu upravljanja u oblasti klimatskih promena neki autori govore i o drugim pitanjima, kao što su: korišćenje tržišta, dekarbonizacija, transfer tehnologija, upravljanje eksperimentalnim odgovorima („tehnologije negativnih emisija i inženjering sunčevom klimom"), adaptacija na klimatske promene, jednakost i pravda u policentričnom upravljanju klimom, legitimnost i odgovornost u policentričnom upravljanju klimom (Jordan, et. al, 2018). Neki autori ukazuju na specifičnosti izazova koji se tiču upravljanja klimatskim promenama na nivou EU (Fisher, 2020), kao i značaj pitanja odnosa između globalnog i regionalnog uopšte, a posebno kada se to tiče primene instrumenta upravljanja. Za ostvarivanje propisanih ciljeva međunarodni ugovori u oblasti zaštite klime jednim delom propisuju i način za ostvarivanje ciljeva i određene instrumente koji tome treba da doprinesu. Ekonomski aspekti klimatskih promena, u okviru kojih se pitanje finansiranja nameće kao centralno, često je u središtu analiza kojima se razmatraju ukupni odnosi razvijeni – nerazvijeni u međunarodnim ekonomskim odnosima (Bretschger, & Karydas, 2019). Eksploatacija prirodnih resursa i odnos između ciljeva razvoja i ciljeva u oblasti klimatskih promena za zemlje u razvoju predstavlja poseban izazov (Cockburn, et. al, 2018).

Pitanje karaktera odnosa između ciljeva u oblasti zaštite klime i ciljeva u drugim oblastima od značaja za klimu zauzima posebno mesto u analizama ostvarivosti ciljeva koji se neposredno odnose na zaštitu klime. Kao deo šireg pitanja o odnosu između klimatskih promena i politika u drugim oblastima ovo pitanje ima tendenciju da postane jedno od centralnih pitanja od značaja za ostvarivanje ciljeva u oblasti zaštite klime. U vezi sa ovim je i pitanje sukoba i/ili (ne)usklađenosti ciljeva u različitim sektorskim politikama od značaja za zaštitu klime (energetika, poljoprivreda, komunalno snabdevanje, očuvanje prirode, drugo). Već na prvi pogled se može jasno uočiti da unutar postojećeg normativnog okvira zaštite klime postoji jasno upućivanje na sektorske politike i ciljeve u drugim oblastima, ali da je pitanje usklađenosti tih odnosa ostavljeno po strani. Način kako su regulisani odnosi prema ovim drugim oblastima u okviru normi koje se odnose na klimatske promene zaslužuje posebnu pažnju. Izazovom posebne vrste moglo bi se smatrati pitanje veza između klimatskih promena i ljudskih prava (Shabalala, 2018), koje u savremenim uslovima poprima sve veću aktuelizaciju.

LITERATURA

Bowman, Megan, and Stephen Minas. 2019. „Resilience through interlinkage: the green climate fund and climate finance governance", in: *Climate policy,* 19(3), 342–353.

Bretschger, Lucas., & Karydas, Christos. 2019. „Economics of climate change: Introducing the Basic Climate Economic (BCE) model", in: *Environment and Development Economics,* 24(6), 560–582. doi:10.1017/S1355770X19000184

Capstick, Stuart Bryce., & Nicholas Frank Pidgeon. 2014. „What is climate change scepticism? Examination of the concept using a mixed methods study of the UK public", in: *Global Environmental Change*, 24, 389–401.

Cockburn, John., Henseler, Martin., Maisonnave, Helene., & Tiberti, Luca. 2018. „Vulnerability and policy responses in the face of natural resource discoveries and climate change: Introduction", in: *Environment and Development Economics,* 23(5), 517–526.

Cui, Lianbiao, and Yuran Huang. 2018. „Exploring the schemes for green climate fund financing: international lessons", in: *World Development,* 101, 173–187.

Edvardsson Bjornberg, Karin., Karlsson, Mikael., Gilek, Michael., Ove Hansson, Sven. 2017. „Climate and environmental science denial: A review of the scientific literature published in 1990–2015", in: *Journal of Cleaner Production*, 167, 229–241.

Fisher, Liz. 2020. „Challenges for the EU Climate Change Regime", in: *German Law Journal,* 21(1), 5–9.

Da Silva SR, Santos., Miralles-Wilhelm F, Muñoz-Castillo R, Clarke LE, Braun CJ, Delgado A, et al. 2019. The Paris pledges and the energywater-land nexus in Latin America: Exploring implications of greenhouse gas emission reductions. *PLoS ONE* 14(4): e0215013. https:// doi.org/10.1371/journal.pone.0215013, p. 1.

Green Climate Fund. 2020a. „Resource mobilisation." Accessed April 23, 2020. https://www.greenclimate.fund/about/resource-mobilisation.

Green Climate Fund. 2020b. „About GCF." Accessed April 21, 2020. https://www.greenclimate.fund/about.

Green Climate Fund. 2020c. „Resource mobilisation IRM." Accessed April 22, 2020. https://www.greenclimate.fund/about/resource-mobilisation/irm.

Green Climate Fund. 2020d. „Resource mobilisation GCF-1." Accessed April 22, 2020. https://www.greenclimate.fund/about/resource-mobilisation/gcf-1.

Green Climate Fund. 2020e. „FP086 Green Cities Facility." Accessed April 23, 2020. https://www.greenclimate.fund/project/fp086

Green Climate Fund. 2020f. „FP025 GCF-EBRD SEFF Co-financing Programme." Accessed April 23, 2020. https://www.greenclimate.fund/project/fp025

Green Climate Fund. 2020g. „Status of Pledges and Contributions (Initial Resource Mobilization)." Accessed April 11, 2020. https://www.greenclimate.fund/sites/default/files/document/status-pledges-irm.pdf

Green Climate Fund. 2020h. „Status of Pledges and Contributions (First Replenishment: GCF-1)." Accessed April 11, 2020. https://www.greenclimate.fund/document/status-pledges-and-contributions-made-green-climate-fund-gcf1

Horstmann, Britta, and Jonas Hein. 2017. *Aligning climate change mitigation and sustainable development under the UNFCCC: A critical assessment of the Clean Development Mechanism, the Green Climate Fund and REDD+*. Studies No. 96. Bonn: German Development Institute. pp. 154.

Jelisavac Trošić, Sanja. 2018. „Serbia's Sustainable Development Strategy and Industrial Policy for the European Union and the World Trade Organization"; in M Yülek (ed.): *Industrial Policy and Sustainable Growth*. Singapore: Springer. pp. 263–284.

Jelisavac Trošić, Sanja. Todić Dragoljub. Stamenović Milorad. 2018. *Svetska trgovinska organizacija, životna sredina i sistem zdravstvene zaštite.* Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Jordan, Andrew., Huitema, Dave., Van Asselt, Harro, & Forster, Johanna. (Eds.). 2018. *Governing Climate Change: Polycentricity in Action?* (pp. 229–356). Cambridge: Cambridge University Press.

Kumar, Sanjay. 2015. „Green Climate Fund faces slew of criticism", In: *Nature* 527, no. 7579, 419–420.

Legras, Bernard. 2013. „Climate Change Sceptics", in: *European Review*, 21(S1), S85–S93.

Li, H, Zhao, Y, Lin, J. 2020. „A review of the energy–carbon–water nexus: Concepts, research focuses, mechanisms, and methodologies", in: *WIREs Energy Environ*, 9, 1:e358. https://doi.org/10.1002/wene.358, p. 2.

Lovvorn, Jonathan. 2016. „Climate Change beyond Environmentalism Part I: Intersectional Threats and the Case for Collective Action," in: *Georgetown Environmental Law Review*, 29(1), 1–68

Minas, Stephen, and Megan Bowman. 2017. „Post-Paris/Post-Trump: The Green Climate Fund and Climate Finance Governance in the Eye of the Storm." Peking University School of Transnational Law

Research Paper No. 17-6; TLI Think! Paper 75/2017. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3038512 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3038512.

Prager, Alicia., and Claire Stam. 2019. „Europe wants to replenish UN Green Climate Fund" EURACTIV.de. Last modified Jun 14, 2019. https://www.euractiv.com/section/energy-environment/news/european-council-wants-to-replenish-un-climate-fund/.

Shabalala, Dalindyebo. 2018. „Climate Change, Human Rights, and Technology Transfer", In: M. Land & J. Aronson (Eds.), *New Technologies for Human Rights Law and Practice* (pp. 46-70). Cambridge: Cambridge University Press.

Todić, Dragoljub. 2019. „Gde su granice prava klimatskih promena?", u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 83, 41–59.

Todić, Dragoljub. 2017. „Međunarodni ugovori u oblasti životne sredine i uzroci (ne) efikasnost", u: *Strani pravni život,* 2, 47–58.

Tracy, Alexandra. 2019. „Observing the Green Climate Fund – notes from a parallel universe", Enviromental Finance. Last modified November 28, 2019, https://www.environmental-finance.com/content/analysis/observing-the-green-climate-fund-notes-from-a-parallel-universe.html

2020. „United States Gives Notice of Withdrawal from Paris Agreement on Climate Change", in: *American Journal of International Law,* 114 (1), pp. 132–136.

Dragoljub Todić

Sanja Jelisavac Trošić

GLOBAL INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK AND FINANCING IN THE FIELD OF CLIMATE CHANGE: BETWEEN NORMATIVE AND PRACTICE

Abstract:

The introductory part of the paper defines the framework of analysis and provides certain methodological notes. The importance and character of the problem of climate change is emphasized, as well as the importance of the issue of financing activities in the field of climate change. The first part of the paper is dedicated to the analysis of global international agreements in the field of climate change. Special attention is paid to the solutions related to the financing of mitigation and adaptation activities. The second part of the paper presents the existing mechanisms of financing activities in the field of climate change at the global level, using the example of the Green Climate Fund. The relevance for the Republic of Serbia is emphasized. The third part of the paper points to some challenges in the existing system of international legal regulations in the field of climate change, including the application of instruments for financing activities in this area, using the example of the Green Climate Fund. The main goal of this paper is to review the state of international legislation concerning financing of activities in the field of climate change.

Keywords: climate change, Paris Climate Agreement, international agreements, financing, Green Climate Fund

SANDRA NEDELJKOVIĆ
Doktorandkinja
Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu
Kancelarija za upravljanje javnim ulaganjima
sandra.nedeljkovic@obnova.gov.rs

MIRJANA LABAN
Vanredna profesorka
Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu
mlaban@uns.ac.rs

Politika smanjenja rizika od katastrofa u Republici Srbiji

Apstrakt

Smanjenje rizika od katastrofa dolazi u fokus usled sve češćih ekstremnih vremenskih uslova, čije štete u velikoj meri utiču na održivi razvoj u svim delovima sveta, a naročito zemalja u razvoju. Na globalnom planu, kroz sistem Ujedinjenih nacija razvijaju se definicije i standardi za redovnu i što bolju primenu mera i aktivnosti prevencije, odnosno smanjenja rizika od katastrofa u svim sektorima.

Politika smanjenja od katastrofa rizika od druge polovine prošlog veka prisutna je u sve većem broju međunarodnih dokumenata, a razvija se i usavršava kroz sisteme praćenja primene međunarodnih standarda u nacionalnim politikama. Smanjenje rizika od katastrofa je posao ne samo države i različitih nivoa vlasti, već svakog pojedinca i celokupne zajednice, jer tako možemo biti bezbedni i otporni na nepogode.

Našu zemlju su u maju 2014. godine pogodile poplave koje se nisu desile u predhodnih 120 godina i izazvale štetu od 1,7 milijardi dolara. Ovaj događaj je bio poziv državi da promeni fokus od reaktivne ka proaktivnoj politici, odnosno od reagovanja na katastrofe do planiranja ozbiljnijih preventivnih mera i pripremljenosti, a u cilju smanjenja negativnih efekata.

U radu je analizirana politika smanjenja rizika od katastrofa u Republici Srbiji, koja je u protekloj deceniji od deklarativnih odredaba došla do usvajanja osnova za uspostavljanje funkcionalnog, operativnog sistema, i to naročito na lokalnom nivou, kao okosnici društvene zajednice.

Ključne reči: smanjenje rizika, prevencija, katastrofe, sistem, održivi razvoj

Uvod

Tokom protekle dve decenije, Ujedinjene nacije su definisale osnovne pojmove i standarde u oblasti smanjenja rizika od katastrofa. Osetljivost/ranjivost je definisana kao „uslovi određeni fizičkim, društvenim, ekonomskim i faktorima i procesima životne sredine, koji povećavaju podložnost jedne zajednice opasnostima" (UNISDR, 2009.) dok je hazard definisan kao „potencijalno štetan fizički događaj, fenomen ili ljudska aktivnost koji mogu dovesti do ljudskih žrtava ili povređivanja, štete po imovinu, društvenih i ekonomskih poremećaja ili zagađenja životne sredine" (UNISDR, 2009.). „Rizik je kombinacija opasnosti, izloženosti i osetljivosti. Izloženost i osetljivost pretvaraju opasnost u katastrofu" (UNDRR, 2019.).

Najveće posledice od prirodnih katastrofa u Republici Srbiji (RS) bile su, u periodu 1980–2019. godine, prema međunarodnom registru DesInvertar, usled poplava, oluja praćenih gradom i suše (Sl. 1). Prema „Inform indeksu" za upravljanje rizikom koji izračunava European Commission Joint Research Centre i koji se kreće u rasponu od 0 do 10, Srbija se 2014. godine nalazila na poziciji 86 od 191 države obuhvaćene registrom sa ocenom 4,3 (EC, 2014). Ova ocena je kategorisana kao srednji rizik. U okruženju jedino je Federacija Bosne i Hercegovine imala nižu ocenu 3,9. Prema izveštaju za 2020. godinu, Srbija ima indeks 3,1 i kategoriju niskog rizika (EC, 2020).

Inform indeks za upravljanje rizikom je indikator razvijen kao instrument za razumevanje humanitarnih kriza i prirodnih katastrofa. Alat kombinuje 54 indikatora sa tri dimenzije rizika: hazarda i izloženosti (događaj koji se može dogoditi i izloženosti na događaj); osetljivosti/ranjivosti (na hazard); nedostatak kapaciteta (nedostatak raspoloživih resursa koji mogu ublažiti uticaj), (Marin-Ferrer, M. Vernaccini, L. Poljansek, K., 2017.). Rezultati se publikuju dva puta godišnje.

Pored ovih opasnosti, Srbiju pogađaju i odroni, klizišta, erozije, ekstremene vremenske pojave, epidemije i pandemije, biljne bolesti i bolesti životinja, požari, eksplozije i požari na otvorenom, tehničko-tehnološke nesreće (Nacionalna procena rizika od katastrofa, 2018). Posledice ovih opasnosti prouzrokuju velike ekonomske štete i gubitke.

Međunarodna zajednica, preko međunarodnih organizacija, pre svega Ujedinjenih nacija (UN) i Evropske unije (EU) utiče na

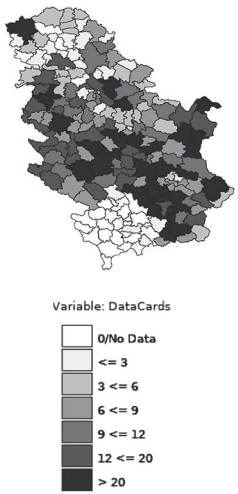

Slika 1.a: Broj katastrofalnih događaja u periodu 1980–2019. po opštinama u Srbiji

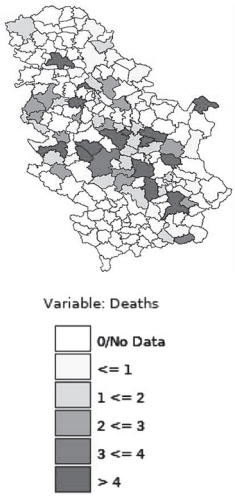

Slika 1.b: Broj smrtnih ishoda usled katastrofalnih događaja u periodu 1980–2019. po opštinama u Srbiji

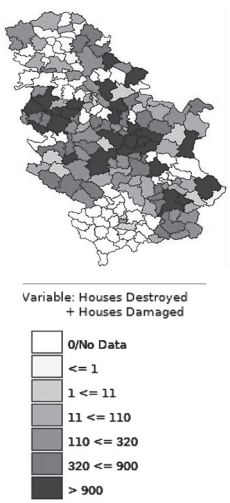

Slika 1.c: Broj uništenih i oštećenih kuća usled katasrofalnih dogaćaja u periodu 1980–2019. po opštinama u Srbiji

Izvor: :https://www.desinventar.net/DesInventar/profiletab.jsp?countrycode=srb&-continue=y

formiranje politike smanjenja rizika od katastrofa na globalnom nivou. Dokumenta kreirana u sistemu UN i EU, države članice prihvataju i prenose u svoje nacionalne i lokalne politike. Srbija takođe sprovodi međunarodni trend, a naročito nakon poplava iz maja 2014. godine, što se može videti u padu kategorije rizika u kome se Srbija nalazi, od srednjeg iz 2014. do niskog danas. Politika smanjenja rizika u Srbiji, koja će biti prikazana u radu, iako se možda naizgled čini sporom, daje rezultate ka otpornosti zajednice na katastrofe.

Razvoj globalne politike smanjenja rizika od katastrofa

Začeci globalne politike smanjenja rizika od katastrofa mogu se prepoznati u drugoj polovini prošlog veka kroz delovanje sistema Ujedinjenih nacija. Kada se govori o prirodnim opasnostima, posebna pažnja u procesu uspostavljanja međunarodnih standarda je posvećena ovoj temi na prvoj Konferenciji za smanjenje prirodnih katastrofa održanoj maja 1994. godine u Japanu, u gradu Jokohama.

Konferencija je organizovana nakon utvrđivanja Međunarodne dekade smanjenja prirodnih katastrofa (UN, 1989), koja započinje 1. januara 1990. godine, kao podrška svim zemljama a posebno zemljama u razvoju, koje su pretrpele velike ljudske i materijalne gubitke izazvane prirodnim katastrofama. Tada su uočene i potrebe za značajnim unapređenjem međunarodne humanitarne hitne podrške (UN, 1994). Rezultat konferencije je usvajanje Jokohama strategije i Akcionog plana za bezbedniji svet (UN, 1994).

Strategija je nastala prvenstveno zbog činjenice da se u svetu drastično povećavaju ljudski i ekonomski gubici usled prirodnih katastrofa, te da održivi razvoj nije moguće dostići u većini zemalja bez adekvatnih mera smanjenja šteta usled katastrofa (UN, 1994). Dokument definiše 10 principa politike smanjenja rizika. Prvi i najvažniji je procena rizika; drugi – pripremljenost i prevencija; treći – integracija prevencije i pripremljenosti na katastrofe u razvojne politike na svim nivoima: lokalnom, nacionalnom, regionalnom i međunarodnom; četvrti – razvoj i jačanje kapaciteta za prevenciju, pripremljenost i reagovanje u katastrofama; peti – jačanje sistema rane najave; šesti – sprovođenje preventivnih mera na svim nivoima od lokalnog, nacionalnog, regionalnog do međunarodnog; sedmi –jačanje svesti i edukacija cele zajednice; osmi – međunarodno deljenje tehnoloških dostignuća u cilju prevencije; deveti – zaštita životne sredine je imperativ i deseti –,a svaka zemlja je dužna da zaštiti svoje građane i imovinu od prirodnih katastrofa (UN, 1994). Akcionim planom se razrađuju osnovni principi kroz aktivnosti, ostavljajući državama da kroz jaku političku volju u narednih deset godina sprovode ove mere.

Međunarodna strategija smanjenja katastrofa je naredni dokument u kojem je smanjenje katastrofa prepoznato kao važan element koji doprinosi postizanju održivog razvoja. Pozivaju se vlade država članica da nastave saradnju kako sa sistemom UN, tako i sa ostalim državama, međunarodnim organizacijama i organizacijama civilnog društva, a sve u cilju osiguranja efektivne sinergije na polju prirodnih katastrofa (UN, 2002).

Sledeća Svetska konferencija održana je januara 2005. godine u Japanu gradu Hjogo, i tada je usvojen globalni strateški i sistematski pristup smanjenja ranjivosti i rizika od opasnosti. Države članice usvojile su dokument pod nazivom Hjogo protokol za delovanje 2005–2015: Razvoj otpornosti nacija i zajednica na katastrofe (UN,

2005). Naglašena je potreba izgradnje otpornosti nacija i zajednica na katastrofe i utvrđeni načini da se to postigne.

Delokrug ovog Protokola za delovanje koji obuhvata sve katastrofe izazvane opasnostima prirodnog porekla, ekološkim i tehnološkim opasnostima i rizicima, predstavlja jedan holistički pristup upravljanju rizicima od katastrofa, kao i njihovim međusobnim odnosom koji može imati značajan uticaj na društvene, ekonomske, kulturne i ekološke pojave i sisteme. Ovde se uočava malo drugačiji pristup od predhodne dekade, a ogleda se o terminu rizik. Dok se prethodno govorilo o smanjenju prirodnih katastrofa, sada se govori o smanjenju rizika i upravljanju rizicima. Opasnosti prirodno postoje oko nas, mi ih ne možemo sprečiti, ali možemo se adekvatno pripremiti i time smanjiti rizik, štete u gubitke.

„Rizik od katastrofa je sve više globalni problem, a njegov uticaj i aktivnosti u jednom regionu mogu uticati na pojavu rizika u drugom regionu i obratno, a rizik od katastrofa nastaje usled interakcije opasnosti sa osetljivim fizičkim, društvenim, ekonomskim i ekološkim faktorima" definiše se u preambuli dokumenta.

Hjogo protokolom su utvrđene manjkavosti i izazovi koje postoje u pet glavnih oblasti i razrađuje pet osnovnih pririteta delovanja (Tab. 1).

Tabela 1. Hjogo protokol: manjkavosti i izazovi sistema smanjenja rizika od katastrofa

Manjkavosti i izazovi u sistemu smanjenja rizika od katastrofa	Prioriteti delovanja u pravcu smanjenja rizika od katastrofa
Uprava: organizacioni, zakonski i politički okviri	Obezbediti da smanjenje rizika od katastrofa postane nacionalni i lokalni prioritet sa jakom institucionalnom osnovom za sprovođenje.
Utvrđivanje rizika, procena, praćenje i rano upozoravanje	Identifikovati, procenjivati i pratiti rizike od katastrofa i poboljšati rano upozoravanje.
Upravljanje znanjem i obrazovanjem	Koristiti znanje, inovacije i obrazovanje u cilju negovanja kulture bezbednosti i otpornosti na svim nivoima.
Smanjenje ključnih faktora rizika	Smanjiti faktore rizika.
Pripremljenost za efikasno (hitno) reagovanje i obnovu	Pripremati se za slučaj katastrofe radi efikasnog (hitnog) reagovanja na svim nivoima.

Izvor: Autor

Država, kao i regionalne organizacije i institucije, treba u sadejstvu sa međunarodnim organizacijama da deluju u cilju mobilisanja svih resursa radi sprovođenja datog Protokola za delovanje.

Aktuelni dokument koji se nadovezao na Hjogo protokol je Sendaji protokol za smanjenje rizika od katastrofa 2015–2003, koji je usvojen je na Trećoj svetskoj konferenciji za smanjenje rizika od katastrofa, u Sendaju, u Japanu (UN, 2015). Iako su napori zemalja članica UN prethodnih godina doneli određene rezultate, primećuje se i dalje rastući trend negativnog uticaja katastrofa na održivi razvoj pogođenih zemalja i područja.

Sendai protokol ima za cilj de se u narednih 15 godina postigne znatno smanjenje rizika od katastrofa i gubitka života, a ujedno i da se poboljšaju uslovi za stvaranje sredstava za život i obezbeđenje zdravlja zdravlja ljudi, i smanje gubici ekonomske, fizičke, kulturne i ekološke imovine ljudi, kompanija, zajednica i zemalja. Da bi se postigao planirani rezultat, mora da se teži sprečavanju novih i smanjenju postojećih rizika od katastrofa kroz sprovođenje integrisanih i inkluzivnih ekonomskih, strukturnih, pravnih, socijalnih, zdravstvenih, kulturnih, obrazovnih, ekoloških, tehnoloških, političkih i institucionalnih mera, koje sprečavaju i smanjuju izloženost opasnostima i ugroženost od katastrofa, povećavaju spremnost za reagovanje i obnovu, i time povećavaju otpornost društva. Smanjenje rizika je posao, ne samo državne uprave, već i svakog pojedinca, što podrazumeva angažovanje i partnerstvo celokupnog društva (UN, 2015).

Sendai protokol utvrđuje sedam globalnih ciljeva i četiri prioriteta za delovanje:

- razumevanje rizika od katastrofa;
- jačanje sistema upravljanja rizicima od katastrofa u cilju upravljanja rizicima od katastrofa;
- ulaganje u smanjenje rizika od katastrofa u cilju jačanja otpornosti; unapređenje spremnosti za delotvorno reagovanje u slučaju katastrofe i
- izgradnju boljeg sistema od onog koji je bio pre katastrofe u toku obnove, sanacije i rekonstrukcije.

Agenda Ujedinjenih nacija za održivi razvoj 2030 uključuje tri dimenzije održivog razvoja: ekonomski rast, socijalnu inkluziju i zaštitu životne sredine, utvrđujući 17 globalnih ciljeva koji predstavljaju univerzalni poziv na delovanje (UN, 2015). Dva cilja direktno upućuju na politiku smanjenja rizika, a to su cilj 11: „Gradovi i ljudska naselja treba da budu inkluzivna, sigurna, održiva i otporna" i cilj 13: „Preduzimati hitne akcije za borbu protiv klimatskih promena i njihovih uticaja".

Ključni dokument je Pariski sporazum za klimatske promene (UN, 2015), koji predstavlja osnove za održivi otporan razvoj u izmenjenim klimatskim uslovima, sa nultom emisijom gasova staklene bašte. Mere propisane dokumentom su obavezujuće za sve države potpisnice.

Uticaji klimatskih promena se manifestuju kao ekstremne vremenske pojave koje izazivaju poplave, suše, visoke temperature, eroziju (EU, 2013), dok mere adaptacije na klimatske promene „predstavljaju razumevanje efekata klimatskih promena i preduzimanje određenih radnji radi prevencije ili smanjenja štete uzrokovane vremenskim uslovima" (EU, 2013).

Efekti majske poplave 2014. godine na politiku smanjenja rizika od katastrofa u Republici Srbiji

Poplave koje su se dogodile u maju i septembru 2014. godine, a koje nisu zabeležene u predhodnih 120 godina, ugrozila su živote, zdravlje i imovinu veće vrednosti u 119 opština u centralnoj, zapadnoj i istočnoj Srbiji (Sl. 2), čime je bio onemogućen rad privrednih subjekata, škola i drugih obrazovnih ustanova, zdravstvenih ustanova, ustanova socijalne zaštite i drugih subjekata na poplavljenim područjima, a naročito je bio ugrožen redovan rad energetskog sistema Republike Srbije. Najtežu posledicu poplava predstavlja gubitak 56 ljudskih života.

Slika 2.: Područje pogođeno poplavama u Obrenovcu

(izvor: Republički geodetski zavod)

Procena štete je izražena u skladu sa međunarodnom metodologijom (Post Disaster Need Assessment) (UNDP, 2014), od strane tima međunarodnih eksperata, jer u našoj zemlji nije bilo osposobljenih stručnjaka za ovaj zadatak. Naime, u RS je na snazi Uputstvo o jedinstvenoj metodologiji za procenu štete od elementarih nepogoda (SFRJ, 1987.), koje ne odgovara savremenim potrebama za obnovu zemlje nakon katastrofe. Imajući u vidu da je od tada proteklo više od trideset godina, da je došlo do značajnih društvenih, ekonomskih, političkih i socijalnih promena, neophodno je bilo primeniti međunarodno proznatu metodologiju, kako bi izveštaj bio kredibilan za traženje međunarodne finansijske pomoći. Utvrđeno je da ukupna šteta od poplava iznosi 1,7 milijardi evra ili više od 4.5% BDP.

Na osnovu ovog izveštaja održana je Donatorska konferencija u Briselu jula 2014. godine, a bespovratna sredstva koja je Srbija prikupila ukupno su iznosila 220,7 miliona evra (KPOPP, 2015.). U cilju efikasne obnove pogođenih područja, Vlada RS je 22. maja 2014. godine Uredbom osnovala Kancelariju za pomoć i obnovu poplavljenih područja (Vlada RS, 2014), radi koordinacije celokupnog procesa obnove nakon katastrofe u zemlji. Zakon o korišćenju sredstava za sanaciju i zaštitu od elementarnih nepogoda (1992) nije mogao da uredi obnovu tadašnjih razmera i Narodna Skupština Republike Srbije je 18. jula 2014. godine donela Zakon o otklanjanju posledica poplava u Republici Srbiji (Narodna skupština, 2014) kao specijalni zakon, sa važenjem od jedne godine. Rok važenja je izmenom zakona produžen do 31. decembra 2015. godine, kada je proces obnove u RS i završen. Zakonom se uređuje otklanjanje posledica poplava, odnosno posledica aktiviranja klizišta na području pogođenom poplavama u Republici Srbiji (2014).

Samo sedam meseci nakon katastrofe, Vlada Republike Srbije donosi strateški dokument: Nacionalni program upravljanja rizikom od elementarnih nepogoda (Vlada RS, 2014), kojim se utvrđuju principi novog prisupa delovanja u ovoj oblasti. Dotadašnji pristup opšteg okvira smanjenja rizika bio je uređen Zakonom o vanrednim situacijama (Narodna skupština RS, 2009, 2011, 2012). Ovim zakonom kojim se utvrđuje kompletan sistem zaštite i spasavanja, u samo nekoliko članova od ukupno 154 utvrđuju se postupci i obaveze resornih ministarastava i jedinica lokalne samouprave za smanjenje rizika. Definisan je termin smanjenje rizika od katastrofa kao stručno sprovođenje aktivnosti za smanjenje

Tabela 2.: Štete i gubici nakon poplava u maju 2014. godine

		Efekti katastrofe, milioni evra		
		Šteta	Gubici	Ukupno
Socijalni sektor		**234,6**	**7,1**	**241,7**
	Stanovanje	227,3	3,7	230,9
	Obrazovanje	3,4	0,1	3,5
	Zdravstvo	3,0	2,7	5,7
	Kultura	1,0	0,6	1,6
Proizvodnja		**516,1**	**547,6**	**1.063,6**
	Poljoprivreda	107,9	120,1	228,0
	Proizvodnja	56,1	64,9	121,0
	Trgovina	169,6	55,2	224,8
	Turizam	0,6	1,6	2,2
	Rudarstvo i energetika	181,9	3015,8	487,7
Infrastruktura		**117,3**	**74,8**	**192,1**
	Saobraćaj	96,0	70,4	166,5
	Komunikacije	8,9	1,1	10.0
	Vodosnabdevanje i čistoća	12,4	3,2	15,7
Opšti problemi		**17,2**	**10,6**	**27,9**
	Životna sredina	10,6	10,1	20,6
	Uprava	6,7	0,6	7,2
Ukupno		**885,2**	**640,1**	**1.525,3**

Izvor:http://www.obnova.gov.rs/uploads/useruploads/Documents/Izvestaj-o- procени-potreba-za-oporavak-i-obnovu-posledica-poplava.pdf

rizika putem sistemskih napora da se analiziraju uzročni faktori katastrofa i da se njima upravlja i, s tim u vezi, ispravno upravlja zemljištem i okolinom, smanji izloženost opasnostima i ugroženost ljudi i imovine i unapređuje ukupna spremnost za reagovanje na ove događaje. Štab za vanredne situacije se stara o redovnom informisanju i obaveštavanju stanovništva o rizicima i opasnostima i preduzetim merama za smanjenje rizika od katastrofa.

Međunarodna saradnja u oblasti zaštite i spasavanja, između ostalog, ostvaruje se i međusobnim obaveštavanjem i razmenom informacija sa drugim državama o opasnostima i posledicama katastrofa i o sredstvima za smanjenje rizika od katastrofa. Preventivne mere zakonom se utvrđuju kao načelo preventivne zaštite: „Organi državne uprave, organi autonomne pokrajine i organi jedinica lokalne samouprave i druga pravna lica prilikom obezbeđenja zaštite od elementarnih nepogoda i drugih nesreća, prioritetno sprovode preventivne mere zaštite u skladu sa svojim nadležnostima."

Ako se vratimo na štete koju je majska poplava uzrokovala i činjenicu da je sistem u RS počeo da se kreira donošenjem Zakona o vanrednim situacijama 2009. godine, sa poslednjim izmenama 2012. godine, dakle samo par godina pre katastrofe 2014. godine, može se pretpostaviti da je period od 2 do 5 godina bio nedovoljan za uspostavljanje sistema i implementaciju mera smanjenja rizika i preventive u celoj zemlji. Slaboj primeni zakona možda ide u prilog i njegova prenormiranost, ukupno 154 članova, malom broju odredbi zakona i slabom određivanju jasnih dužnosti, mera i aktivnosti subjekata sistema za prevenciju i smanjenje rizika od katastrofa u odnosu na odredbe koje uređuju nadležnosti sistema zaštite i spasavanja, što je sistem pre majskih poplava činio reaktivnim umesto proaktivnim.

Strateški i pravni okvir politike smanjenja rizika od katastrofa u RS

Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama ("Službeni glasnik RS", broj 86/2011) je krovna strategija koja uređuje oblast smanjenja rizika od katastrofa u RS. Osnov donošenja strategije sadržan je u Zakonu o vanrednim situacijama (Zakon, član 9.). Pored zakonodavnog okvira, osnov za izradu Nacionalne strategije sadržan je i u drugim nacionalnim i međunarodnim dokumentima, kao što su: Nacionalni program za integraciju Republike Srbije u Evropsku uniju, Nacionalna strategija održivog razvoja, Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Milenijumski ciljevi razvoja definisani od strane Ujedinjenih nacija i Hjogo okvir za delovanje 2005–2015: Razvoj otpornosti nacija i zajednica na katastrofe, Strategija unutrašnje bezbednosti Evropske unije i Strategija Evropske

unije za podršku smanjenju rizika od katastrofa u zemljama u razvoju (Strategija, str. 1.).

Svrha Nacionalne strategije je zaštita života, zdravlja i imovine građana, životne sredine i kulturnog nasleđa Republike Srbije (Isto). U okviru ovog dokumenta data je analiza zakona o vanrednim situacijama (2009), kao i nedostaci postojećeg sistema zaštite i spasavanja, a dato je i unapređenje stanja.

Definisane su strateške oblasti i naglašeno da smanjenje rizika od katastrofa zahteva snažnu institucionalnu osnovu, koja se može postići kroz jačanje kapaciteta, dobro upravljanje, promociju odgovarajućih programskih politika i zakonodavstva, olakšani protok informacija i efikasne koordinacione mehanizme.

U okviru strateških oblasti definisani su strateški ciljevi, kako za nacionalni tako i za lokalni nivo vlasti, za koje se kaže da će detaljno biti razrađeni u Akcionom planu (Strategija, strana 5). Dokument sadrži pet strateških oblasti:

- Strateška oblast 1. obezbediti da smanjenje rizika od prirodnih nepogoda postane nacionalni i lokalni prioritet sa jakom institucionalnom osnovom za sprovođenje;
- Strateška oblast 2. identifikovati, procenjivati i pratiti rizike i poboljšati rano upozoravanje;
- Strateška oblast 3. koristiti znanje, inovacije i obrazovanje u cilju izgradnje kulture bezbednosti i otpornosti na svim nivoima;
- Strateška oblast 4. umanjiti faktore rizika;
- Strateška oblast 5. pripremiti se za slučaj katastrofe radi efikasnog (hitnog) reagovanja na svim nivoima.

Strategija koja je doneta u Narodnoj skupštini 2012. godine, načinom donošenja pokazuje hijerarhijsku važnost dokumenta, dok izostanak Akcionog plana i precizno određenih finansijskih sredstava za sprovođenje mera smanjenja rizika, ostavlja ovu politiku deklarativnom.

U našoj zemlji postoje i u drugim oblastima strateški dokumenti koji uzimaju u obzir neophodnost sinergijskog delovanja u uslovima prevencije rizika i smanjenja posledica hazarda.

Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara („Službeni glasnik RS", broj 33/12) u devetoj oblasti – Vodni resursi, okvir za održivo korišćenje, utvrđuje da realizacija specifičnih ciljeva treba da obezbedi između ostalog i smanjenje rizika od

poplava vodama druge i prve kategorije, kao i kontrolu erozija (Strategija, strana 102). Strategija upravljanja vodama na teritoriji Republike Srbije do 2034. godine („Službeni glasnik RS", broj 3/17) upućuje da planiranje i realizacija mera zaštite od voda zahtevaju aktivno i koordinirano sadejstvo sektora voda i drugih relevantnih aktera, te da su preventivni investicioni radovi prevashodni zadatak sektora voda. Interdisciplinarna saradnja na svim nivoima vlasti neophodna je radi zaštite životne sredine, zaštite od voda i smanjenja rizika od poplava. Takođe, u slivovima međunarodnih vodotokova sve aktivnosti za smanjenje rizika od poplava, moraju se odvijati uz aktivnu saradnju sa državama u slivu.

Nacionalni program za upravljanje rizicima od elementarnih nepogoda (Vlada RS, 2014), bez roka trajanja, predstavlja prvi moderniji dokument koji se bavi oblasti upravljanja rizikom od elementarnih nepogoda. Donet je sa ciljem da se obezbedi opšti okvir za izradu sveobuhvatnog programa zaštite od elementarnih nepogoda, kao i za koordinaciju, usmeravanje fondova i sprovođenje aktivnosti vezanih za smanjenje rizika i upravljanje rIzikom. Sprovođenje Nacionalnog programa omogućuje da se izgradi adekvatan dugoročni sistem upravljanja rizicima od elementarnih nepogoda u zemlji, na kome bi različite institucije sarađivale i zajedno radile na smanjenju rizika i efikasnijem reagovanju na nepogode. Nacionalni program sastoji se od 6 komponenti:

1. Institucionalna izgradnja,
2. Identifikovanje i praćenje rizika od prirodnih nepogoda,
3. Strukturno i nestrukturno smanjenje rizika,
4. Sistem za rano upozorenje i spremnost,
5. Strategije za finansiranje rizika i
6. Otporna obnova.

Vlada je na sednici 3. marta 2017. godine donela Zaključak o usvajanju Akcionog plana za sprovođenje Nacionalnog programa upravljanja rizikom od elementarnih nepogoda za period 2017–2020. Akcioni plan, usaglašen sa prioritetima Sendai okvira sadrži indikatore ciljeva, mere, rezultate, aktivnosti za postizanje rezultata, indikatore aktivnosti, podatke o izdvojenim budžetskim i finansijskim sredstvima iz međunarodne razvojne pomoći, kao i onim koji nedostaju za realizaciju aktivnosti, nadležnim institucijama za sprovođenje, partnerskim institucijama, rokovima (Vlada RS, 2017). Tek nakon 2014. godine vidna je politička volja da se od deklarativne podrške

politici smanjenja rizika, sistemski pređe u realnu podršku, kroz finansiranje implementacije mera i aktivnosti smanjenja rizika u Akcionom planu za implementaciju Nacionalnog programa.

Prvi put donet je Program za finansiranje rizika u slučaju elementarnih nepogoda za Republiku Srbiju. Podsticaj za donošenje ovakvog programa je svakako bio finansijski uticaj elementarnih nepogoda na budžet u prošlosti. Ovaj program bi trebalo da pomogne da Vlada, privreda i stanovništvo imaju pristup finansijskoj zaštiti, poput odgovarajućih budžetskih rezervi i rešenja za transfer rizika, uključujući i osiguranje (Vlada RS, 2017).

Kada govorimo o pravnom okviru, nesumnjivo krovni zakon predstavlja Zakon o smanjenju rizika od katastrofa i upravljanju vanrednim situacijama („Sl. glasnik RS" br. 87/2018). Prema zakonu – sistem smanjenja rizika od katastrofa i upravljanja vanrednim situacijama je deo sistema nacionalne bezbednosti i predstavlja integrisani oblik upravljanja i organizovanja subjekata ovog sistema na sprovođenju preventivnih i operativnih mera i izvršavanju zadataka zaštite i spasavanja ljudi i dobara od posledica katastrofa, uključujući i mere oporavka od tih posledica.

Smanjenje rizika od katastrofa obuhvata sistem mera i aktivnosti utvrđenih Nacionalnom strategijom iz oblasti smanjenja rizika od katastrofa i upravljanja vanrednim situacijama, Nacionalnim programom upravljanja rizikom od katastrofa, zakonom kojim se propisuje obnova nakon elementarne i druge nepogode, zakonom i drugim aktima, u cilju sprečavanja novih i smanjenja postojećih rizika kroz implementaciju ekonomskih, socijalnih, edukativnih, normativnih, zdravstvenih, kulturnih, tehnoloških, političkih i institucionalnih mera kojima se jača otpornost i pripremljenost zajednice za odgovor i ublažavanje posledica od nastalih katastrofa čime se postiže jačanje otpornosti zajednice.

Ne ulazeći u dublju analizu sistema zaštite i spasavanja, koja se pre svega odnosi na pripremljenost i reagovanje, zakon je uneo nove institute za smanjenje rizika, pa se pored Procene rizika od katastrofa, Planova zaštite i spasavanja uvodi i Plan smanjenja rizika od katastrofa, Registar rizika i Zone neposrednog rizika.

Planom smanjenja rizika od katastrofa se utvrđuju konkretne preventivne, organizacione, tehničke, finansijske, normativne, nadzorne, edukativne i druge mere i aktivnosti koje su nadležni državni organi i drugi subjekti, na osnovu procene pojedinih rizika, dužni da

preduzmu a izrađuju ih državni organi, organi autonomnih pokrajina i jedinica lokalnih samouprava.

Registar rizika od katastrofa je interaktivna, elektronska, geografsko-informaciona baza podataka za teritoriju Republike Srbije koju vodi Ministarstvo u saradnji sa nadležnim organima državne uprave, drugim državnim organima i imaocima javnih ovlašćenja, dok je Pravilnikom (2019) uređena sadržina, način uspostavljanja i održavanja Registra rizika.

Zone neposrednog rizika su delovi teritorije na kojima je „veoma visok stepen izvesnosti da će nastupiti katastrofa" i one utvrđuje Vlada RS. U ovim zonama zabranjene su bilo kakve „aktivnosti koje izazivaju nove ili uvećavaju postojeće faktore rizika (iskopi i drugi zemljani radovi, izgradnja i postavljanje objekata i drugo), kao i aktivnosti povodom kojih se ljudi i materijalna i kulturna dobra mogu izložiti teškim posledicama (odlaganje stvari, parkiranje, okupljanje većeg broja ljudi, manifestacije i dr.), osim po prethodno pribavljenoj dozvoli Ministarstva" Zakonom se uvode i kaznene odredbe za organe koji nemaju navedena dokumenta i koji ne sprovode ostale odredbe koje se tiču bezbednosti, što je novina u odnosu na prethodna zakonska rešenja.

Pored smanjenja rizika, Zakon reguliše zaštitu i spasavanje, upravljanje vanrednim situacijama, funkcionisanje civilne zaštite, rano upozoravanje, obaveštavanje i uzbunjivanje i dr.

Zakon o obnovi nakon elementarne i druge nepogode (Službeni glasnik RS, br. 112/2015) uređuje postupak obnove i pružanje pomoći građanima i privrednim subjektima koji su pretrpeli materijalnu štetu usled elementarnih i drugih nepogoda. ,,Državnim programima pomoći i obnove utvrđuju se mere i kriterijumi postupka obnove i saniranja posledica elementarne i druge nepogode, koje donosi Vlada na predlog Kancelarije za upravljanje javnim ulaganjima."

Kroz proces obnove neophodno je primeniti načelo ravnopravnosti polova i posebnu zaštitu ranjivih grupa.

Takođe, zakon utvrđuje načelo izgradnje boljeg pri čemu „organi koji učestvuju u pripremi i realizaciji obnove nastojaće da proces obnove objekata i infrastrukture podrazumeva izgradnju boljeg sistema koji će objekte, infrastrukturu i društvo u celini činiti otpornijim na elementarne i druge nepogode."

Raznim drugim sektorskim zakonima uređene su mere prevencije i smanjenja rizika tih oblasti, kao što su: Zakon o zaštiti od požara

(„Službeni glasnik RS“, br. 111/2009 i 20/2015), Zakon o odbrani od grada („Službeni glasnik RS“, br. 54/2015), Zakon o planiranju i izgradnji („Službeni glasnik RS“, br. 72/2009 i dr), Zakon o vodama („Službeni glasnik RS“, br. 30/2010, 93/2012 i 101/2016), Zakonom o meteorološkoj i hidrološkoj delatnosti („Službeni glasnik RS“, br. 88/2010), Zakon o Republičkom seizmološkom zavodu („Službeni glasnik RS“, br. 71/94), Zakon o zaštiti od jonizujućeg zračenja i o nuklearnoj sigurnosti („Službeni glasnik RS“, br. 36/09, 93/12), Zakon o šumama („Službeni glasnik RS“, br. 30/2010, 93/2012, 89/2015), Zakon o zaštiti životne sredine („Službeni glasnik RS“, br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – dr. zakon, 72/2009 – dr. zakon, 43/2011 – odluka Ustavnog suda), Zakon o javnom zdravlju („Službeni glasnik RS“, br. 72/2009), Zakonom o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti („Službeni glasnik RS“, br. 125/2004 i 36/2015), Zakon o transportu opasnog tereta („Službeni glasnik RS“, br. 68/2015), Zakon o eksplozivnim materijama, zapaljivim tečnostima i gasovima („Službeni glasnik RS“, br. 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 – dr. zakon i 54/2015 – dr. Zakon), Zakon o dobrovoljnom vatrogastvu („Službeni glasnik RS“, broj 87), Zakon o kritičnoj infrastrukturi („Službeni glasnik RS“, br. 87/2018).

Zaključak

Do danas, politika smanjenja rizika od katastrofa se globalno značajno razvijala kroz sam sistem Ujedinjenih nacija. Od opštih upustava na samom početku, zatim smernica, standarda, nakon tri decenije razvoja danas imamo jasnu sveobuhvatnu politiku, sa merljivim indikatorima implementacije od strane država članica. Opšte je poznato da prirodne katastrofe ne možemo da sprečimo. Ono što možemo da smanjimo je njihovo štetno dejstvo na društvenu zajednicu, odnosno da smanjimo rizike, izloženost i osetljivost/ranjivost na hazarde. Samo razumevanje rizika od katastrofa je prvi korak, a potom je potrebno ozbiljno investiranje u edukaciju i u preventivne mere. Tako možemo naučiti da živimo sa rizikom.

Mere adaptacije na klimatske promene i mere smanjenja rizika od katastrofa su identične, jer se ogledaju u pripremi zajednice i implementiranju preventivnih mera, u procesu prilagođavanja na ekstremne uslove koji mogu izazvati katastrofe. Iako su ove oblasti odvojene i uređuju se različitim međunarodnim dokumentim,

postoji visok nivo interakcije, te je saradnja eksperata u obe oblasti i usaglašavanje politika smanjenja rizika od katastrofa i politika adaptacije na klimatske promene neophodna.

Promena pravnog okvira u RS, koji je prilično jasan i usaglašen sa međunarodnim standardima i terminologijom, koji ima jaku preventivnu komponentu kroz određene nove institute (plan smanjenja rizika od katastrofa, zone neposrednog rizika i registar rizika od katastrofa) daje dobru osnovu primeni preventivnih mera, pre svega na lokalu. Dobar primer je uvođenje izrade Plana smanjenja rizika od katastrofa, koji Procenu rizika od katastrofa, stavlja u operativnu primenu. Iako se vide pomaci, implementacija odredbi zakona u cilju uspostavljanja sveobuhvatnog sistema zahteva vreme i određena finansijska sredstva. Sistem smanjenja rizika od katastrofa, prožima se kroz više sektora i u sebi sadrži više javnih politika, predstavlja sveobuhvatnu stručnu oblast, te je ulaganje u ljudske kapacitete i stalna edukacija radi sprovođenja ovih mera u ,,mirno" vreme, vreme bez nepogoda, a u cilju otpornosti, neophodna.

LITERATURA

Akcioni plan za implementaciju Nacionalnog programa upravljanja rizikom od elementarnih nepogoda (Zaključak Vlade Republike Srbije 05 Broj 217-1906/2017-1 od 3. marta 2017. godine)

EU, Council of the European Union, 11151/13, 18 June 2013, EU strategy on adaptation to climate change, Council of the European Union, preuzeto 10. maja 2020. sa: https://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2011151%202013%20INIT

European Commission, Joint Research Centre. 2014. „Index for Risk Management (InfoRM)", Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014 , preuzeto 10. maja 2020. sa: https://ec.europa.eu/jrc/en

European Commission, Joint Research Centre, (2020), INFORM Report 2020, preuzeto 10. maja 2020. sa: https://drmkc.jrc.ec.europa.eu/inform-index

Hyogo Framework for Action, (2005–2015), Building the Resilience of Nations and Communities to Disasters Extract from the final report of the World Conference on Disaster Reduction, 2007 (A/CONF.206/6), preuzeto 10. maja 2020., sa: http://www.unisdr.org/files/1037_hyogoframeworkfora-ctionenglish.pdf

Kancelarija za pomoć i obnovu poplavljenih područja. 2015. Izveštaj o radu Kancelarije za pomoć i obnovu poplavljenih područja za period maj 2014 – maj 2015. Beograd: Kancelarija za pomoć i obnovu poplavljenih područja. Preuzeto 12. maja 2020. sa http://www.obnova.gov.rs/uploads/useruploads/Documents/Zakljucak_Godisnji-izvestaj-o-radu-KPOPP_maj-2014_maj-2015.pdf

Marin-Ferrer, M. Vernaccini, L. Poljansek, K. 2017. Index for Risk Management INFORM Concept and Methodology Report — Version 2017., Luxembourg: Publications Office of the European Union; 2017 Joint Research Centre (JRC), the European Commission's

Nacionalni program upravljanja rizikom od elemntarnih nepogoda (Zaključak Vlade Republike Srbije 05 Broj 217-16233/2014-1 od 19. decembra 2014. godine)

Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama („Službeni glasnik RS", broj 86/2011)

Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara („Službeni glasnik RS", broj 33/12)

Post Disaster Need Assessment, Joint Declaration on Post-Crisis Assessments and Recovery Planning 25 September, 2008, preuzeto 10. maja 2020 sa: https://www.undp.org/content/dam/undp/library/Environment%20and%20Energy/Climate%20Strategies/PDNA%20Volume%20A%20FINAL%2012th%20Review_March%202015.pdf

Pravilnik o sadržini, načinu uspostavljanja i održavanja registra rizika od katastrofa („Službeni glasnik RS", br. 78/2019)

Procena rizika od katastrofa u Republici Srbiji, preuzeto 10. maja 2020. sa http://prezentacije.mup.gov.rs/sektorzazastituispasavanje/HTML/licence/Procena%20rizika%20od%20katastrofa%20u%20RS.pdf

Program za finansiranje rizika u slučaju elementarnih nepogoda za Republiku Srbijiu, preuzeto 12. maja 2020. godine sa https://rsjp.gov.rs/upload/DRF%20Program%20finalna%20verzija.pdf

Sendai Framework for Disaster Risk Reduction, (2015-2030), UN world conference on disaster risk reduction, 2015 March 14–18, Sendai, Japan. Geneva: United Nations Office for Disaster Risk Reduction. Geneva, (UN,A/CONF.224/CRP.1), preuzeto 10. maja 2020., sa: http://www.wcdrr.org/uploads/Sendai_Framework_for_Disaster_Risk_Reduction_20152030.pdf.

Strategija upravljanja vodama na teritoriji Republike Srbije do 2034. godine („Službeni glasnik RS", br. 3/17)

The Paris Agreement, preuzeto 10. maja 2020. sa: https://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf

UNDRR. 2019. Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction, United Nations Office for Disaster Risk Reduction, preuzeto 10. maja 2020 sa: https://gar.undrr.org/report-2019

UNISDR. 2009. Terminology on Disaster Risk Reduction, Geneva: United Nation International Strategy for Disaster Reduction.

United Nations General Assembly Session 44 Resolution 236. A/RES/44/236, 22 December 1989.

United Nation, General Assembly Session 48 Resolution 188, A/RES/48/188, 9 March 1994.

United Nation, Economic and Social Council, E/1994/85, 21. June 1994., ANNEX I, Yokohama Strategy for a Safer World, Guidelines for Natural Disaster Prevention, Preparedness and Mitigation.

United Nation, General Assembly Session 56 Resolution 195, A/RES/56/195, 21 January 2002.

Uputstvo o jedinstvenoj metodologiji za procenu štete od elementarih nepogoda („Službeni list SFRJ", br. 27/1987)

Uredba o osnivanju Kancelarije za pomoć i obnovu poplavljenih područja, („Službeni glasnik RS", br. 112/2015)

Zakon o korišćenju sredstava za sanaciju i zaštitu od elementarnih nepogoda („Službeni glasnik RS", br. 50/92)

Zakon o otklanjanju posledica poplava u Republici Srbiji („Službeni glasnik RS", br. 55/2014)

Zakon o vanrednim situacijama („Službeni glasnik RS", br. 111/2009, 92/2011 i 93/2012)

Zakona o smanjenju rizika od katastrofa i upravljanju vanrednim situacijama („Službeni glasnik RS", br. 87/2018)

Zakon o obnovi nakon elementarne i druge nepogode („Službeni glasnik RS", br. 112/2015)

Sandra Nedeljković
Mirjana Laban

DISASTER RISK REDUCTION POLICY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract:

Disaster risk reduction is coming into focus due to increasingly frequent extreme weather conditions, which greatly affect sustainable development in all parts of the world, but especially in developing countries. Globally, through the United Nations' system, standards and regulations are being developed for the systematic and optimal implementation of prevention measures and activities, i.e. disaster risk reduction in all sectors.

Stemming from the second half of the last century, the risk reduction policy is nowadays present in an increasing number of international documents and is continuously developed and improved through the systems for monitoring the application of international standards in national policies. Ensuring safety and resistance to disasters through risk reduction is the responsibility of the state with its different levels of government, as well as of each citizen and community as a whole.

In May 2014, the Republic of Serbia was affected by the worst floods in 120 years, which caused 1.7 billion dollars in damages. This event prompted the state to change the policy focus from reactive to proactive, i.e. from disaster response model to strategic planning of significant preventive measures and preparedness, in order to reduce the negative effects of similar events.

This paper analyzes the risk reduction policy in the Republic of Serbia, and its evolution from a declarative provision in the past decade to the adoption of the fundaments of a functional, operational system, especially at the local level as the community's backbone.

Keywords: risk reduction, prevention, disasters, system, sustainable development

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

001.818:[321.022::351/354(497.11)(082)
502.131.1(497.11)"2020/2030"(082)

IZAZOVI održivog razvoja u Srbiji i Evropskoj uniji / urednici Predrag Jovanović, Sanja Stojković Zlatanović. - Beograd : Institut društvenih nauka, 2020 (Beograd : RIC grafičkog inženjerstva TMF). - 319 str. : graf. prikazi, tabele ; 21 cm. - (Edicija Zbornici)

"Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu organizuje tradicionalni godišnji naučni skup po trideseti, jubilarni put. Publikovanje zbornika radova sa ovog skupa nastavak je tradicije Instituta koja je započeta daleke 1989. godine." --> predgovor. - Tiraž 150. - Str. 6-7: Predgovor / urednici. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-7093-237-1

1. Јовановић, Предраг, економиста, 1961- [уредник]

а) Одрживи развој -- Србија -- 2020-2030 -- Зборници б) Јавна политика -- Евалуација -- Србија -- Зборници

COBISS.SR-ID 29908233

Lektura: Nataša Vulović Emonts | Lektor za engleski jezik: M. Prevodi | Grafičko oblikovanje: Milorad Mitić | Tiraž 150 primeraka | Štampa: Razvojno istraživački centar Grafičkog inženjerstva Tehnološko-metalurškog fakulteta

Recenzirana grupa ekonomskih radova daje nesumnjiv doprinos boljem razumevanju brojnih segmenata održivog razvoja. Imajući u vidu ovu činjenicu, kao i širinu spektra tema koje su razmatrane, njihovo publikovanje je od velikog značaja.

dr Predrag Petrović

Ubrzani porast značaja i složenosti migracionog pitanja od globalnog do lokalnog nivoa zahteva da se uloga migracija posebno identifikuje i rastumači u kontekstu ciljeva održivog razvoja.

dr Vladimir Nikitović

U Zborniku su analizirani različiti aspekti održivog razvoja sa posebnim osvrtom na Srbiju. Imajući u vidu važnost održivog razvoja u Republici Srbiji, ovaj Zbornik radova prezentuje značajne nalaze, kao i praktične preporuke za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja.

dr Dejan Trifunović

Zbornik doprinosi unapređivanju naučnih saznanja u pravnoj disciplini, ali ima i naglašen međusektorski značaj s obzirom da se autori bave različitim aspektima održivog razvoja. Ovakav sveobuhvatan pristup doprinosi povezivanju naučnih disciplina i razvoju nauke.

dr Marta Sjeničić

9 788670 932371 >

www.idn.org.rs